

ЗМЕСТ

ЛІТАРАТУРАЗНАЎСТВА

Лойка А.А. Праўда паэзіі і жыцця	3
Лапцёнак І.Б. Праблема эквілінеарнасці ў беларускамоўных перакладах паэмы А.Міцкевіча "Пан Тадэвуш"	6
Ганчарова-Грабоўская С.Я. Сучасная камедыяграфія і прынцыпы класіфікацыі камічных жанраў	11
Андрэеў А.М. Цэласны падыход да літаратурнага твора ў ацэнцы рускага літаратуразнаўства 20-х гг. XX ст.	14

МОВАЗНАЎСТВА

Кожынава А.А. Аб тоеснасці і падабенстве ў старажытным славянскім тэксце	20
Гапоненка І.А. З гісторыі арфаграфіі сучаснай беларускай мовы (спроба перыядызацыі)	24
Мажэйка Н.С. Моўныя элементы фальклору як сродак стылізацыі	27
Кенька А.М. Да супастаўляльнага вывучэння сінтаксісу блізкароднасных моў	31
Вернікоўская Т.В. Пазіцыя трэцяга актанта ў сказе: адрасат і лакатыў (на матэрыяле польскай мовы)	35
Ермакова А.М. Суадносіны рацыянальнага і эмацыянальнага ў публіцыстычных тэкстах	38
Мінакова Л.М. Структурна-граматычны аналіз тэрмінаў-словазлучэнняў аўтамабільнага транспарту	40
Лёксіна К.У. Матываваныя субстантывы са значэннем ступені прыметы ў рускай і беларускай мовах	44
Халейка А.І. Да паходжання слова кікімара	48

ЖУРНАЛІСТЫКА

Курыловіч Н.В., Сіраш Н.А. Кантэнт-аналіз рэкламы ў "Народнай газеце"	52
Агасцінья Гільберміна Фернандэш. Да гісторыі развіцця СМІ Анголы	56

ПЕДАГОГІКА

Лукашэвіч А.М. Арганізацыя вучэбнага працэсу ў кадэцкіх карпусах на тэрыторыі Беларусі ў 30-х – пачатку 50-х гадоў XIX ст.	61
Рыжыкава І.І. Эквівалентнасць адукацыі і спецыфіка фарміравання творчых здольнасцей студэнтаў у педагагічных навучальных установах Расіі і Беларусі ў перыяд 1918–1941 гг.	65
Беспразванны В.В. Аб актуальных праблемах ваенна-патрыятычнага выхавання студэнтаў беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта	70
Сцяпан Андрэевіч Умрэйка – вучоны і педагог	73

ХРОНІКА

Мячкоўская Н.Б., Шаблоўская І.В. XII міжнародны кангрэс славістаў	74
Радзевіч А.А. Мова – літаратура – культура	76

РЭЦЭНЗІІ

Супрун А.Я. Н.И.Толстой. Избранные труды. Том II: Славянская литературно-языковая ситуация	77
Камыніна А.А. Т.М.Валынец. Грамматический феномен причастия	78

НАШЫ ЮБІЛЯРЫ

Іван Іванавіч Сачанка	80
-----------------------------	----

ВЕСНІК

Беларускага дзяржаўнага
універсітэта

НАВУКОВА-ТЭАРЭТЫЧНЫ ЧАСОПІС

Выдаецца з сакавіка 1969 года
адзін раз у чатыры месяцы

СЕРЫЯ 4

Філалогія
Журналістыка
Педагогіка

3'98

СНЕЖАНЬ

МІНСК
"УНІВЕРСІТЭЦКАЕ"

БІБЛІЯТЭКА
БЕЛДЗЯРЖ-
УНІВЕРСІТЭТА

Галоўны рэдактар В.Р. РУДЗЬ
Адказны сакратар П.М. БАРАНОЎСКІ

Рэдакцыйная калегія серыі:

І.С. РОЎДА (адказны рэдактар),
В.П. ВАРАБ'ЁЎ, У.Б. ЖУРАВЕЛЬ (адказны сакратар), **А.А. ЛОЙКА,**
Л.А. МУРЫНА, Б.А. ПЛОТНІКАЎ (нам. адказнага рэдактара),
М.Р. ПРЫГОДЗІЧ, В.П. РАГОЙША, А.Г. СЛУКА, А.П. СМАНЦАР (нам.
адказнага рэдактара), **А.Я. СУПРУН, І.А. ЧАРОТА, І.В. ШАБЛОЎСКАЯ,**
П.П. ШУБА

ВЕСТНИК БЕЛОРУССКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА

Серия 4, №3, 1998.

Заснавальнік: Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт.
Рэгістрацыйнае пасведчанне №805.

Издательство "Універсітэцкае".
220048, Минск, пр.Машерова, 11. Дом книги.
Адрес редакции: 220080, Минск, Университетский городок, тел. 220-65-42.

На белорусском языке

Рэдактар **А.А. Сычоў**
Мастацкі рэдактар **Дз.Я. Дзівін**
Тэхнічны рэдактар і карэктар **Г.І. Хмарун**

Набор і вёрстка выкананы ў рэдакцыі часопіса **Г.М. Добыш** і **У.А. Сямёнавым**

Падпісана да друку 11.12.98. Фармат 70х108 1/16. Папера афс. Друк афсет. Ум. друк.
арк. 7,0. Ум. фарб.-адб. 7,52. Уп.-выд. арк. 8,05. Тыраж 500 экз. Заказ 2767. Цана 25000р.

Адрас рэдакцыі: 220080, Мінск, Універсітэцкі гарадок, тэл. 220-65-42. Выдавецтва
"Універсітэцкае". 220048, Мінск, праспект Машэрава, 11, Дом кнігі.

Надрукавана з гатовых дыяпазітываў заказчыка ў друкарні выдавецтва "Беларускі
Дом друку". 220013, Мінск, праспект Ф. Скарыны, 79.

© Веснік Белдзяржуніверсітэта, 1998

Літаратуразнаўства

ДА 200-ГОДДЗЯ З ДНЯ НАРАДЖЭННЯ АДАМА МІЦКЕВІЧА

А.А.ЛОЙКА

ПРАЎДА ПАЭЗІІ І ЖЫЦЦЯ

Адзін з паэтычных шэдэўраў лірыкі Адама Міцкевіча, верш з цыкла так званай лазанскай лірыкі (1838–1839), "Паліліся мае слёзы..." – верш аўтабіяграфічнага характару, дзе паэт гаворыць пра сваё маленства – "анёльскае, сельскае", пра юнацтва ("wiek górny – wiek dorny" – у перакладзе Максіма Танка: "час мой шумны, неразумны"), а таксама пра "свой век сталы, век няўдалы" (арыгінал: "wiek męski – wiek klęski" – "век мужчынскі [сталасці] – век паразы, паражэння").

З перакладу Максіма Танка, дарэчы, відаць, як цяжка нават такому выдатнаму паэту перакласці дакладна радкі, што ў Адама Міцкевіча былі свайго роду формулай творчага жыцця. Менавіта за формулу жыцця Адама Міцкевіча мы і возьмем яго лёсаваабагульняючыя радкі, каб спраўдзіць іх, каб ад паэтавай самаацэнкі прыйсці да вывадаў больш аб'ектыўных, чым суб'ектыўных.

Бо, напрыклад, ці такая ўжо поўная праўда заключаецца ў радку Адама Міцкевіча аб яго маленстве "анёльскім, сельскім"? Што яно было сельскім, хоць Адам Міцкевіч рос у Навагрудку, – гэта так, бо на той час вялікім горадам Навагрудак не быў (609 драўляных дамоў, 21 камяніца), і ўлонне сельскай прыроды сапраўды было калыскай маленства будучага паэта. Але наконт анёльскасці маленства паэта – ужо сумніўна, бо далёка не анёльскім былі, напрыклад, парадкі ў наваградскім калегіуме дамініканаў, куды ён пайшоў вучыцца: пад'ём а шостаі раніцы, у палавіну сёмага – імша, у сем – снеданне, а палове восьмай – першы званок на заняткі, якія прадаўжаліся да дзесяці. Пярэва для самападрыхтоўкі была да двух папалудні, а ўрокі ў другой палове зноў былі на працягу двух гадзін. І – да вечара – зноў падрыхтоўка да ўрокаў і пэўны час на паднаглядныя пагулянікі. Увогуле рэжым-дысцыпліна была ў калегіуме суровая: няўдаліцы цярпелі ад так званых пакутаў – іх ставілі на калені, садзілі на "асловыя лаўкі" ці каралі фізічна. Рэжым гранічый з вайскавай муштрай. У кнізе Станіслава Свіркі "З Міцкевічам пад руку" чытаем, што гэты рэжым увогуле "Не суадпаведны быў прыродзе моладзі, што вучылася, і выклікаў часта ў навічкоў пачуццё страху або бунту". Міцкевіч жа і навічком быў у дамініканцаў, і быў падлеглы так званым аўдытарам і імператару, што выбіраліся прафесарамі з асяроддзя вучняў і кіравалі іх падрыхтоўчымі заняткамі, былі іх своеасаблівымі цівунамі. Так што дзе ўжо тут да анёльскасці! Хоць, вядома ж, маленства кожнага чалавека – не без таго, што называюць анёльскасцю, а тым больш далёкае мінулае здаецца анёльскім, калі на яго азіраешся ў век ужо не малады, калі ўсё мінулае бачыцца пераважна праз ружовыя акулеры, тым больш, калі, як Адам Міцкевіч, глядзіш на сваё далёкае мінулае з далёкай чужыны – са швейцарскай Лазанны. Такім чынам, не без ружовых акулераў ствараў свой радок пра анёльскае маленства Адам Міцкевіч.

А як з часам "шумным, неразумным"? У Адама Міцкевіча ўласна ён не "шумны" (гучны, мітуслівы, глумлівы), а "dótny", гэта значыць – "вяршынны", "верхаходны", і не мякка "неразумным", як беларускі перакладчык, ён атэстуе яго, а "дурным" ("durny"), хоць у польскай мове "durny" не ўспрымаецца, як беларускае "дурны" – ад назойніка "дурань". Але польскае "durny" відавочна асуджальнае: кепскі, сапсаваны час, хоць у ім і верхаходзіла маладосць. Паэт, такім чынам, асуджаў сваю маладосць, а гэта ж гучыць як асуджэнне філамацтва, філарэцтва, духоўным кіраўніком якіх малады Адам Міцкевіч быў. А калі разумець маладосць чалавека да хрыстовага ўзросту, то ў рамкі гэтага часу ў Адама Міцкевіча ўкладваецца і ўвесь перыяд ягонай высылкі ў Расію – аж да эміграцыі ў 1829 г. Дык што кепскага было ў верхаходстве Адама Міцкевіча філаматамі, што кепскага ў яго было ў Маскве, у Пецярбургу, у Крыме? Раман з Каралінай Сабяньскай, якая, як мы цяпер ведаем, была штатнай назіральніцай за польскім паэтам па парафіі Бенкендорфа? Ці ковенскі раман з жонкай доктара Кавалеўскага, які ледзь не давёў ухажораў-супернікаў за ёй да дуэлі? Амурныя справы тут, відаць, ні пры чым. Самаасуджэнне, можа, выклікала пачуццё вінаватасці, што не роўным чынам паплаціліся за свае патрыятычна-асветніцкія ўчынкі філаматы: Тамашу Зану, як і Тарасу Шаўчэнку, выпалі пустыня над пугачоўскім Яікам – бліз крэпасці Орскай, Арэнбург; Яну Чачоту – башкірская Уфа; а для Адама Міцкевіча – дзве Расійскія сталіцы ды паездка ў раскошны Крым. У Арэнбургу, Уфе сябры-філаматы сядзелі на няшчымніцы, а ковенскі настаўнік меў ад казны належныя яму па дванаццатаму чыноўніцкаму рангу грошы. Так ці інакш, але не да канца зразумелымі застаюцца эпітэты, звязаныя ў вершы "Паліліся мае слёзы..." з паэтавай маладосцю, тым больш, што ідэя рэвалюцыйнага патрыятычнага чыну – яшчэ з большай сілай, на вышэйшым вітку – возьме Адама Міцкевіча ў свае абдымкі і ў блізкую ад часу лазанскае лірыкі вясну народаў Еўропы ў 1848 г., і будзе з ім – па сутнасці – да канца яго жыцця, бо гэта ж яна падыве Адама Міцкевіча ў ягоны апошні жыццёвы шлях – з Парыжа ў Стамбул, калі ля Севастопаля ў Крымскай вайне скрыжуюць з воямі Мікалая I свае шаблі англічане і французы.

Здзіўляе і міцкевічаўская формула пра ягоную сталасць: "Wiek męski, wiek kłeski" ("век сталага мужчыны, век паражэння, прайгранай бітвы"). Пісаў жа Лазанскую лірыку паэт саракагадовы, і здзіўляе міцкевічаўская формула сваіх сталых гадоў, па-першае, непрыхаванасцю, адкрытасцю прызнання ва ўласнай паразе. Але гэта было хіба не так канстатацыяй уласнай няўдачы і ўласнага паражэння, як паражэння лістападаўскага паўстання ў Варшаве 1830 г., чарговага паражэння польскага нацыянальна-вызваленчага руху ў барацьбе з царызмам. Ці ўплывала тут на эпітэты паэта тое, што ён не паспеў на бунтаўнічыя плошчы лістападаўскай Варшавы, – засеў у Дрэздэне, на Прудпазнаньшчыне, так блізка ад Варшавы? Пэўна, уплывала, але пагадзіцца з тым, што саракагадовы Міцкевіч – ахвяра паражэння, цяжка. Так, кульмінацыя, так, завастрэнне ў лірычным сюжэце верша, выбуховая пуэнта-канцоўка, але ці ж на самой справе лазанскі саракагадовы Адам Міцкевіч быў сярод пераможных? У сапраўднасці лазанскі саракагадовы Міцкевіч быў сярод пераможцаў: аўтар паэмы "Дзяды", якія пасля дрэздэнскай "Імпавізацыі Канрада" сталі ўжо ковенска-дрэздэнскімі; аўтар эпапеі "Пан Тадэвуш", напісанай у Парыжы ў 1834 г.; аўтар паэмы "Канрад Валянрод", напісанай у Маскве ў 1828 г.; аўтар "Крымскіх санетаў" 1826 г., што пачалі трыумфальнае шэсце паэтычнага генія Адама Міцкевіча на павідку ва ўсяе Польшчы, на павідку ва ўсяе Еўропы.

Але сёння мы ж ведаем і пра тое, што ў лазанскага Адама Міцкевіча было наперадзе, ведаем, якім увогуле правідчым геніем быў Адам Міцкевіч, і таму паўстае перад намі і здзіўленне другое ад слоў Адама Міцкевіча пра яго сталасць. Бо ён як бы абагульняў тут тое, чаго яшчэ ў яго лёсе не было, а што мелася быць. І так праўдзіва абагульняў, прароча, з надзвычайнай відушчасцю, – абагульняў сапраўды беспамылкова, нібы наперад аплакваючы і душэўны крах свой, што прыйдзе пад уплывам на яго Андрэя Тавянскага –

містыка родам са Смаргоншчыны, які арганізаваў у Парыжы даволі разгалінаваную секту, што складалася з асобных сямёрак членаў, адной з якіх кіраваў Адам Міцкевіч, рэгулярна пішучы рапарты Галоўнаму Містру аб маральным самаўдасканаленні ягонай сямёркі ў містычнай веры. Сам Міцкевіч верыў, што цераз гэтае ўдасканаленне маўклівы, маніфестацыйны на вуліцах Парыжа пратэст сектантаў прывядзе да падзення ў Маскве царызму. Да чатырох год быў ва ўладзе містыцызму Тавянскага Адам Міцкевіч, і яго пераможна-трыумфальнае ўзыходжанне на лектарскую трыбуну ў Парыжскім Каледж дэ Франс у 1840 г. скончылася плачэўным зыходам з яе у 1844 г., калі яго лекцыі цалкам завалок туман тавяншчыны. І то было сапраўдным паражэннем сталага веку Адама Міцкевіча, як потым не прынесла пераможнага выніку ні ягоная актыўная дзейнасць па арганізацыі інтэрнацыянальнага легіёна ў 1848 г., ні рэдагаванне ў Парыжы газеты "Трыбуна народаў" у тым жа годзе, ні спробы арганізацыі новага легіёну ў Стамбуле ў 1855 г. для барацьбы супраць расійскага царату. У Стамбуле смерць абарвала драматычна напятае жыццё Адама Міцкевіча. Ці скасіла Паэта-змагара эпідэмія, ці труцізна палітычных непрямых лагераў з лагера правых, з лагера іншага Адама – Чартарыскага, тое застаецца таямніцаю. Але трагічны фінал быў фіналам менавіта паражэння Адама Міцкевіча – паэта і грамадскага дзеяча, паражэннем ягонай сталасці, яго веку "мужчынскага". Трэба сказаць, што эпітэт "męski" у польскай мове значыць не толькі "мужчынскі", але і "мужны", значыць, і як паражэнне мужнасці сталага вялікага паэта і грамадскага дзеяча Адама Міцкевіча засталася нам у трохадзінай формуле ягонага жыцця яе трэцяя частка – заключная.

Ды не будзем увогуле гаварыць ні ў якім выпадку аб поўным паражэнні Адама Міцкевіча – яго генія, яго ідэяў, яго пачынанняў. Хоць не толькі раняў слёзы Адам Міцкевіч жывы, раняў бы, пэўна, і памёрлы.

Верш "Паліліся мае слёзы" у Янкі Купалы – гэта не пераклад міцкевічаўскага шэдэўра, – хутчэй наследаванне асноўнаму яго матыву ў адрыве яго ад канкрэтнага чалавечага лёсу, у пераклучэнні яго ў больш універсальныя формулы чалавечага жыцця наогул:

Паліліся мае слёзы
На заломы, на дзярмёзы,
На надломленыя грудзі,
На ўсё, што было, ёсць, будзе².

Міцкевічаўскі твор – аб тым, што было. Але ён, як ужо адзначалася, як бы і прароцтва, бо асаблівых паражэнняў у саракагадовым узросце ў паэта не было, а калі яны і былі, то не да параўнання з тымі, што будуць, звязаныя з тавяншчынай, з трагічным фіналам выправы ў Стамбул. Так, Адам Міцкевіч – саракагадовы – раняў свае крыштальныя горкія слёзы "на ўсё, што было, ёсць, будзе". Янка Купала падросць гэтаму вершу выдаў сваю філасофскі абагульняючую пуэнт-канцоўку. Атрымлівалася паэтычная формула, згодна якой аплаквалася не толькі жыццёва-лёсавое, але звязанае і з тым, што будзе пажыццёвым – інтэрпрэтацыяй творчасці, міфалагізацыяй, бранзавізацыяй асобы паэта, затоптвааннем праяў шмат чаго з сапраўдных рэаліяў міцкевічаўскага ўнутранага свету, міцкевічаўскіх учынкаў. Гісторыкам літаратуры раняць і раняць слёзы над Адамам Міцкевічам, з аднаго блоку, фетышызаваным на свой вузкі лад сынам паэта Уладыславам, з другога боку, над тым абліччам Адама Міцкевіча, якое стварала савецкае літаратуразнаўства, звышрэвалюцыйнізуючы яго, робячы прарокам ледзь не самога Савецкага Саюза як "адзінай сям'і" народаў. Не пра таталітарную дзяржаву думаў-марыў Адам Міцкевіч, нікім Рабесп'ерам ён не быў, з праліццём крыві за ідэалы ён не быў згодзен, як М.Чарнышэўскі ці М.Някрасаў.

І калі Адам Міцкевіч быў народным вяшчуном-прарокам, то роўна і ў іпастасі паэта-дэмакрата, рамантыка, а як чалавек набожны, – з усенароднай замілаванасцю да віленскай Маткі Боскай Астрабрамскай і да Маткі Боскай Чэнстахоўскай. І ён не быў перыядамі, палосамі, ці то рэвалюцыйным рамантыкам, ці то рэакцыйным рамантыкам. Ён быў проста вялікім рамантыкам,

вытокамі яго лічачы Сярэднявечча, струменямі – фальклорныя яго скарбы, поўныя містыцызму, клерыкалізму. І калі Адам Міцкевіч, не атрымаўшы ад папы рымскага блаславення свайму легіёну, дзёрзка вёў сябе перад папай, то і гэта лёгка зразумець. Канрад – герой дрэздэнскай "Імправізацыі" – самаго Бога аспрэчвае, не лічачы яго Богам, калі цара той не можа знявечыць. Дык намеснік Бога на зямлі, чым ён быў для Адама Міцкевіча, вышэй за Бога, да якога апелываў Канрад у "Імправізацыі"? Ды богаборчасць была і ў міцкевічаўскага героя і ў грудзях самога Адама Міцкевіча менавіта з вераю ў Бога. Бо не верачы ў Бога, ці ж звяртаюцца да яго? Часы гэтага звяртання чалавека да Бога – гэта кульмінацыйныя пункты развіцця чалавечага духу генія.

Асабліва плачэўна ў XIX ст. складваліся адносіны да таго, што было ў Адама Міцкевіча беларускімі каранямі, што вельмі часта было рэальнай змястоўнасцю яго літвінізму. Літуанізм і літвінізм дасюль не размежаваны ў творчасці Адама Міцкевіча, дасюль пад сучаснае летувіскае падвэрстваецца менавіта беларускае. І даходзіць да таго, што Адама Міцкевіча называюць паэтам польскім і літоўскім, не зважаючы на гістарычныя рэаліі, радавод Міцкевіча, геаграфію міцкевічаўскага маршруту, звязанага пераважна з тэрыторыяй Беларусі. Апошняе можа да міцкевічаўскіх слёз даводзіць, тым больш, калі памятаеш, што гаварыў пра Беларусь і беларускую мову сам Адам Міцкевіч.

Пра мову: "...На беларускай мове... гаворыць каля дзесяці мільёнаў чалавек, і гэта самая багатая і самая чыстая гаворка, яна ўзнікла даўно і цудоўна распрацавана"³.

Пра беларускі фальклор і старабеларускае пісьменства: "...У іх казках і песнях ёсць усё. Пісьмовых помнікаў у іх мала, толькі Літоўскі Статут напісаны іх мовай, самай гарманічнай і з усіх славянскіх моваў найменш змененай..."⁴

А ўвогуле літвінізм Адама Міцкевіча – у сувязі з яго беларускай змястоўнасцю, пры бачанні яго ў гістарычнай перспектыве ад старабеларускай да новай беларускай літаратуры XX ст., ад Францішка Багушэвіча, Янкі Купалы, Якуба Коласа, – гэты літвінізм ёсць нішто іншае, як фаза развіцця самой беларускасці ў Беларусі – асобная, прамежковая фаза, звязаная з папанізацыяй беларускай шляхты ў XVII–XVIII стст. Феномен гэтай літвінскасці-беларускасці – унікальны, надзвычай цікавы, і калі нашымі польскімі калегамі ён дастаткова вывучаўся, то беларускае літаратуразнаўства стаіць толькі на парозе яго глыбейшага вывучэння.

Зноў жа вернемся да матыву паражэння ў вершы Адама Міцкевіча "Паліліся мае слёзы". З ідэяй легіёнаў сам Адам Міцкевіч і ў 1848 і ў 1855 г. пацярпеў крах. Але ж ці не легіёны перамаглі 11 лістапада 1918 г. замежных інтэрвентаў на польскай зямлі, і гэты дзень стаў святам Незалежнасці польскай дзяржавы. І няхай зноў кроў і слёзы з 1939 па 1945 г. – у час нямецка-польскай і Вялікай Айчыннай войнаў, – Перамога 1945, аднак, зноў усталёўвала мір, у тым ліку азначаючы яго як перамогу ідэй – народалюбства, дэмакратыі – і вялікага польскага паэта, ураджэнца Беларусі, чые радасці і слёзы з намі назаўсёды.

¹ Świrko Stanisław. Z Mickiewiczem pod wękę. Warszawa, 1983. S.32.

² Купала Янка. Збор твораў. У 7 т. Мн., 1973. Т.2. С.136.

³ Міцкевіч А. Собр.соч. В 5 т. М., 1954. Т.4. С.325–326.

⁴ Mickiewicz A. Dzieła wszystkie. Wydanie Sejmowe. T.16. S.230.

І.Б.ЛАПЦЕНАК

ПРАБЛЕМА ЭКВІЛІНЕАРНАСЦІ Ў БЕЛАРУСКАМОЎНЫХ ПЕРАКЛАДАХ ПАЭМЫ А.МІЦКЕВІЧА "ПАН ТАДЭВУШ"

Мастацкі пераклад – з’ява выключна двухбакая, якая аб’ядноўвае ў сабе дзве рэчаіснасці: іншамовную і ўласнанацыянальную. Праблему захавання паміж імі неабходнай суразмернасці, эквівалентнасці можна аднесці да ліку найбольш складаных і "адвечных" у мастацкім перакладзе. У гэтай праблеме вырашаюцца пытанні слоўнай дакладнасці, мастацкай стылістыкі, перадачы

паэтычных тропаў, захавання нацыянальнай спецыфікі... "Эквівалентнасць" у тэорыі перакладу – паняцце апорнае, а ў практыцы – адна з найбольш важных праблем, ад вырашэння якой поўнасцю залежыць праца перакладчыка, яе вынік – перакладны твор і нават развіццё мастацкай перакладной літаратуры.

Сярод складальнікаў эквівалентнасці вылучаюць шэраг разнавіднасцей: эквірытмічнасць, эквірыфменнасць, эквілінеарнасць. У ператварэнні на беларускую мову паэмы А. Міцкевіча "Пан Тадэвуш" актуальнае гучанне набыла праблема эквілінеарнасці: захавання адпаведнай арыгіналу колькасці вершаваных радкоў. Асабліва шырокія мажлівасці для яе разгляду дае, на наш погляд, першая кніга паэмы, якая чатыры разы перакладалася на беларускую мову В.Дуніным-Марцінкевічам, А.Ельскім, Б.Тарашкевічам, Я.Семяжонам.

Гэтая кніга ("Gospodarstwo") па значнасці памераў з'яўляецца другой у "Пане Тадэвушы" (985 радкоў). Самым блізім да арыгінала паводле радковай адпаведнасці можна назваць пераклад Б.Тарашкевіча (988 радкоў). Перастварэнне А.Ельскага характарызуецца пашырэннем колькасці радкоў (996), В.Дуніна-Марцінкевіча – яе змяншэннем (977). А асабліва вялікім уяўляецца адыход ад эквілінеарнасці ў Я.Семяжона (1398 радкоў). Такім чынам, нягледзячы на генетычную характарыстыку перакладу (імкненне да дакладнасці ўзнаўлення арыгінала), ні адзін беларускі перакладчык не змог дабіцца поўнай радковай адпаведнасці.

Аднак гэты факт, узяты асобна, нельга лічыць, на нашу думку, значнай адзнакай вартасці перастварэння. Мастацкі пераклад – шматузроўневая, полікампанентная з'ява, якая патрабуе комплекснага разгляду: аднабаковы падыход з'яўляецца цалкам непрымальным.

Фактары ўзнікнення праблемы эквілінеарнасці пры перастварэнні "Пана Тадэвуша" можна падзяліць на аб'ектыўныя і суб'ектыўныя. Да ліку найбольш значных аб'ектыўных фактараў адносяцца ў першую чаргу нацыянальная спецыфіка мовы арыгінала і лінгвістычныя магчымасці мовы перакладу. Любая мова ўяўляе сабой арганічную універсальную сістэму, своеасаблівы код. А паколькі абсалютная ідэнтыфікацыя двух кодаў з'яўляецца немагчымай, то немагчымай з'яўляецца і поўная (100%-я) адпаведнасць арыгіналу. Такім чынам, праца перакладчыка абмежавана лінгвістычнымі асаблівасцямі мовы. Пры гэтым ступень блізкасці моў з'яўляецца прама прапарцыянальнай мажлівасці іх дакладнага пераўвасаблення. Самыя шырокія гарызонты для перакладу адкрываюцца перад блізкароднаснымі мовамі. Блізкасць польскай мовы да рускай і асабліва беларускай не падлягае сумненню. Аднак менавіта яе спецыфіка, паводле нашага меркавання, адыграла далёка не апошнюю ролю ва ўзнікненні праблемы эквілінеарнасці пры перакладзе "Пана Тадэвуша". Паводле праведзенага намі колькаснага падліку на прыкладзе першай кнігі паэмы, у межах дадзенага тэксту сярэдняя даўжыня слова ў польскай мове з'яўляецца меншай, чым у беларускай. Так, большасць у арыгінале ўтвараюць адна- і двухскладовыя словы (73%), трох- і чатырохскладовыя займаюць невялікую частку (26%). У перакладах адна- і двухскладовыя словы займаюць меншую частку – ад 65% да 70%, доля трох- і чатырохскладовых слоў, наадварот, пашырана – ад 28% да 33%:

Даўжыня слова ў складах	Частата ўжывання слоў				
	у арыгінале	у перакладах			
		Б.Тарашкевіча	Я.Семяжона	А.Ельскага	В.Дуніна- Марцінкевіча
1–2	73%	65%	68%	70%	67%
3–4	26%	33%	29%	28%	31%

Такім чынам, у выніку аб'ектыўнай зададзенасці колькасць складоў пры перакладзе павінна няўхільна павялічвацца. Калі польскамоўны "Пан Тадэвуш" напісаны трынаццаціскладовікам, то ў беларускамоўным перакладзе гэтая лічба павінна быць большай на некалькі адзінак (пры ўмове захавання адпаведнай арыгіналу колькасці радкоў). Прыкладам можа паслужыць перастварэнне Б.Тарашкевіча, напісанае пятнаццаціскладовікам. Аднак гэтае

* Падрыхтаваны для выдання і пяты пераклад П.Бітэля.

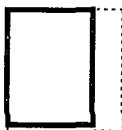
пашырэнне, якое, на першы погляд, здаецца вырашэннем праблемы эквілінарнасці, з'яўляецца неапраўданым з боку эквірыміі.

Арыгінал і пераклад адносяцца да розных тыпаў рытмічнай арганізацыі: А. Міцкевіч напісаў паэму ў межах сілабічнай сістэмы вершаскладання, а беларускія перакладчыкі, згодна са спецыфікай сваёй роднай мовы, перастварылі яе ў сілаба-тоніцы. І гэта сапраўды неабходнасць: перастварэнне павінна гучаць і ўспрымацца натуральна – як арыгінальны, а не перакладны твор. Захаванне сістэмы вершаскладання, як і ідэнтыфікацыя моўных кодаў, з'яўляюцца немагчымымі. Імкнуцца трэба да пераўвасаблення адпаведнага арыгіналу характару рытмічнага малюнка, які вылучаецца ў межах нацыянальнай сістэмы вершаскладання.

Рытм перакладу Б. Тарашкевіча з яго пяцістопным амфібрахіем без дакладнага месца цэзуры з'яўляецца значна запаволеным у параўнанні з дынамічным малюнкам арыгінала, які ствараецца з дапамогай пастаяннага месца націску ў словах, спецыфікі сістэмы вакалізму (выразнае вымаўленне ўсіх галосных незалежна ад націску), унутрырадкавых і міжрадкавых клаўзул. У гэтым сэнсе перастварэнне Язэпа Семяжона з яго трынаццаці- і адзінаццацірадкавым пяці- і шасцістопным ямбама валодае больш рухавай тэмпаральнасцю. Праўда, сціснутая адзінаццаці- і трынаццацірадовая адпаведнасць патрабавала дадатковага месца выражэння, што і выклікала падаўжэнне колькасці радкоў у яго перакладзе, а значыць, і парушэнне эквілінарнасці.

Такім чынам, у цэнтры нашай увагі аказаліся два шляхі перастварэння іншамовнага твора: адзін з іх (пераклад Б. Тарашкевіча) пашырыў аб'ём арыгінала, другі (пераклад Я. Семяжона) – падоўжыў яго. Праблема эквілінарнасці ў межах эквірыміі атрымала новае гучанне: перастварэнне Б. Тарашкевіча, якое пасля падліку колькасці радкоў здавалася нам эквівалентным арыгіналу, пасля аналізу яго ў эквірыміі, падліку колькасці складоў аказалася на другім месцы (пасля Я. Семяжона) па змяненню межаў паэмы:

Пераклад
Б. Тарашкевіча

Пераклад
Я. Семяжона

Пераклады В. Дуніна-Марцінкевіча і А. Ельскага на першы погляд з'яўляюцца амаль шэдэўрамі: яны захоўваюць трынаццаціскладовую сістэму і амаль што не адыходзяць ад арыгінала паводле колькасці радкоў. У чым тут справа? Як жа выяўляецца спецыфіка моўнай стыхіі? Разгадка заключаецца не столькі ў выдатным майстэрстве валодання словам, колькі ў сваеасаблівай "падгонцы" пад параметры арыгінала.

Так, візуальная сцісласць дасягаецца А. Ельскім шляхам шырокага выкарыстання паланізмаў ("nim" – «перш як», "tuż" – «побач», "wzrokał" – «позіркаў», "zagał" – «гадзіннік», "gała" – «раніцай», "prawieccia" – «нараджэння»), скарачэння (а ў выніку – няправільнага ўжывання) граматычных формаў:

A na wknach wazon y z pachucz ymi złolki:
Gieranium, laukonja, astry i fijołki.¹

Ненатуральнасць гучання ствараецца ў выніку незавершанасці інтанацыйнага малюнка, якая ўзнікае зноў-такі з-за імкнення да сцісласці выражэння:

Hetaż nia achmistryni pakoј, kali fartapijan...²

В. Дунін-Марцінкевіч для дасягнення вызначанай мэты ішоў на пропуск слоў ("od strachu i dziwu" – «sa strachu», "na piasku drobnym, suchym, białym na kształt śniegu" – «pa piasočku bialejšym at sniehu», "przez wzgląd na gości" – «dziele hramady», "częstym skinieniem głowy potakiwał" – «kiwał jaśce

haławoju») і нават ігнараваў асобныя фрагменты, важныя для выяўлення вобразнасці паэмы. Пры апісанні аблічча прыгажуні Зосі А. Міцкевіч падкрэсліў яе імклівасць, лёгкасць, непасрэднасць. Асаблівы ўплыў на ўтварэнне адпаведнага ўспрыняцця вобраза, на яго рамантызацыю аказала ў паэме параўнанне лёгкага поступу гераіні, яе раптоўнага з'яўлення ў пакоі з дзівосным ззяннем месячнага святла, якое з такой жа незвычайнай лёгкасцю і хуткасцю пранікае "przez okno":

... Wleciała przez okno, świecąca,
Nagła, cicha i lekka jak światłość miesiąca.³

Усе гэтыя якасці гераіні, рамантычнасць яе абліччу згубіліся пры перакладзе.

Zaczęła się ta prędką, zmieszana rozmowa,
W której lat kilku dzieje chciano zamknąć w słowa;
Krótkie i poplątane, w ciąg powieści, pytań,
Wykrzykników i westchnień, i nowych powitań.⁴

В. Дунін-Марцінкевіч пры пераўвасабленні дадзенага ўрыўка пазбег выяўлення адценняў настальгіі, доўгачаканасці ў апісанні сустрэчы Тадэвуша і Войскага, уліку вобразна-інтанацыйнай ёмістасці іх гутаркі: яе пераклад зноў-такі адсутнічае ў перастварэнні.

У першую чаргу Дунін-Марцінкевіч імкнуўся перадаць асноўныя рысы, агульны сэнс твора; па-за межамі яго ўвагі ў асобных выпадках засталіся некаторыя мастацкія дэталі. Так, пры перакладзе шырокаўжывальных у паэме граматычных формаў дзеепрыметнікаў і дзеепрыслоўяў ён або ўвогуле апускаў іх, альбо замяняў прыметнікамі ці дзеясловамі:

dziecko zmieszany
podróżny zmieszany
drzwiczki świeżo trącone
zaczzerwienione słońce
widząc gościa
skończywszy prace
gadających przez nosy
głoszących nowe wiary, prawa, toalety

—
—
—
čyrownaja sonieńka
zabačyú haścia
končyú dzieła
jak šwarhatali nosam
k nowym zakonam, wiery, adzięžce manili

Такія замены абумоўлены імкненнем да спрашчэння форм арыгінала, да натуральнасці яго гучання на мове перакладу. Аднак не заўсёды іх функцыя адпавядае выяўленчай функцыі ў творы. Так, пераўвасобіўшы дзеепрыметнік "zaczzerwienione" ў прыметнік "čyrownaja", перакладчык заняў даў функцыю параўнання, абмежаваўшыся перадачай эпітэта.

У арыгінале:

Słońce ostatnich kresów nieba dochodziło,
Mniej silnie, ale szerzej niż we dnie świeciło,
Całe zaczzerwienione, jak sdrawe oblicze
Gospodarza, gdy prace skończywszy rolnicze
Na spoczynek powraca...⁵

У перакладзе:

Sonieńkaz na zachodzie choć mienś dapiekaje,
Zato jarčejšym wokam zza hor wyhladaje,
čyrownaja, – woś kali ščyraju rukouju
Haspadar končyú dzieła wiačerniaj parouju
Dyj z licom, choć pa pracy krašniej at kaliny,
Wiasioł bradzić da ūlasnaj na spakoj chaciny.⁶

Пры гэтым быў зменены вобразны лад твора і архітэктоніка выкарыстанай у арыгінале ёмістай мастацкай фігуры пры апісанні змяркання, якую якраз-такі і адкрывала дадзенае параўнанне (параўнанне колера сонца, якое пачынае заходзіць з абліччам гаспадара пасля дзённай працы на полі і яго зваротам дадому; параўнанне сонца, якое ўжо апусцілася на вяршыні бору з пажарам на гмаху; параўнанне бласку сонца, якое амаль зайшло, са святлом свечкі, якое праступае праз аканіцы).

Прыкладнае ўвасабленне атрымоўвае праблема эквілінеарнасці ў межах эквірыфменнасці. Акрамя лексічнай рознасці польскай і беларускай моў, на немагчымасць дакладнага пераносу рыфмаў паўплывалі: спецыфіка іх марфалагічных і словаўтваральных мадэляў, адрозненні ў фанетычнай і акцэнтнацыйнай сістэмах, несупадзенне канструкцый, парадак слоў...

Акрамя аб'ектыўных фактараў, якія паўплывалі на ўзнікненне праблемы эквілінеарнасці пры перакладзе "Пана Тадэвуша", пэўную ролю адыгралі і суб'ектыўныя. Да іх адносяцца, у першую чаргу, пазіцыі і прынцыпы перакладчыкаў паэмы, мэты і задачы іх перастварэнняў.

Так, В.Дунін-Марцінкевіч пераўвасобіў "Пана Тадэвуша" дзеля таго, каб "zaachwosić našaha **biełaruskaha** mużyka i biednuju ślachtu da nawuki", "pamahču atkryć ciomnamu narodu wośu"⁷. Гэта тлумачыць спрашчэнне паэмы ў перакладзе, набліжэнне яе да беларускай нацыянальнай рэчаіснасці ("astry i fijołki" – «praleski, nahietki»).

А.Ельскі галоўнай ідэяй сваёй працы лічыў "даслоўнасць" перакладу, якая, на яго думку, спужыла "dowadom bractwa dwuch jazykoŭ i dwuch narodaŭ"⁸. Аднак і імкненне да захавання любой цаной дакладнасці рыфмы, колькасці радкоў, ліку складоў.

Язэп Семяжон, наадварот, выступаў супраць фармалізму ў перадачы эквілінарнасці, эквірыфменнасці. Асноўным прынцыпам сваёй дзейнасці Я.Семяжон называў імкненне да мастацкасці ўвасаблення паэзіі ў перакладзе. З усёй шматалічнасці польскага паэта Семяжон вылучыў асобу мастака, і таму эстэтычная функцыя атрымала ў яго перакладзе шырокае ўвасабленне:

Свяціўся, як сувой кужэльнае тканіны,
Тынкоўкай белай сцен над дыванамі поля.
Ад непагод затулены сцяной таполяў...

В.Дунін-Марцінкевіч, у адпаведнасці са сваім разуменнем, таксама засяродзіў увагу на колеры, аднак убачыў у ім не мастацкую, а жыццёва-практычную своеасаблівасць:

...uwieś pabialany,
Tym bialejšy, što ła pol spieradu i zboku,
Ściarahła at siwiero u wosień hlyboku.¹⁰

Адметнасць поглядаў Язэпа Семяжона, з аднаго боку, парушала эквілінарнасць перастварэння, з другога боку – садзейнічала комплекснасці выяўлення вобразнасці твора. Так, пры апісанні саду А.Міцкевіч намалюваў "drowniany, drobny, w cyfrę powiązany płotek", які "połyskał się wstążkami jaskrawych stokrotek"¹¹. У перакладзе Б.Тарашкевіча карціна згубіла сваю цэласнасць і асобныя штрыхі:

Платочак малюсенькі, хітра павязаны з дужак;
стакроткаў ірдзеўся рад яркіх бліскучых істужак.¹²

Я.Семяжон, ўвёўшы шэраг мастацкіх дэталей, з улікам чытацкага ўспрыняцця перастварыў ва ўсёй паўнаце і яркасці вобразнасць урыўка:

Штыкетнічак крыж-накрыж нізкай агароджы
Аблямаваў узорна той куток прыгожы,
Нібы мярэжкай з жоўта-бураватых нітак,
А ўздоўж штыкетаў градкі яркіх аксамітак.¹³

Акрамя эксперыментальна-практычнага падыходу, пры аналізе праблемы эквілінарнасці неабходна ўлічваць і гісторыка-тэарэтычны аспект. Пераклады XIX ст. (В.Дуніна-Марцінкевіча, А.Ельскага), першай паловы XX ст. (Б.Тарашкевіча) і канца XX ст. (Я.Семяжона) адносяцца да асобных гістарычных эпох, характарызуюцца рознымі ступенямі ўнарманаванасці літаратурнай мовы, стасункамі і ўплывамі з боку мовы арыгінала.

Так, шырокаўжывальнай у XIX – п. XX стст. (аж да 60-х гг.) з'яўлялася канцэпцыя "фармальнай адпаведнасці",¹⁴ якая сцвярджала магчымасць "літаральнасці", выключала любую трансфармацыю альбо замену. Яе ўплыў на пераклады XIX ст. у межах праблемы эквілінарнасці з'яўляецца відавочным. Тэорыя перакладу другой паловы XX ст. стварыла канцэпцыю "функцыянальнай адэкватнасці"¹⁵, згодна з якой эквівалентнасць вызначаецца на ўзроўні чытацкага ўспрыняцця. У яе межах быў створаны пераклад Я.Семяжона, аўтар якога дазваляў сабе дадаваць пэўныя нюансы, дэталі ў перастварэнне, калі яны адпавядалі "духу" арыгінала. Так, перакладчык прыўнёс іранічнае адценне ў словы Войскага аб тым, што "młodzież poszła do lasu bawić się strzelbami".¹⁶

Юнацтву дома не сядзіцца,
Вось і яны пайшлі крыху павесяліцца
У дуброву: пастрэляць у шапкі на прыволлі.¹⁷

Аднак яно не змяняе ўспрыняцця твора: Войскі ставіўся да палявання адмоўна, лічыў гэта бессаромным, бессэнсоўным заняткам на той час і неаднойчы выказваў свае адносіны.

Такім чынам, праблема эквілінеарнасці ў блізкіх і далёкіх мовах патрабуе ґрунтоўнага аналізу ў адпаведнасці са сваёй спецыфікай. Беларускамоўныя пераклады першай кнігі паэмы А. Міцкевіча "Пан Тадэвуш" выявілі неабходнасць яе комплекснага (а не ізаляванага!) вывучэння – у сувязі з праблемамі эквірытміі, выяўлення моўнай спецыфікі, вобразнасці, стылістыкі, перакладчыцкай індывідуальнасці – у адзінстве аб'ектўных і суб'ектўных фактараў.

- ¹ Mickiewicz A. Pan Tadeusz. Lwow, 1892. С.9.
- ² Ibid.
- ³ Mickiewicz A. Pan Tadeusz czyli Ostatni zajezd na Litwie. Warszawa, 1984. S.13.
- ⁴ Ibid. S.14.
- ⁵ Ibid. S.15.
- ⁶ Mickiewicz A. Pan Tadeusz. Pb., 1907. С.7.
- ⁷ Pradmowa pierkladca // Mickiewicz A. Pan Tadeusz. Pb., 1907.
- ⁸ Slavco ad tłumacza // Mickiewicz A. Pan Tadeusz. Lwow, 1892. С.4.
- ⁹ Міцкевіч А. Пан Тадэвуш або Апошні наезд у Літве. Мн., 1985. С.8.
- ¹⁰ Mickiewicz A. Pan Tadeusz. Pb., 1907. С.2.
- ¹¹ Mickiewicz A. Pan Tadeusz... Warszawa., 1984. S.12.
- ¹² Міцкевіч А. Пан Тадэвуш. Мн., 1981. С.10.
- ¹³ Міцкевіч А. Пан Тадэвуш... Мн., 1985. С.10.
- ¹⁴ Гл.: Латышев Л.К. Курс перевода: Эквивалентность перевода и способы ее достижения. М. 1981. С.6.
- ¹⁵ Там жа. С.9.
- ¹⁶ Mickiewicz A. Pan Tadeusz... Warszawa., 1984. S.14.
- ¹⁷ Міцкевіч А. Пан Тадэвуш... Мн., 1985. С.13.

С.Я.ГАНЧАРОВА-ГРАБОЎСКАЯ

СУЧАСНАЯ КАМЕДЫЯГРАФІЯ І ПРЫНЦЫПЫ КЛАСІФІКАЦЫІ КАМІЧНЫХ ЖАНРАЎ

Жанравая карціна сучаснай камедыяграфіі пад уплывам сацыякультурнага кантэксту эпохі набывае заканамерную трансфармацыю. Камедыя, як ні адзін з жанраў драматургіі, складаная і жанрава поліфанічная. Імкнучыся да жанравага канону, яна адначасова і адмаўляе яго, пераадольваючы інерцыю застылай формы, дэманструе жанравае парушэнне. Часам назіраецца страта выразных жанравых межаў, іманентных уласцівасцей, што прыводзіць да «разладжвання» камедыйнай структуры, рэфлексіі жанравых норм. Такая з'ява жанравай дыфузіі заканамерная для драматургічнага працэсу XX ст. Аднак яна не сцірае жанравай сутнасці камедыяграфіі, а надае ёй свае абрысы і спецыфіку. Агульная структурна-марфалагічныя прыметы камічных жанраў, выпрацаваныя адвечнай практыкай, даволі ўстойлівыя. Пры ўсёй гібкасці жанру і яго тэндэнцыі да мадыфікацыі, камедыя захоўвае генетычныя якасці – форму камічнага, якая абумоўлівае тып персанажу, тып канфлікту, эстэтычныя прынцыпы камедыйных прыёмаў.

Якімі б складанымі ні былі жанравыя перапляценні, што мадыфікуюць камедыйную структуру, застаецца жанравая дамінанта, якая вызначае сутнасць жанру. У працэсе гістарычнага развіцця сістэма камічных жанраў змяняецца: адны з іх становяцца вядучымі, іншыя адступаюць на другі план, трэція – знікаюць зусім. Напрыклад, сёння мы не сустракаем камедыі пастаральнай, камедыі сентыментальнай, камедыі слёзнай. У сучаснай камедыяграфіі няма гераічнай камедыі, якая актыўна выкарыстоўвалася ў драматургічным працэсе 20-х гадоў. Затое з'явілася «чорная камедыя», уласцівая ў большай ступені замежнай драматургіі, замацоўваюцца эксцэнтрычная камедыя, камедыя-лубок. Вяртаецца ў драматургію камедыя становішчаў, прадаўжаюць прытрымлівацца жанравых канонаў сатырычная камедыя, камедыя-памфлет, лірычная камедыя.

Вольнае абыходжанне драматургаў і крытыкаў з тэрміналагічным вызначэннем камічных жанраў часам бывае парадаксальным. Мы сустракаем не толькі «сумную» камедыю, «амаль камедыю», але і «камедыю ў чатырох

становішчах» (С.Носаў «Часу вагон»), «маніякальна-дэпрэсіўную камедыю» (С.Шуляк «Наспання») і іншыя. У лепшым выпадку драматургі ў якасці жанравага падзагалюка пішуць звычайна «камедыя», не ўдакладняючы яе жанравай разнавіднасці. Усё гэта абумоўлена не толькі складанасцю жанрава-стылёвай карціны сучаснай камедыяграфіі, але і недастатковай распрацаванасцю тэорыі камічных жанраў.

Эстэтычныя і жанравыя мадыфікацыі, якія назіраюцца ў драматургічнай практыцы, ставяць нас перад праблемай не толькі жанравай атрыбуцыі, але і жанралогіі. На жаль, пакуль не існуе ніводнай класіфікацыі камічных жанраў, якая адлюстравала б поўную карціну, не насіла б суб'ектыўнага характару і была непакіснай. Не вырацаваны аб'ектыўныя крытэрыі, якімі трэба кіравацца пры жанравай дыферэнцыяцыі. Адны лічаць, што «нікому не ўдалося прадумаць ці вылічыць межы камічных жанраў, бо заўважана тэндэнцыя зменлівасці жанру, няўстойлівасці яго прымет, любых нормаў»¹, другія прапануюць наогул адмовіцца ад канкрэтызацыі жанру, прытрымліваюцца спрошчанай схемы, выдзяляючы пры гэтым тры тыпы камедыі – фалічную, сатырычную і разумовую². Безумоўна, творчы працэс нельга ўціснуць у пракрустава ложа, аднак разабрацца ў асноўных яго жанравых тэндэнцыях неабходна. У існуючых класіфікацыях няма адзінства прынцыпаў. Адны даследчыкі класіфікуюць камічныя жанры па характары смеху, другія – па прыродзе аб'екта выкрыцця, трэція – па інтэнсіўнасці і эктэнсіўнасці крытыкі, чацвёртыя – па тыпу фіналу. Разгледзім тыя сучасныя класіфікацыі, якія найбольш поўна адлюстроўваюць стан камедыяграфіі.

Адна з такіх класіфікацый належыць У.Фралову. Пры ўліку ўзаемадзеяння жанраў у межах драматычнага роду ў раздзеле "камедыя" ён вылучае сатырычную, гераічную, лірычную, бытавую, парадыйную, народную (фальклорную), гераічную камедыі, камедыю з фантастычным планам, камедыю-меладраму, фарс, мюзікл, памфлет, вадэвіль, камедыю-прытчу³. Крытэрыі вылучэння жанравых разнавіднасцей камедыі, у дадзеным выпадку, неадназначныя і ў многім суб'ектыўныя. Памылкова сюды ўключана лірычная камедыя, таму што яна – вынік міжродавага сінтэзу, а не жанравага ў межах драматычнага роду, як сцвярджае даследчык.

Выклікаюць сумненне і такія вызначэнні, як "трагічная камедыя", "камедыя-меладрама", "мюзікл". Не ўключаны ў гэты пералік трагікамедыя, эксцэнтрычная камедыя, камедыя-лубок і інш. У "Літэратурнай энцыклапедыі" па характары смеху і эстэтычнаму тону вылучаны сатырычная камедыя, рамантычная або лірычная, трагікамедыя, "сумная камедыя", камедыя-памфлет, сацыяльна-бытавая камедыя, канкрэтна-бытавая і камедыя-казка⁴. Дадзеная класіфікацыя таксама не бездакорная, бо адсутнасць дакладных крытэрыяў прывяла да таго, што ідэнтыфікуюцца рамантычная і лірычная камедыі. Не па характары смеху, а па тэматычнаму прынцыпу вылучаюцца сацыяльна-бытавая і канкрэтна-бытавая камедыі. Такое вызначэнне, як "бытавая" камедыя, не змяшчае ў сабе жанравай дэфініцыі, тым больш "сацыяльна-" ці "канкрэтна-бытавая", бо праблемы быту знаходзяцца ў цэнтры ўвагі і сатырычнай камедыі, і лірычнай, і фарсу, і вадэвілю. Быт – гэта штодзённая рэальнасць, якая можа па-мастацку трансфармавацца ў кожным з камедыйных жанраў.

Больш дакладны ў прынцыпах класіфікацыі Р.Юрэнэў, які лічыць камічныя неадпаведнасці і спосабы іх адлюстравання галоўнымі крытэрыямі. Побач з сатырычнай камедыяй, лірычнай, ён вылучае сатырычны памфлет, эксцэнтрычную камедыю, камедыю гратэскую, іранічную, парадыйную, рамантычную, трагікамедыю⁵. Патрабуе ўдакладнення жанравая атрыбуцыя "сатырычны памфлет", таму што азначэнне "сатырычны" ў гэтым выпадку залішне, больш дакладным з'яўляецца "камедыя-памфлет", якая ўключае ў арсенал сваіх сродкаў не толькі сатыру, але і гумар, іронію, гратэск.

Цікавымі паўстаюць класіфікацыі замежных даследчыкаў (Ф.Гюнтэр, Э.Бентлі, Дж.Фебліман, П.Паві), якія не менш супярэчлівыя і суб'ектыўныя. Напрыклад, Ф.Гюнтэр вылучае два віды камедыі: дасціпна-крытычныя і жарталіва-аптымістычныя⁶. Да дасціпных ён адносіць высокую, сатырычную,

павучальную (дыдактычную), саркастычную камедыі, да жартаўлівых – фарс, музычную, рамантычную, слёзную камедыі. Асноўным прынцыпам для такой класіфікацыі ён выбраў "характар смеху", які і абумовіў танальнасць пафасу камедыі, раздзяліўшы іх на "вясёлыя" і "сур'ёзныя". П.Паві дае гістарычныя хранікальныя зрэзы камічных жанраў, пачынаючы з антычнай камедыі і заканчваючы сучаснай⁷. У яго класіфікацыі ёсць не толькі камедыя-балет, камедыя буржуазная, бурлескная, але высокая і нізкая, камедыя інтрыгі, камедыя нораваў, камедыя сітуацый і камедыя тэмпераментаў.

Безумоўна, камічныя жанры мянялі аблічча ў розныя перыяды свайго існавання, але заставаліся жанрамі, у якіх камічнае выклікала смех. Пры гэтым змест і формы выказвання мяняліся згодна з сацыякультурным кантэкстам эпохі. Аднак некаторыя з іх (напрыклад, сатырычная камедыя) захоўвалі сваю стабільнасць. Дж.Фебліман, у адрозненне ад Ф.Гюнтэра, у аснову класіфікацыі камічных жанраў паклаў прынцып праўлення ў іх інтэнсіўнасці і экскансіўнасці крытыкі⁸. З яго пункту погляду, шкала вымярэнняў складаецца з наступных параметраў: "радасць", "боская камедыя", "гумар", "іронія", "сатыра", "сарказм", "дасціпнасць", "здзек". Ён сцвярджае, што ў такой паслядоўнасці "радасць" з'яўляецца верхняй мяжой, а "здзек" – ніжняй. Пры гэтым верхняя і ніжняя шкалы прама прапарцыянальныя адна другой, як прама прапарцыянальныя аб'ект крытыкі і яе інтэнсіўнасць у камедыі.

Згодна з канцэпцыяй Дж.Феблімана, "радасць" сведчыць аб адсутнасці ў камедыі крытыкі, бо ў ёй прысутнічае смех без злосці. Да гэтага тыпу камедыі ён адносіць дзіцячыя камедыі, якія носяць забаўляльны характар, таму што дзеці не навучыліся ўспрымаць рэчаіснасць сур'ёзна, як гэта ўласціва дарослым. Вяршыняй камедыі, з яго пункту погляду, з'яўляецца "Боская камедыя", якая набліжаецца да "чыстай" камедыі, у той час як камедыя шкалы "дасціпнасць" дасягае ніжняй мяжы і можа страціць уласцівасці камічнага. Дадзены падыход дзялення камедыі па шкале інтэнсіўнасці і экскансіўнасці крытыкі цалкам заканамерны, аднак канцэпцыя Дж.Феблімана да канца не прадумана. Прапанаваныя паказчыкі не адлюстроўваюць логікі гэтай класіфікацыі, таму што "гумар", "іронія", "сатыра", "сарказм" – віды камічнага. Гэты рад можна дапоўніць "гратэскам". Што тычыцца "дасціпнасці" і "здзеку", то гэта не віды камічнага, а віды "іроніі".

Дасціпнасць ("ігравое суджэнне", К.Фішэр) уласціва і сатыры, і гумару. Дасціпнасць не заўсёды бывае паказчыкам камічнага, не заўсёды выклікае смех, у якім узровень крытыкі можа не перавышаць узроўню, уласцівага для сатыры ці сарказму. Вось чаму, на нашу думку, у прапанаванай шкале "дасціпнасць" не з'яўляецца крытэрыем вымярэння ўзроўню крытыкі. Гэта хутчэй спосаб яе выяўлення. Што тычыцца верхняй мяжы ("радасць") і ніжняй ("здзек"), то яны адлюстроўваюць дзве крайнасці камедыі, два яе полюсы і сведчаць аб тым, што камедыя пры дасягненні гэтай мяжы можа страціць сваю жанравую сутнасць, перайсці ў галіну міжжанравага сінтэзу. Зазначым, што «сатыра» не выключае "здзеку", такім чынам, ён таксама не можа быць шкалай вымярэння.

Як бачым, адзінства крытэрыяў няма, літаратуразнаўцы і дзеячы тэатра класіфікуюць камічныя жанры кожны па-свойму. "Любая жанравая класіфікацыя павінна ўлічваць тыя абставіны, што жанры адрозніваюцца не наяўнасцю ў творах адной якой-небудзь прыметы, а абавязкова сукупнасцю многіх прымет, якія ўзаемадзеючы паміж сабой у розных камбінацыях, у розныя перыяды па-рознаму, але заўсёды падпарадкоўваюцца дамінуючаму жанраўтваральнаму фактару"⁹. Такім жанраўтваральным фактарам, на думку М.М.Кісялёва, з'яўляецца форма камічнага, прадыхаванага прадметам выяўлення і яго аўтарскай ацэнкай, адлюстраваных у тыпе камедыйнага канфлікту і спосабе мастацкага ўвасаблення. Дадзенае сцвярджэнне бяспрэчнае, трэба толькі ўдакладніць, якія віды камічнага з'яўляюцца жанраўтваральным фактарам камедыі. Гэта, у першую чаргу, гумар, сатыра, іронія, сарказм, гратэск. Калі браць за аснову класіфікацыі **віды камічнага**, то камедыі трэба падзяляць на **гумарыстычныя, сатырычныя, іранічныя, саркастычныя, гратэскныя**. На нашу думку, гэта асноўны прынцып класіфікацыі.

У эстэтыцы, як вядома, існуюць розныя погляды на камічнае (Ю.Бораў, Д.Мікалаеў, У.Проп). М.М.Кісялёў лічыць, што камічнае агіднае з'яўляецца аб'ектам сатырычнай камедыі, а камічнае станоўчае – лірычнай камедыі¹⁰. Д.Мікалаеў вылучае элементарна-камічнае і сацыяльна-камічнае¹¹. Р.Юрэнеў сцвярджае, што камічнае заўсёды сацыяльнае і аддае перавагу камічнаму станоўчаму, у аснове якога ляжаць камічныя неадпаведнасці, якія выклікаюць добры смех, і камічнаму адмоўнаму, якое параджае гнёўны і пагардлівы смех¹². Такім чынам, раскрыццё адмоўных неадпаведнасцей – задача сатыры, а станоўчых – задача гумару. Ж.Кірхман піша аб камізме вышэйшага парадку і ніжэйшага, дыферэнцыруе "тонка-камічнае" і "груба-камічнае"¹³. Усе гэтыя выказванні фактычна зводзяцца да таго, што камічнае падзяляецца на два процілеглыя полюсы. У адносінах да камедыяграфіі больш прымальна **камічнае абсалютнае і камічнае не абсалютнае**, якія вызначаюць дзве генерацыі ў камедыяграфіі – **камедыі востра крытычныя (камічнае абсалютнае)** і **камедыі ўмерана крытычныя (камічнае не абсалютнае)**. Яны адлюстроўваюць і ступень праяўлення ў іх крытыкі, абумоўліваюць характар смеху, спосаб рэалізацыі канфлікту, аўтарскую ацэнку. Да камедыі востра крытычнай накіраванасці трэба аднесці сатырычную камедыю, камедыю-памфлет, іранічную камедыю, саркастычную, гратэскую, камедыю-лубок, фарс. Да ўмерана крытычнай – лірычную, гумарыстычную, вадэвіль. Дадзеная класіфікацыя не выключае мадыфікацыі камедыйнай структуры, жанравай сугестыўнасці, ўласцівых п'есам сучаснай камедыяграфіі, бо яны радыкальна не ўплываюць на жанравую сутнасць, дамінанта якой (від камічнага) застаецца нязменнай. Яна набывае сваю індывідуальнасць у кожным асобным выпадку і непасрэдна залежыць ад творчай індывідуальнасці аўтара, адбываецца ў люстэрку метаду і стылю. У гэтым плане мы можам гаварыць аб камедыі рэалістычнай, мадэрнісцкай, постмадэрнісцкай. Такія азначэнні, як "лёгкае", "сумнае", "змрочнае", не адлюстроўваюць жанравай сутнасці камедыі, а толькі падкрэсліваюць яе танальнасць. Што тычыцца "камедыі становішчаў", "камедыі характараў", "камедыі-інтрыгі", то яны адлюстроўваюць не жанравую сутнасць, а дамінанту сюжэтна-кампазіцыйнай структуры. Такім чынам, асноўным прынцыпам класіфікацыі камічных жанраў усё ж з'яўляецца від камічнага, абумоўлены прадметам адлюстравання і аўтарскай ацэнкай, якія ў сваю чаргу вызначаюць жанравыя парадгмы: тып канфлікту і спосаб яго рэалізацыі.

¹ Фролов В. На сцене – комедия. М., 1976. С.4.

² Гл.: Козловский А. Комедия – все другое // Совр.драматургия. 1989. №4. С.140.

³ Гл.: Фролов В. Судьбы жанров драматургии: анализ драматических жанров в России XX века. М., 1979. С.407.

⁴ Гл.: Литературная энциклопедия. М., 1966. Т.3. С.683.

⁵ Юренев Р. Любимая народом // Искусство кино. 1961. №6. С.131.

⁶ Hunter F. J. The power of dramatic form. New York, 1974. P.29.

⁷ Пави П. Словарь театра. М., 1991. С.146.

⁸ Feibleman J. K. In praise of comedy: A study in its theory and practice. New York, 1970. P.205.

⁹ Киселев Н. Н. Проблемы советской комедии. Томск, 1973. С.41.

¹⁰ Там же. С.42.

¹¹ Гл.: Николаев Д. Смех – оружие сатиры. М., 1962.

¹² Юренев Р. Любимая народом. С.128.

¹³ Kirhmann J. H. Asthetik auf realistischer Grundlage. In 2 Bd. Berlin, 1868. Bd.2. S.46–47.

А.М.АНДРЭЎ

ЦЭЛАСНЫ ПАДЫХОД ДА ЛІТАРАТУРНАГА ТВОРА Ў АЦЭНЦЫ РУСКАГА ЛІТАРАТУРАЗНАЎСТВА 20-х гг. XX ст.

Разгляд літаратурнага творца як адзінства, якое мае непарыўна звязаныя план зместу і план выяўлення, пачаўся, мабыць, з Арыстоцеля¹, які выказаў меркаванне пра тое, што матэрыяльныя знакі, вобразы напоўнены ідэальным мастацкім зместам. Мысліцель адзначыў мастацкае адзінства супрацьлегласці, сумяшчэнне несумяшчальнага, унутрана супярэчлівы сімбіёз.

З гэтага часу традыцыя вытлумачэння мастацкага твора як адзінага цэлага ўжо не перарывалася. Аднак першая пастаноўка праблемы яшчэ не магла прэтэндаваць на яе вырашэнне, таму што нявысветленымі заставаліся сам феномен зместу, прырода яго схільнасці да пэўных спосабаў выражэння, само паняцце эстэтычнага, яго функцыі і г.д.

Наступным этапам асэнсавання ключавой для ўсёй эстэтыкі праблемы былі работы выдатных нямецкіх філосафаў, і найперш Гегеля. Працытуем В.Р.Бялінскага, які дакладна сфармуляваў сваё ўяўленне пра сутнасць праблемы, ідучы ў дадзеным выпадку ўслед за Гегелем: "Калі форма ёсць выяўленне зместу, яна звязана з ім так цесна, што аддзяліць яе ад зместу азначае знішчыць сам змест; і наадварот: аддзяліць змест ад формы, азначае знішчыць форму"².

Ідэя цэласнасці літаратурнага твора і літаратуры на макра- і мікраўзроўні была тым асноватворным пунктам адліку, дзякуючы якому нараджаліся ўсе буйныя заходнееўрапейскія і рускія літаратуразнаўчыя (а значыць – і метадалагічныя) школы: міфалагічная, культурна-гістарычная, параўнальна-гістарычная, псіхалагічная. Сінтэтычнае адзінства літаратуры і міфа, літаратуры і сацыяльна-этычных (ці "грамадска-палітычных") умоў жыцця (знешняга культурна-гістарычнага "асяроддзя"), літаратуры і творчай індывідуальнасці (перш за ўсё – асаблівасцей псіхалогіі мастака) – у цэнтры ўвагі вучоных, якія распрацоўвалі **метадалогію** пазнання літаратуры, надаючы ўсё больш **навуковы характар** такому пазнанню. "...Твор мастацтва не ёсць нешта адасобленае, і таму прадметам даследавання з'яўляецца **цэлае**, якім яно вытлумачваецца і абумоўліваецца"³ (падкрэслена мною. – А.А.), – такі "зыходны пункт", можна сказаць, усёй літаратуразнаўчай навуцы XIX ст. пры вытлумачэнні мастацкага твора. Тое, што літаратура змяшчалася ў гістарычна акрэслены культурна-сацыяльны кантэкст (менавіта гэты аспект цэласнасці быў у цэнтры ўвагі) – велізарная заслуга названых "школ" перад навукай.

Разам з тым у якасці навуковага выніку ўсіх літаратуразнаўчых напрамкаў XIX ст., думаецца, можна разглядаць наступны тэзіс: выявіць прыныцы пераходу неэстэтычных з'яў у эстэтычныя не ўдалося⁴.

Такім чынам, "змест" і "форма" мастацкага твора сталі само сабой зразумелымі рэчамі, агульнапрызнанымі інстанцыямі, дадзенасцю, якую нельга адмаўляць. Нягледзячы на гэта, пытанне аб іх узаемазалежнасці, узаемаабумоўленасці вырашыць было не так проста. "Змест" увесь час аказваўся зместам, самастойным і непранікальным, а форма заставалася другой, падпарадкаванай – і таксама аўтаномнай. І ўсё болей і болей эстэтычная і літаратурная тэорыі разгаліноўваліся ў двух напрамках: прыхільнікі чыстай формы, чыстага мастацтва знаходзілі ўсё меней кропак судатыкнення з тымі, для каго паэт быў "болей, чым паэт".

З найбольшай выразнасцю гэтая, здавалася б, акадэмічная, праблема абвастрылася ў канцы XIX – пачатку XX ст., калі былі даведзены да лагічнай мяжы, да абсалюту дзве супрацьлеглыя тэндэнцыі. Афарыстычна выразна і дакладна гэта адлюстравалася ў "дылеме" Артэгі-і-Гасэта: "мастацтва пачынаецца там, дзе чалавек канчаецца", ці там, дзе чалавек "пачынаецца"?

У эстэтычным аспекце гэтую праблему можна было б сфармуляваць наступным чынам: у якой ступені змястоўны феномен з'яўляецца фактарам мастацкай стыльвай дасканаласці? Як бачым, сама па сабе наяўнасць біпалярнага ўтварэння, якім з'яўляецца мастацкі твор, не магла быць самадастатковай умовай для вырашэння праблемы сутнасці ці прыроды мастацтва. Цэнтр праблемы твора перамясціўся ў іншую, дасюль ў поўным аб'ёме незапатрабаваную, неактуальную плоскасць: адзінае цэлае, як высветлілася, можна было б трактаваць па-рознаму, аж да супрацьлеглых падыходаў. Галоўным стаў **характар адносін** зместу і формы, што вынікаў з прыроды іх ўзаемнага цягачэння. У фокусе "змястоўна-фармальных" дыскусій апынулася сама магчымасць і спосабы сумяшчэння макраўзроўневага (сацыяльнага, этычнага і да т.п. – так ці іначай ідэакратычнай з'явы, феномена ідэй) і мікра-

ўзроўневага (па функцыі – фармальнага) планаў, неэстэтычнага і ўласна эстэтычнага.

Вось чым абумоўлены ўсплёск цікавасці да акадэмічнага літаратуразнаўства – усплёск, які быў справакаваны, безумоўна, не ўласна фармалістычнымі вышукамі, а іх антрапалагічнай накіраванасцю, гуманітарным падтэкстам усіх філалагічных штудый.

У адной са сваіх работ 1923 г. ("Да пытання аб "фармальным метадзе") літаратуразнаўца В.М.Жырмунскі пісаў: "Пашырэнне навуковага кругагляду ў бок фармальных пытанняў выразна акрэслілася за апошнія дзесяцігоддзе. Цікавасць да асобнага кола пытанняў, звязаных з праблемай паэтычнага стылю ў шірокім сэнсе слова, г.зн., з аднаго боку, з вывучэннем **паэзіі як мастацтва**, а з другога боку – з вывучэннем **мовы як матэрыялу слоўнай творчасці**, сапраўды аб'ядноўвае ў цяперашні час велізарную большасць маладых вучоных, якія самастойна працуюць у галіне навукі пра літаратуру, якімі б ні былі іх разыходжанні ў пытаннях агульнафіласофскіх, гістарычных, лінгвістычных, інакш кажучы, як ні адрозніваюцца метады, з дапамогай якіх яны вырашаюць чарговую навуковую праблему"⁵ (выдзелена мной. – А.А.). Гэтую выразную метадалагічную цікавасць вучоны называе "**воляй да метаду**".

Ён і сам не цураўся "волі да метаду", што і падцвердзіў сваёй работай "Задачі паэтыкі". У цэнтры ўвагі даследчыка – усё тая ж праблема ўзаемаадносін зместу і формы, "паэтычнай тэматыкі" і "паэтычнай мовы" (В.Б.Шклоўскі ў сувязі з гэтым гаварыў аб дзяленні на "матэрыял" і "прыём")⁶.

В.М.Жырмунскі тонка вытлумачвае гэтыя ўзаемаадносіны, пазбягаючы, з аднаго боку, вульгарызацыі "ўмоўнага" падзелу на змест і форму (г.зн., па сутнасці, неадрозніванне іх спецыфікі), з другога, – "двухсэнсоўнасці" "данавуковага", па яго выразу, "механічнага" іх аб'яднання, якое захоўвае ўласцівасці і зместу, і формы ў іх нязменнай якасці.

"Разглядаючы помнік літаратуры як твор мастацкі, мы будзем **кожны элемент мастацкага цэлага** расцэнваць з пункту гледжання яго паэтычнай дзейнасці: у межах паэтыкі як навукі аб паэтычным майстэрстве не можа быць дваістасці паміж выяўленым і выяўленнем, паміж фактамі эстэтычнымі і неэстэтычнымі. Гэта не адзначае, канешне, што да літаратурнага помніка нельга падыйсці з другога пункту гледжання, акрамя эстэтычнага: пытанне аб мастацтве як аб сацыяльным факце ці як аб выніку душэўнай дзейнасці мастака, вывучэнне твора мастацтва як з'явы рэлігійнай, маральнай, пазнаваўчай застаюцца як магчымасці; задача метадалогіі – акрэсліць шляхі ажыццяўлення і неабходныя межы прымянення падобных прыёмаў вывучэння. Але несвядомае змяшчэнне перажыванняў паэта і ідэй яго сучаснікаў як зместу літаратурнага твора з прыёмамі мастацтва як формай не павінна мець месца ў навуковай рабоце па пытаннях паэтыкі"⁷ (выдзелена мной. – А.А.).

Такім чынам, вучоны выступае за "арганічнае" (хаця ён і не ўжывае гэтага азначэння) адзінства розных аспектаў твора.

Форма становіцца змястоўнай, змест – фармальным. Гэтая дастаткова дыялектычная формула павінна дапамагчы адказаць на пытанне: што ж становіцца аб'ектам вывучэння літаратуразнаўцы? Інакш кажучы, што лічыць зместам, які абумоўлівае (ці абумоўліваецца) форму (формай)? В.М.Жырмунскі далучаецца да разумення суаднясення зместу і формы як адносін "матэрыялу" і "прыёму" і ўдакладняе, што "матывы чыстай думкі і нават валявыя ацэнкі і імкненні таксама суправаджаюць паэтычнае ўспрыняцце. Усе бакі душэўнага жыцця чалавека могуць быць закрануты паэзіяй. Але не ў гэтым, канешне, яе спецыфічная адметнасць.

Матэрыялам паэзіі з'яўляюцца не вобразы і эмоцыі, а слова. Паэзія ёсць слоўнае мастацтва, гісторыя паэзіі ёсць гісторыя славеснасці"⁸.

Такім чынам, змест разумеецца не як духоўны змест, а як "матэрыял", адцягнены ад чалавека і пераўтвораны ў "слова". Мастацтва, жадаў таго аўтар ці не, адлучаецца ад чалавека, вывучэнне мастацкага твора не ператвараецца ў вывучэнне чалавека. Жырмунскі вельмі тонка вылучыў і

зафіксаваў эстэтычную спецыфіку твора, аднак тут жа абсалютызаваў яе, зрабіўшы менавіта яе прадметам даследавання.

Жырмунскі быў абраны намі ў якасці тэарэтыка фармалізму не выпадкова. Ён займаў асобнае, далёкае ад крайнасцей радыкалізму становішча сярод правадыроў фармальнай школы. Тым больш цікавыя яго погляды як тэарэтыка, што прэтэндуе на ўсёахопнасць. Дазволім сабе працытаваць Жырмунскага "из вторых рук". Перш чым прыйсці да думкі "адасобиць развіццё эстэтычнага раду і высветліць яго ўнутраную заканамернасць, не залежную ад агульных культурна-гістарычных умоў", Жырмунскі прапаноўваў сам характар залежнасці "раду эстэтычнага" ад іншых радоў: палітычнага, эканамічнага, маральнага, рэлігійнага, філасофскага, навуковага. Ён бачыў (дакладней – адчуваў) узаемазалежнасць "радоў". Вывад такі: "Мы думаем, аднак, што не аднабаковая залежнасць акрэслівае сабой сутнасць гэтых асобных, пазначаных намі адзінстваў, а аднолькавае жыццёвае памкненне <...>, адна хваля, што нясе з сабой усе адзначаныя прыватныя змены ў адпаведных радах, арганічна звязаных паміж сабой у нейкім Усёадзінстве; адначасова звышэстэтычным, звышмаральным і г.д. Аднак тут задачы пазыкі пераходзяць у складаную сферу метафізікі і філасофіі мастацтваў. Даследчык канкрэтных гістарычных праблем мае права цурацца гэтай сферы"⁹. Жырмунскі свядома "цураецца" арганік "Усёадзінства", не робячы спробаў падступіцца да "складанай сферы" "філасофіі мастацтваў" і не ставячы задачу выводзіць спецыфіку эстэтыкі з цэласнай прыроды звышэстэтычнай рэчаіснасці.

Такое размяжоўванне "радоў" тым не менш стала істотным крокам наперад у разуменні дыялектычнай суаднесенасці зместу і формы, выявіла дыялектычныя "пасткі", якіх пазней выявіцца нямала.

Паралельна з толькі што разгледжаным выпявала і фарміравалася іншае ўяўленне аб феномене цэласнасці. Я маю на ўвазе найперш наватарскія ідэі акадэміка П.М.Сакуліна, які развіваў некаторыя фундаментальныя думкі сваіх папярэднікаў, у прыватнасці Ф.І.Буслаева і І.А.Патабні.

Сакулін, у адрозненне ад Жырмунскага, бачыў разгядку прыроды мастацкасці менавіта ва ўсёадзінстве, цэласнасці, арганічным сінтэзе. Размежаванне "фармалізму" і "сацыялагізму", "структуры тэксту" і "душы паэта" было, на думку вучонага, не канчатковым развядзеннем платформ (яно патрабавала ад даследчыка дакладна прытрымлівацца абранага напрамку), а толькі першапачатковай умовай, пры якой пачынаецца асэнсаваны рух у бок іх збліжэння, "непазбежны этап эвалюцыі"¹⁰. Менавіта ў гэтых абставінах спатрэбіўся талент метадолага, семасіёлага Сакуліна. "Раздзяленне працы (г.зн. спецыялізацыя па "радах". – А.А.) – рэч карысная, але толькі тады, калі яно праводзіцца рацыянальна"¹¹, – вось крэда акадэміка, які заклікаў да "размежавання" пры адначасовай тэндэнцыі да "сінтэзу".

Зыходзячы з таго, што "літаратура, як і мастацтва ўвогуле, ёсць **сацыяльная з'ява**", вучоны бачыць сваю задачу далей у тым, каб пазбегнуць знешняга эклектызму пры сумяшчэнні "радоў". Прынцып сумяшчэння літаратуры і "нелітаратуры", вылучэння эстэтычнай спецыфікі з соцыуму, а не з аўтаномнай сферы ("мастацкая эмоцыя ёсць, у рэшце рэшт, эмоцыя грамадская", – прыхільна цытуе ён М.Гюйо¹²) – вось што выступае на першы план у якасці навуковай праблемы.

У выніку Сакулін у сваіх асноўных працах па дадзенай праблематыцы, якія ўвайшлі ў кнігу "Філагія і культуралогія", ставіць пытанне наступным чынам: хочаш зразумець літаратуру – вывучай псіхалагічную, ідэалагічную, сацыялагічную, філасофскую – словам, **культурна-духоўную** глебу, якая яе спарадзіла і якая, у сваю чаргу, вызначаецца матэрыяльнымі, базіснымі фактарамі; хочаш зразумець мастацкі твор – даследуй светапогляд і псіхалогію аўтара ў кантэксце канкрэтнага "культурнага стылю", хочаш зразумець значэнне элементаў мастацкага твора (манеры пісьма ці кампазіцыйны прыём) – вывучай іх у кантэксце ўсяго твора.

Ідэя шматузроўневасці форм грамадскай свядомасці недвухсэнсоўна адчуваецца ў яе макра- і мікракультурных (у дачыненні да твора) пабудовах.

Але з чаго выводзіцца сама ідэя змястоўнай структуры – унутранай узгодненасці цэлага? Вось характэрнае выказванне наконт гэтага: "Плюралізм ставіць перад намі факт шматлікасці прычын. У ім ёсць нешта аморфнае: карэннае імкненне нашага розуму да сінтэзу застаецца не задаволеным"¹³. Таму Сакулін схіляецца да маністычнага прынцыпу (а ён разумееца як сінтэтычны) падбору і вытлумачэння фактаў. Шматлікасць прычын варты выводзіць ўсё ж з адзінай "прычыны прычын". Якой? У пошуках адказу на гэтае пытанне вучоны звяртаецца да дыялектычнага матэрыялізму (Сакулін, праўда, атаясамлівае яго з марксізмам 20-х гадоў). Дыялектык-аналітык не спыняецца на самых агульных палажэннях нахштальт сувязі літаратуры з жыццём асобы, грамадства, народа. "Для нас, – піша ён, – істотнае значэнне мае ўсё тое, што непасрэдна ўплывае на літаратуру, г.зн. фактары незканамічнага характару, другасныя па іх першапачатковаму паходжанню, але якія ў дадзеным коле з'яў сталі першаснымі (прычына і вынік могуць мяняцца сваімі месцамі). Нам, натуральна, бліжэй тое, што бліжэй абумоўлівае літаратуру"¹⁴.

Што ж "непасрэдна" ўплывае на літаратуру, што "бліжэй" да яе? Не будзем жа мы вывучаць эканоміку, палітыку ці сацыяльную структуру грамадства дзеля таго, каб непасрэдна з іх выводзіць мастацкія асаблівасці твораў.

"Бліжэй" за ўсё да літаратуры, на думку Сакуліна, "культурнае асяроддзе", "культурны стыль" асяроддзя. У гэтых ці падобных тэрмінах (напрамак, лад душы, культурны тып і інш.) так ці інакш прыхавана тое, што дакладна вызначаецца як асоба і тып яе духоўнай арыентацыі, які складаецца з псіхалагічных, ідэалагічных, уласна інтэлектуальных кампанентаў. Намацана галоўнае звязно – духоўнае вымярэнне асобы; яно разам з другім звязном, літаратурай, складае арганічную культурную спайку, якая не дазваляе ізаляваць звенні, робіць неадэкватным іх аўтаномны разгляд.

Літаратура, такім чынам, мае сацыяльную прыроду ў тым сэнсе, што з'яўляецца спосабам духоўнай рэалізацыі асобы – сацыяльнай істоты, "сукупнасці грамадскіх адносін". Разам з тым літаратура – эстэтычнай прыроды, бо мастацтва як форма грамадскай свядомасці ёсць форма спецыфічная. У літаратуры выяўляюцца два воблікі, яна – двайной прыроды, амбівалентная. Арганічнае адзінства плану зместу і плану выражэння азначае ў такім выпадку не іх ўзаемаадносіны як цесна звязаных, але розных субстанцый, а падкрэслівае, вылучае розныя аспекты аднаго, адзінага, цэласнага духоўнага ўтварэння.

У сувязі з такой пастаноўкай праблемы трэба было не толькі не цурацца ледзь не містычнага "Усёадзінства" і "скаладанай", але бескарыснай філасофіі мастацтваў, але іменна высвятляць пытанні агульныя, якія знаходзяцца ў распараджэнні філасофіі мастацтваў з тым, каб дакладней вывучыць пытанні прыватныя, пытанні паэтыкі, якая належыць да ведамства літаратуразнаўства.

Далей, згодна з логікай праблемы, трэба было структураваць "духоўную гаспадарку" асобы і растлумачыць не залежнасць нават, а прынцып і механізм "перацякання" адных сэнсавых радоў у другія, знешнеэстэтычных (экстралітаратурных) ва ўласна эстэтычныя (літаратурныя). Пасля гэтага можна было пераходзіць да пытанняў уласна паэтычных, маючы на ўвазе іх амбівалентную, не выключаную паэтычную прыроду.

Сакулін сапраўды закрануў кола праблем, адлюстраваных у формуле "асоба і літаратура", у азначаным кантэксце. Аднак з-за трагічных грамадскіх абставін ідэі глыбокага тэарэтыка літаратуры і культуры не былі разгорнуты і не выявілі ўсяго заключанага ў іх канструктыўнага навуковага патэнцыялу. Вучоны проста не паспеў дэталізаваць сваю канцэпцыю, таму што яго кнігі сталі толькі часткай грандыёзнай пятнаццацітомнай задумы "Навукі аб літаратуры".

Такім чынам, бліскучая ідэя "Усёадзінства", "сінтэтычнай пабудовы гісторыі літаратуры" акрэсліла кола і кантэкст праблем, аднак да стварэння

цэласнай літаратурнай тэорыі справа не дайшла. Сакулін пакінуў у спадчыну метадалагічна глыбокі, але тым не менш — эскіз, які вызначыў тэндэнцыю даследаванняў.

Адсутнасць належнай навуковай прапрацоўкі многіх ключавых паняццяў (перш за ўсё генезісу самога феномену свядомасці) ні ў якім выпадку не можа быць растлумачана як вынік навуковай недальнабачнасці вучонага. XX ст. вызначаецца поспехам "вяршынай псіхалогіі", якая папрацавала над вывятаннем прыроды і "складу" духоўнасці (спашлемся ў сувязі з гэтым на імёны Фрэйда, Фрома, Юнга, Франкла).

Зразумела, уяўленні пра законы "жыцця духу", змяніўшыся, не маглі не паўплываць і на ўласна літаратурную тэорыю. Пазначаныя і сфармуляваныя Сакуліным праблемы, у многім адгаданыя інтуітыўна, атрымалі імпульс далейшага развіцця.

¹ Гл.: Аристотель. Соч.: В 4 т. М., 1983. Т.4. С. 648–649, 654–655, 666.

² Белинский В. Г. Полн. собр. соч.: В 13 т. М., 1954. Т.9. С.535.

³ Николаев П. А., Курилов А. С., Гришунин А. Л. История русского литературоведения: Уч. пособие. М., 1980. С.125.

⁴ Там жа. С.177.

⁵ Жирмунский В. М. Теория литературы. Поэтика. Стилистика. Л., 1997. С.94.

⁶ Гл.: Шкловский В. Б. О теории прозы. М., 1983. С.9 і наст.

⁷ Жирмунский В. М. Теория литературы... С.18.

⁸ Там жа. С.22.

⁹ Сакулин П. Н. Филология и культурология. М., 1990. С.91.

¹⁰ Там жа. С.95.

¹¹ Там жа. С.93.

¹² Там жа. С.97.

¹³ Там жа. С.100.

¹⁴ Там жа. С.103–104.

А.А.КОЖЫНАВА

АБ ТОЕСНАСЦІ І ПАДАБЕНСТВЕ Ў СТАРАЖЫТНЫМ СЛАВЯНСКИМ ТЭКСЦЕ

Адным са звенняў, якія звязваюць і ўпарадкоўваюць тэкст, з'яўляецца паўтаральнасць на сінтагматычным узроўні, г.зн. паўтаральнасць цэлых спалучэнняў, больш-меньш устойлівых. У гэтым выпадку спалучэнні выконваюць ролю пэўнага падмурка вядомай інфармацыі, на якую абапіраецца аўтар, будуючы свой твор, і якая, напэўна, дапамагае пры ўспрыманні тэксту.

Дадзеная работа прысвечана службам праваслаўным святым, якія звычайна шанаваліся вернікамі: Канстанціну-Кірылу Філасафу, Вячаславу Чэшскаму, Феадосію Пячэрскаму.

Поўных, літаральных паўтораў у тэкстах, якія разглядаюцца, не шмат. Такім у Службе св. Кірылу з'яўляецца паўтор у кондаку фрагмента міра просвѣщаа оученнемъ і оученнемъ просвѣщаа миръ (Кір, Кд), прычым ва ўступнай частцы сустралася овнде весь миръ освѣщаа оученемн (Кір). У Службе св. Феадосію гэта – паче оума чловѣча ты гависа (Феад, Ік, Сд), а таксама азначэнне, якое надаецца Багародзіцы – дѣво всепѣтаа; едина всепѣтаа (Феад). Ёсць некаторыя падставы лічыць апошні прыклад стварэннем самога аўтара Службы – Слоўнік старажытнарускай мовы ў артыкуле на дадзенае загаловачнае слова прыводзіць толькі гэтыя прыклады¹.

Паўтор можа звязваць тэксты, напрыклад, тэксты Службаў св. Феадосію і св. Вячаславу – окръстѣ стоаще раки (Феад) і о рацѣ стоаща твоего тѣла (Вяч, к93); апошні таксама можа звязвацца са Службай св. Кірылу: молиса спасти дѣшж (Кір) і оумоли съспастиса дѣшамъ нашимъ; моли о съпасени дѣшъ нашихъ (Вяч).

У Службе св. Феадосію трэба звярнуць увагу на рэфрэн вершаў восьмай песні, які ва ўсіх выпадках суправаджаецца фармальна рознымі дзеясловамі з падобнай семантыкай – вопыющю, вѣспѣваа, поющаго (Феад, к82, к83, к84). Падобныя паўторы назіраюцца і ў сёмай песні Службы св. Вячаславу – вѣпниаше благословенъ вогъ отъцъ; съзываетъ вѣпнити благословенъ; вѣпниаше благословенъ (Вяч, к71, к72, к73). Аднолькавую канцоўку маюць ікас і кондак у Службе св. Кірылу – имашн во дръзновенне къ христоу непрестанно молитиса за ны; имашн во дръзновенне к Христоу людие непрѣстанно молитиса за ны (Кір, Кд, Ік). Падобны фрагмент сустракаецца і ў Службе св. Вячаславу – нмы дръзновеннк за насъ молитиса (Вяч, к42) і нават выходзіць за межы трох тэкстаў – помяни насъ во своихъ святыхъ молитвахъ яко имашн дръзновенна невесному Царю (Соф, 75).

Як відаць, фрагменты, якія паўтараюцца, па-першае, не зусім дакладна наследуюць адзін аднаму, асабліва з пункту гледжання формы, па другое, могуць з'яўляцца не толькі прыналежнасцю аднаго тэксту – старажытная

славянская літаратура ўся прасякнута жывымі сувязямі, паўторамі, алюзіямі і запазычаннямі.

Некаторыя сінтагмы могуць паўтарацца амаль даслоўна ў тэкстах, не звязаных паміж сабою ні ў плане сэнсу, ні ў плане жанру. Напрыклад, сінтагма прынесці жывіцу ў наступных фрагментах адрозніваецца толькі атрыбуцыяй пры аб'екце і рознымі найменнямі аднаго дэнатата – Госпада: прыноса жывіцу чыстѣ владыцѣ (Феад, к81, параўн. фрагмент з прапушчаным аб'ектам – вєскровныа прыноса єму (Феад, к31)); благоуханна жьртвоу Христови приношаєть (Вяч, к73) і вольнѣж жьртвѣ приноса Господоу (Наз, 375).

Але, як ужо гаварылася, часцей за ўсё сустракаецца падабенства сэнсавае, у тэкстах распаўсюджваецца ідэя, а не форма. Напрыклад, ідэя супрацьпастаўлення зямнога і нябеснага, якая звязана з праблемай выбару паміж тым і іншым, можа рэалізоўвацца наступным чынам: оставль во зємьно слоужительство тѣлѣсно небесно царьство приахъ кѣтъ; княжикъ зємьнок оставивъ и цесарьско оукрашеникъ приахъ из десница владычня (Вяч, к63); вса земнаа възненавидѣвъ и на небеснаа взираше (Феад, к13) і оставивъ зємьнаа послѣдовалъ кси Христоу (Служ, 86); невѣргъши зємьныхъ въсприаша небесьнаа².

Не абышлі сваёй увагай аўтары Служб і яшчэ адну формулу, якую вельмі любілі ў старажытнай літаратуры: формулу самазневажання аўтара ў параўнанні са святым героем – хто изрещи достоинно ти възможеть чюдєсть твоихъ (Феад, Ік, к44); хто исповѣсть твоа чюдєса славне (Вяч, к13); параўн. у іншых творах: кыа надгробныа пѣсни нєходѣ твоєму въспою (Тур, 99); како та възможєтъ по достоиннио похвалити; ни тако возмогутъ по достоиннєствѣ изрещи³.

У аснове варыяцый формы могуць знаходзіцца розныя рухальныя сілы. Самы прасты механізм заключаецца тут у дакладнай сінаніміі, калі той ці іншы выбар нельга растлумачыць ні лінгвістычнымі, ні пазалінгвістычнымі фактарамі, і абодва варыянты з аднолькавай частатаю могуць сустрацца ў іншых тэкстах. Напрыклад, формула вьсьмъ притекающимъ вѣрою (Вяч) выглядае ў Службе Феадосію як вєахъ привѣгата вѣрою (Феад, к71), пры гэтым дзеясловы привѣгати і притекати маюць, адпаведна, значэнні 'прыходзіць, звяртацца за дапамогаю' і 'прыходзіць, звяртацца' (4) і сустракаюцца ў наступным кантэксце: кѣ вѣрѣ мѣжа привѣже (Наз, 69); вѣрою притекающимъ (Служ, 27); пристанище спасєно, въ не же притекающе вѣрою (Лавр, 39).

Да прыведзеных прыкладаў блізка падыходзіць выпадак сінанімізацыі, калі падабенства дасягаецца выражэннем аднаго паняцця рознымі спосабамі, якія ўзнікаюць у працэсе стварэння тэксту. Напрыклад, паняцце яркага святла ў наступных фрагментах можа рэалізоўвацца прасвѣти вєсію вєселєньноу (Вяч, к91); свѣтлами зарѣми оптєче вєж вєселєнѣж (Кір, Кд, Ік); у іншым тэксце – днь вєселєнаа вєа страгготєрпцю лоучами просвѣщаєтсѣ⁵.

Падабенства фрагментаў выяўляецца праз пашырэнне паняцця сінаніміі і перавядзенне яе з узроўню тоеснасці на ўзровень сэнсавай блізкасці. Пры гэтым ідэі, якія выражаюцца, будуць не тоеснымі, але падобнымі і змєсцяцца ў адной сэнсавай схеме. Так, ва ўрыўках избавитисѣ... отъ совлазнѣ; отъ вѣдѣ и скорєи избавляющи; избавляктсѣ вѣдѣ лютихъ (Феад, к93, к84, к44); избавити ны отъ напасти видимыхъ и невидимыхъ врагъ (Вяч), избавльшѣж ны перваго осжждєния Адамова (Кір, к44) адразу відаць агульны сэнс адчужэння чалавека ад фактара, які яму шкодзіць і яго прыгнятае. Аднолькавая ідэя сустракаецца ў розных творах: избави ма вѣды сна (Сін); избави отъ неприяни (Остр, Лк. 11, 4); избавимъсѣ отъ врагъ нашихъ (Служ, 28).

Гэты спіс прыкладаў можна працягваць. Але ж тоесная ідэя адчужэння чалавека ад варожага ўздзеяння можа быць выражана іншым спосабам.

У гэтым выпадку дзеяслоў будзе абазначаць непасрэдна ўздзеянне на фактар, які адчуваецца — отъгнати мракъ невѣжества; отгонимо бываше множество лютыхъ вѣсъ (Феад, к11, к52); и волѣзми всаки отгониши (Вяч); мракъ отгнавъ (Кір, Ік). У іншых тэкстах — гадъ доушетьлѣньнъ отженета (Служ, 99); мыглоу доуша отъгънавъ⁶.

Падобным спосабам семантычнай блізкасці можа праводзіцца праз тэксты ідэя процілеглая — ідэя набыцця чалавекам карыснага, неабходнага, каштоўнага — прыняць благодать; прыняць скровнице некрадомо; доуха святаго в совѣ приатъ (Феад, к71, к92, Ік); приатъ даръ благодати; приатъ вѣньць цѣсарски; тѣмъ и вѣньць приатъ; цѣсарско оукрашеник приатъ (Вяч, к43, к63); мудрости, аже приата отъ вога; прѣмудрости сестрж севѣ приалъ еси (Кір, к63). У апошнім выпадку трэба звярнуць увагу на характар каштоўнасцей, якія набывае Канстанцін Філасаф у параўнанні з героямі дзвюх іншых служб, у пэўным сэнсе гэта адлюстроўвае накіраванасць ўсёй службы, яму прысвечанай.

Розніца ў сэнсе паміж кампанентамі фрагмента можа абумоўлівацца канверсіўнасцю, але і ў гэтым выпадку канверсія служыць выражэнню адной ідэі, параўн.: ложесна твоа осѣненнемъ святаго, богородице, вселиса (Кір, к35, к74); вѣ тѣ вѣсели са; ў іншым тэкście — вѣшедъ вѣ ложесна (Іаан, 232). Канверсія можа таксама ўяўляць адваротны працэс: воплощеса отъ прѣчисты ти ложеснъ дѣво вса чистата вожик слово (Феад, к13).

Канверсіў часам адыходзіць ад лініі тоеснасці і выражае адну ідэю пры дапамозе абедзвюх сваіх частак, як, напрыклад, ідэю ахвяры і ўзнагароджання за ахвяранасць. Іменна непарыўная цэласнасць гэтых частак у свядомасці сапраўднага верніка падкрэсліваецца падобнымі часткамі канверсіўных фрагментаў: вѣ роуцѣ владычии пречистою доушоу днесъ предадъ ксть; и цѣсарско оукрашеник приатъ изъ десница владычнѣ (Вяч, к62).

Усе супадзенні, аб якіх гаварылася, відаць, абумоўлены імкненнем аўтараў Служб укладзі сваю думку ў рэчышча думкі кананічнай, карыстаючыся пры гэтым распаўсюджанымі ўстойлівымі формуламі. Можна прывесці яшчэ некалькі прыкладаў, калі аснову адносін, якія аб'ядноўваюць фрагменты, складаюць алузіі на пэўныя краевугольныя палажэнні хрысціянства. Напрыклад, алузіі на апеку Тройцы над святымі ўгоднікамі: трѣсвѣтълами заръми пресвѣтъло оукрашентъ паче слънца; заръми трончнами из млада просвѣща (Вяч, к32); зарѣми трислнчнами божествено освещаеми (Кір, Ік); параўн. у іншых тэкстах: тобою прозрѣхомъ на свѣтъ трѣслънъцаго вожьства (Іл, 169); трончнымъ свѣтомъ оснакми (Май, 150).

Сюды можна аднесці не зусім абумоўленую зместам Служб заўвагу пра ўвасабленні Бога=Слова: отъ свѣта свѣтодавьца словесе зачатъ; богородице рожьшнѣ словѣмъ паче словесе зжителѣа своего (Вяч, к83, к94); благодатнага заченши слово нжеа всацьскаѣ словомъ створьшаго (Феад, к54). У службе св. Феадосію свяціцель параўноўваецца са звяздой: звѣздѣ дньсь рѣсьскію почте отъ вѣстока воснавшію и на западъ пришедшю (Феад, Кд). Але звязда, якая прыйшла з усходу, — гэта тая, што вяла вяшчуноў да калыскі Хрыста, тут таксама прасочваецца намер аўтара звязаць жыццё святаго са шляхам Госпада.

Паколькі і мова, і пабудаваны пры яе дапамозе тэкст — сістэмы дынамічныя і недэтэрмінаваныя, тоеснасць заўсёды будзе падразумяваць пэўную розніцу. Так, на аснове аднаго і таго ж прэдыката можна пабудаваць розныя суджэнні, па якіх тэксты будуць супадаць і адрознівацца. Напрыклад, у адносінах да наступнага фрагмента супадаюць Службы св.Кірылу і св.Феадосію і адрозніваецца Служба св. Вячаславу: вѣрно поижнихъ тѣ; поижнихъ вѣрно (Кір, к 93); вѣрно вѣспѣвающи (Феад, к91) — зовоущимъ вѣрно тѣ на помощь; на помощь вѣрно тѣ зовоущимъ; вѣрно тѣ зовоущаѣ на помощь; зовоущимъ вѣроу

на помощь (Вяч, к51, к53). Як відаць, гэтыя фрагменты з'яўляюцца для Службы св. Вячаславу вельмі істотнымі, яны праходзяць праз увесь яе тэкст і замацоўваюць яе структуру.

Наступныя фрагменты выяўляюць сувязі паміж Службамі св. Вячаславу і св. Феадосію і аддзяляюць Службу св. Кірылу: *всѣмъ павнса заступленникъ* (Вяч, к51); *отъць павнса и заступникъ* (Феад к72) і *свѣтъ павнса; свѣтъъ языкомъ павнса; притчми свѣта истинѣ павнса; незеходящии свѣтъъ павнса; свѣтъъ павнса въ нетыа* (Кір, к12, к33, Ік, к81). У гэтым выпадку даныя фрагменты таксама з'яўляюцца вызначальнымі для Службы св. Кірылу, яны праводзяць праз увесь тэкст асноўную ідэю святла і асветы.

Адрозненні пэўнага роду пры захаванні тоеснасці і падабенства могуць сустрацца і ў межах адной службы. У Службе св. Вячаславу ёсць фрагмент н *любовью поющимъ всесъстьное ти оуспеникъ* (Вяч) (у гэтым яна аб'ядноўваецца са Службамі св. Феадосію, дзе сустракаем *въспѣвающе твое свѣтое оуспенье* (Феад, к91)). Аднак дадзены прэдыкат часцей за ўсё звязваецца з аб'ектам: *поющимъ память ти прехвальную; въспоюще спаса на память пречюдную; поющимъ память ти* (Вяч, к11, к32). Лексема *память* з'яўляецца для Службы св. Вячаславу найбольш частотным і вызначальным назоўнікам, яна таксама ўтварае іншыя структуры, якія паўтараюцца ў прасторы тэксту Службы: *оудивльшаго память его чытоущихъ пресвѣтлоюю ти память; почитаа память ти; память пречюдную доуховно празднующимъ; пресвященноюю ти память свѣтло праздновати* (Вяч, к72 і г.д.); пар. у Службе Феадосію: *празднуемъ оуспенье твое* (Феад).

Як здаецца, тоеснасць і падабенства ў рамках асобнай службы абумоўлены імкненнем аўтара, па-першае, замацаваць тэкст, зрабіць масты паміж яго часткамі, па-другое, выказаць адну і тую ж думку некалькі раз, каб яна магла дайсці да свядомасці кожнага чытача (ці, хутчэй, слухача, паколькі служба перш за ўсё разлічана на вуснае выкананне).

Падабенства паміж тэкстамі аднаго жанру, і не толькі яго, як намі ўжо было паказана, тлумачыцца тым, што ў свядомасці старажытнаславянскага аўтара, нягледзячы на яго канкрэтную нацыянальную прыналежнасць (балгарскую, інакш – паўднёvasлавянскую), чэшскую, рускую, інакш – усходнеславянскую) існаваў не толькі шэраг устойлівых формул, але і пэўная колькасць гатовых ідэй, якія ўкараняліся ўсёй сістэмай яго падрыхтоўкі. Можна сказаць, што ідэі выступалі ў якасці асновы яго твору, якая падмацоўвалася канкрэтнымі ці ўяўнымі фактамі, што датычылі жыцця і подзвігаў святога.

¹ Словарь древнерусского языка (XI–XIV в.в.). Т.2. М., 1989. С.277.

² Там жа. Т.3. М., 1990. С.379.

³ Там жа. Т.2. С.84, 90.

⁴ Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам. Труд И.И.Срезневского. СПб., 1902. Т.2. С.1381, 1458.

⁵ Словарь древнерусского языка (XI–XIV в.в.). Т.2. С.217.

Скарачэнні назваў крыніц

Вяч – Jagic V. *Menaea Septembris, Oktobris, Novembris ad fidem vetustissimorum codicum.* – Petropoli, MDCCCLXXXVI (1886).

Кір – Лавров П.А. Материалы по истории возникновения древнейшей славянской письменности // Труды славянской комиссии АН СССР. Л., 1930. Т.1.

Феад – Голубинский Е. История русской церкви. М., 1881. Т.1. Кн.1.

Фрагменты, якія цытуюцца з гэтых крыніц, афармляюцца наступным чынам – к72 (к – кондак, 7 – нумар кондаку, 2 – нумар часткі ўнутры кондаку), Ік – Ікас, Сд – седальная.

Іл – Розов Н.Н. Синодальный список сочинений Илариона – русского писателя XI в. // *Slavia*. Т.XXXII. S.2. Praha, 1963.

Іаан – Богословие св. Иоанна Дамаскина в переводе Иоанна экзарха Болгарского // Издание Общества истории и древностей российских, 1879.

Лавр – Лавровский П.А. Описание семи рукописей Императорской Публичной Библиотеки // Чтения в Обществе истории и древностей российских при Московском университете. 1858, Ч.IV.

Май – Майская служебная минея (Путятина) // Срезневский И.И. Древние памятники русского письма и языка. СПб., 1863.

Наз – Будилович А.С. Исследования языка древнеславянского перевода 13 слов Григория Богослова по рукописи Публичной Библиотеки XI в. СПб, 1875.

Остр – Остромирово евангелие 1056–1057. Л.; М., 1988.

Сін – Патерик Синайский (в русском списке XI–XII в.) // Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках. СПб., 1879. Т.III.

Соф – Софийский временник XV–XVI в.. М., 1821.

Служ – Служебная минея за сентябрь, октябрь и ноябрь в церковнославянском переводе по русским рукописям 1095–1097 г. СПб., 1886.

Тур – Сухомлинов М.И. О сочинениях Кирилла Туровского // Рукописи графа А.С.Уварова. СПб., 1858.

І.А.ГАПОНЕНКА

З ГІСТОРЫІ АРФАГРАФІІ СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ (спроба перыядызацыі)

Удасканаленне сучаснага беларускага правапісу належыць да ліку найбольш важных задач беларускага мовазнаўства як на сённяшні дзень, так і на перспектыву. Нягледзячы на тое, што правапісная дыскусія пачатку 90-х гг. зараз пайшла на спад, гэта не зняло вострыні шэрагу арфаграфічных пытанняў, якія па-ранейшаму застаюцца адкрытымі і патрабуюць больш ці менш тэрміновага вырашэння. Прагнозы і прапановы ў галіне арфаграфіі, як і ў адносінах да любой іншай моўнай праблемы, могуць быць кампетэнтнымі ў тым выпадку, калі яны грунтуюцца на дакладным веданні традыцыі. У сваю чаргу, аб'ектыўнае ўяўленне аб арфаграфічнай традыцыі можа класіфікавацца толькі тады, калі асобныя фрагменты гісторыі правапісу будучы разглядацца не адасоблена, а комплексна, у межах цэласнай эвалюцыйнай карціны. У сувязі з гэтым мэтазгоднасць стварэння перыядызацыйнай схемы, у якой былі б вылучаны канкрэтныя этапы гісторыі арфаграфіі і ўстаноўлена іх паслядоўнасць, зусім відавочная.

Гісторыя арфаграфіі ў адносінах крытэрыяў перыядызацыі мае пэўную спецыфіку. Звычайна за аснову перыядызацыі моўных працэсаў пераважна прымаюцца інтралінгвістычныя змены моўнай сістэмы. Пры гэтым пазамоўным фактарам адводзіцца другасная роля. У гісторыі ж арфаграфіі яны з'яўляюцца вызначальнымі. Арфаграфія ў параўнанні з іншымі моўнымі падсістэмамі найбольш залежная ад знешніх умоў функцыянавання мовы: яе афіцыйнага статусу, стану кнігадрукавання і інш. Гісторыя правапісу літаральна на ўсіх этапах развіцця самым непасрэдным чынам звязана з фактамі грамадска-палітычнай і культурнай гісторыі народа. Змена вядучых прынцыпаў, звужэнне ці пашырэнне сферы іх дзеяння, удакладненне канкрэтных правапісных правілаў і іншыя працэсы – гэта найчасцей вынік разнапланавых знешніх уплываў, а не ўнутранага развіцця арфаграфічнай сістэмы. Таму ў аснову перыядызацыі гісторыі арфаграфіі найбольш лагічна класіфікаваць факты пазамоўнай рэчаіснасці.

Пры такім падыходзе можна прапанаваць наступную перыядызацыю арфаграфіі новай беларускай літаратурнай мовы:

1. пач. XIX ст. (30-я гг.) – 1918 г. (перыяд стыхійнага арфаграфічнага развіцця):

1.1. пач. XIX ст. (30-я гг.) – 1906 г. (этап індывідуальнай творчасці¹);

1.2. 1906 – 1918 гг. (этап масавай творчасці).

2. 1918 г. – па сённяшні дзень (навуковы перыяд):

2.1. 1918–1933 гг. (тарашкевічаўскі этап);

2.2. 1933 г. – па сённяшні дзень (этап суіснавання дзвюх правапісных традыцый).

Паспрабуем абгрунтаваць менавіта такі храналагічны падзел.

Гісторыя сучаснага беларускага правапісу вядзе адлік ад 30-х гг. XIX ст. Як вядома, гэта час адраджэння беларускай мовы пасля працяглага заняпаду. Прычым калі пад адраджэннем разумець узнаўленне старых моўных традыцый, прыёмаў і г.д., то прымяненне такога тэрміну можна дапусціць у адносінах лексікі або марфалогіі, але не правапісу. Правапіс у гэты час хутчэй нараджаўся, а не адраджаўся. Стары правапіс не мог нічога перадаць у спадчыну новаму, па-першае, з прычыны вялікага часовага адрыву, а па-другое, з-за таго, што старажытныя пісьмовыя помнікі, якія маглі б служыць узорам пісьма, у пачатку XIX ст. “знаходзіліся ў адзінкавых экзэмплярах, пераважна ў сховішчах манастыроў, адкуль яны пачалі перавандроўваць у грамадскія бібліятэкі і дзяржаўныя архівы толькі ў другой палавіне XIX ст. Раней жа, на працягу першай палавіны XIX ст. ... для беларускіх культурных дзеячаў такія помнікі былі невядомымі і недаступнымі”². Перад беларускімі пісьменнікамі XIX ст. у такой сітуацыі паўстала задача стварыць правапіс літаральна нова. Пры тым, што пераемнасць са старым пісьмом цалкам адсутнічала, арыенцір для іх мог быць толькі адзін – жывая гаворка. Гэта вяло да замацавання прынцыпаў фанетычнага пісьма, што кардынальна адрознівала новы правапіс ад этымалагічнага старабеларускага правапісу. Такім чынам, сапраўды ёсць падставы лічыць, што ў XIX ст. пачала фарміравацца новая беларуская мова і, ва ўсякім разе, што яе правапісна-пісьмовы варыянт.

З нашага пункту гледжання, у гісторыі арфаграфіі новай беларускай літаратурнай мовы можна вылучыць два асноўныя перыяды: “стыхійнага арфаграфічнага развіцця” і “навуковы”, якія храналагічна размяжоўваюцца 1918 г. Растлумачыць такі падзел можна наступным чынам. Да 1918 г. станаўленне правапісу праходзіла ва ўмовах поўнай адсутнасці нарматыўных кодэксаў. Усе тагачасныя спробы апісаць структуру беларускай мовы аказваліся беспаспяховымі або таму, што адпаведныя працы не былі апублікаваныя (напр., граматыкі П.Шпілеўскага, 1846, К.Нядзведскага, 1853), або таму, што яны не мелі ў сваёй аснове дакладных навуковых прынцыпаў і з’яўляліся, па сутнасці, “элементарнымі букварамі”³ (напр., “Граматыка беларускай мовы” Б. Пачопкі, 1915, “Jak prawilna pisać pa biełarusku. Ułożył A. Zuckiewicz”, 1918 і інш.). Так ці інакш яны не маглі паўплываць на ход правапіснага працэсу. У выніку правапісныя нормы да 1918 г. складваліся стыхійна, непасрэдна ў практыцы друкавання беларускамоўнай літаратуры. Адны прыёмы пісьма прыжываліся на практыцы і станавіліся агульнапрынятымі, а некаторыя – заставаліся прыналежнасцю асобных выданняў або увогуле выходзілі з ужытку. Фарміраванне арфаграфічных норм на гэтым этапе, такім чынам, уяўляла сабой своеасаблівы натуральны адбор. Адзначаная асаблівасць складае спецыфіку дадзенага перыяду і абумоўлівае яго азначэнне як “стыхійнага”.

У рамках гэтага перыяду вылучаюцца два этапы: да 1906 г. і пасля яго. Да 1906 г. ва ўмовах афіцыйнай забароны беларускай мовы кніжна-выдавецкая справа была неразвітая, кнігі на беларускай мове выходзілі спарадычна, бессістэмна, як правіла, дзякуючы намаганням канкрэтных асоб; з’яўленне кожнай з іх было, па сутнасці, прыватнай ініцыятывай. Адпаведна і працэс выпрацоўкі норм ішоў вяла, неінтэнсіўна. Кожны аўтар або выдавец самастойна ўстанаўліваў правапісныя крытэрыі і згодна з імі прымяняў тыя ці іншыя правілы пісьма. Гэта дае падставы абазначыць этап да 1906 г. як этап “індывідуальнай творчасці”. Калі ж у 1906 г. было адменена табу на беларускую мову, сітуацыя карэнным чынам змянілася. Кнігі на беларускай мове пачалі выходзіць больш рэгулярна, з’явіліся беларускія выдавецтвы. Характэрна, што матэрыялы, якія дасылаліся ў рэдакцыі прадстаўнікамі розных дыялектаў, ужо не ішлі ў друк у нязменным выглядзе, а падлягалі апрацоўцы і уніфікацыі. Пры адсутнасці адзінага каардынацыйнага цэнтра кожнае выдавецтва само для сябе ўстанаўлівала правапісныя крытэрыі і прынцыпы. У выніку дасягалася адносная арфаграфічная аднастайнасць у

межах выдавецтва, а выданні набывалі тыповае арфаграфічнае аблічча. Найбольш аўтарытэтных з выданняў служылі правапіснымі ўзорамі для пісьменнікаў. Такім чынам, нарматыўная дзейнасць, хаця і па-ранейшаму стыхійная, становіцца ўжо не індывідуальнай, а калектыўнай справай. Роля заканадаўцаў норм пераходзіць ад аўтараў да выдавецтваў і выдавецкіх аб'яднанняў. Ранейшы прынцып, які можна ахарактарызаваць як "асобная арфаграфія для кожнага твора", замяняецца на іншы – "асобная арфаграфія для твораў аднаго выдавецтва". Зыходзячы з гэтага, адрэзак часу з 1906 па 1918 г. і абазначаны як этап "масавай творчасці".

Са з'яўленнем у 1918 г. першай беларускай нарматыўнай граматыкі – "Беларускай граматыкі для школ" Б.Тарашкевіча – пачынаецца прынцыпова новы этап у гісторыі беларускай арфаграфіі. У працэсе нармалізацыі знікае элемент выпадковасці і стыхійнасці. Нарматыўнасць напісання вызначаецца ўжо не ў залежнасці ад інтуітыўнага моўнага чутця ці моўнага густу аўтара або рэдактара, а паводле адпаведнасці асноўным правапісным прынцыпам. Вядучую ролю ў рабоце па выпрацоўцы норм арфаграфіі адыгрываюць не пісьменнікі і не выдаўцы, а спецыялісты-філолагі. Правапісныя пытанні мэтанакіравана абмяркоўваюцца на спецыяльных навуковых канферэнцыях, рэгулярна выдаюцца зборы правілаў і падручнікі, распрацоўваюцца нарматыўныя граматыкі. Словам, арфаграфічнае ўпарадкаванне, пастаўленае на навуковую аснову, становіцца арганізаваным (а не стыхійным) навуковым (а не аматарскім) працэсам. Такімі меркаваннямі апраўдана азначэнне "навуковы перыяд у гісторыі правапісу".

Што датычыць падзелу апошняга перыяду на асобныя этапы, то ў дадзеным выпадку за паваротную дату ўзяты 1933 г., які ў гісторыі правапісу адзначаны пастановай СНК БССР "Аб зменах і спрашчэнні беларускага правапісу" (28.08.1933). Гэтым дакументам былі ўнесены істотныя карэктывы ў беларускую арфаграфію, адназначнай ацэнкі якіх не існуе да нашага часу. Але асноўны яе вынік не столькі ў канкрэтных арфаграфічных новаўвядзеннях, а ў тым, што названая рэформа з'явілася прычынай парушэння арфаграфічнага адзінства беларускай мовы і ўтварэння двух правапісных разгалінаванняў. Якім чынам гэта адбылося? Да 1933 г. станаўленне беларускай арфаграфіі было адзінай плынню, развівалася ў адным кірунку – на аснове прынцыпаў і правілаў, сфармуляваных у першай беларускай граматыцы Б.Тарашкевіча ("тарашкевічаўскі этап"). У парэформенны перыяд гэтая традыцыя працягвалася толькі за межамі Беларусі, дзе ўзнік "эмігранцкі" варыянт правапісу, які выкарыстоўваецца і зараз у большасці выданняў беларускай дыяспары. Гэта трансфармаваная, удасканаленая тарашкевіца, кадыфікаваная у замежных граматыках, напрыклад у падручніку В.М.Пашкевіч "Беларуская мова" (т.1–2, Таронта, 1974–1978). Правапісанне ж у адміністрацыйных межах рэспублікі Беларусь пачало развівацца ў рэчышчы змен, унесеныя у беларускую арфаграфію названай пастановай. У выніку паступова сфарміраваўся афіцыйны беларускі правапіс. Яго нормы замацаваныя ў шматлікіх правапісных зводах, найбольш поўны з якіх быў апублікаваны ў 1959 г. у выглядзе асобнай кнігі "Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі".

Гэтыя дзве тэрытарыяльна размежаваныя правапісныя плыні (наяўнасцю якіх і абумоўлена азначэнне "этап суіснавання дзвюх правапісных традыцый") працяглы час развіваліся адасоблена адна ад адной. Але на пачатку 90-х гг. на хвалі новага беларускага нацыянальнага адраджэння ў некаторых неадраджаных выданнях на тэрыторыі Беларусі пачалі выкарыстоўваць варыянты правапісу, альтэрнатыўныя афіцыйнаму. Гэта і "эмігранцкі" правапіс, і арыгінальная тарашкевіца, а таксама разнастайныя правапісныя імправізацыі, варыяцыі і субварыянты. У выніку раней прыхаваная арфаграфічная дваістасць праявілася вельмі наглядна.

Падобная сітуацыя ўжо назіралася ў гісторыі беларускай пісьмовай мовы, але толькі ў галіне графікі. У XIX – першыя гады XX ст. на пачатковым этапе

афармлення беларускай пісьмовай традыцыі пры друкаванні беларускамоўных выданняў існаваў такі феномен, як наяўнасць двух шрыфтоў (лацінскага і кірылічнага) для пісьмовага адлюстравання адной мовы. Іншымі словамі, адна мова мела дзве графікі. Нават першае выданне "Граматыкі" Б.Тарашкевіча выйшла ў двух графічных варыянтах. Дадзеная сітуацыя на пачатку стагоддзя была выклікана, хаця і пазамоўнымі, але аб'ектыўнымі прычынамі і ахарактарызаваць яе можна як "хваробу росту". Сённяшні ж арфаграфічны стан беларускай мовы з'яўляецца ілюстрацыяй таго, да якіх значных, амаль непрадказальных, вынікаў могуць прыводзіць спробы штучна паўплываць на натуральны працэс моўнага развіцця.

Безумоўна, прапанаваная перыядызацыя з'яўляецца толькі першай спробай сістэматызаваць факты гісторыі беларускага правапісання і ні ў якім разе не прэтэндуе на апошняе слова ў гэтым пытанні. І храналагічны падзел, і азначэнні перыядаў трэба лічыць толькі рабочым варыянтам, асновай для наступных, больш дасканалых перыядызацыйных схем. Тым не менш у ёй абазначаны асноўныя вехі правапіснага працэсу, паказаны пераходы ад адной эвалюцыйнай стадыі да другой. Таму, магчыма, яна можа аказацца небескарыснай у ходзе будучага рэфармавання беларускай арфаграфіі, неабходнасць якога відавочная і якое раней ці пазней трэба будзе праводзіць.

¹ Такое азначэнне этапа, як і фармулёўка "этап масавай творчасці", запазычана з артыкула: Крамко І.І., Юрэвіч А.К., Яновіч А.І. Эвалюцыя мовы беларускіх друкаваных выданняў новага перыяду // Весті АН БССР. Серыя грамад. навук. 1967, №3. С.41.

² Жураўскі А.І. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы. Мн., 1967. Т.2. С.369.

³ Яновіч А.І. Б.А.Тарашкевіч – мовавед // Беларус. лінгвістыка. 1982. Вып.21. С.11.

Н.С.МАЖЭЙКА

МОЎНЫЯ ЭЛЕМЕНТЫ ФАЛЬКЛОРУ ЯК СРОДАК СТЫЛІЗАЦЫІ

Агульнавядома, што ўстойлівыя моўныя адзінкі рознага тыпу з'яўляюцца адным з асаблівых сродкаў экспрэсіі і вобразнасці, надаюць мове больш яскравы народна-паэтычны характар, садзейнічаюць дакладнасці, трапнасці і лаканічнасці. Тым больш, калі гаворка ідзе аб моўных набытках фальклорнага паходжання, якія ў большасці сваёй узыходзяць да глыбінных крыніц мовы народа, да яго этнаграфічных асаблівасцей, яго звычаяў, абрадаў, да гісторыі яго культуры.

Блізкасць да глыбінных вытокаў народнай словатворчасці з'яўляецца адной з адметных рыс моўнага майстэрства У. С. Караткевіча, Мастака з вялікай літары, які ў свой час падкрэсліваў, што вусная народная творчасць – гэта трапяткое слова народа, які захоўвае моўнае багацце ў яго першароднай прыгажосці, што "самая цікавая навука – жыццё" і што самому пісьменніку народныя творы "падабаліся ўсе – ад лірычных да грубых"¹.

Што ж датычыцца рамана пісьменніка "Каласы пад сярпом тваім", то ён наскрозь пранізаны народнай паэзіяй, бо аўтар добра ведае культуру свайго народа, яго гісторыю, а мова рамана напеўная, меладычная, на старонках яго гучыць песеннае "шматгалоссе", песні "далёкія і даўнія, як сама бяздольная прыдняпроўская зямля"² (2,134), жніўныя (1,348) і вясновыя (2,44), вясельныя (2,95) і калядныя (2,18), калыханкі (2,181) і дзіцячыя (2,15), ваенныя (2,138) і бытавыя (1,324); песні пра каханне (2,260) і песні лірыкаў (1,18), нават паляўнічыя (1,200) і галашэнні (2,296). Яны даюцца альбо цалкам (1,18–23), альбо ва ўрыўках, але пісьменнік ведае гэтыя песні, ведае, што калыханкі – "аднолькавыя для ўсіх" (2,181), і для сялян, і для паноў, што ў беларускіх хорах існуе так званая "падводка", якая вядома толькі данскім казакам (2,166), і што ў песні – "вышэйшая мудрасць", песня – "жывая крынічка" (2,141), песня – дзіва (1, 193).

Вельмі шырока прадстаўлены ў мове рамана прыказкі і прымаўкі, большасць якіх ужываецца ў сучаснай беларускай мове: *паміраць збірайся, а жыта сей* (2,121); *слязьмі гору не дапаможаш* (2,38); *ва ўласным доме і сцены памагаюць* (1,265); *чуе кошка, чыё мяса з'ела* (1,53); *адзін Гаўрылка, што ў Полацку* (1,256); *у дурня і песня дурная* (1,291) і г.д.

Разам з тым трэба адзначыць і наяўнасць такіх прыказак, якія зараз ужываюцца рэдка альбо не ўжываюцца зусім: *ад Копшы яшчэ ніхто не ўцёк, ні каралева, ні святая дзева* (1,195); *усялякае дыханне хваліць пана бога* (1,305); *Васька Вашчыла яшчэ па тваёй хаце не хадзіў* (2,21) і інш.

Сустракаем нават дыялектныя: *за кавалак пёку сем вёрст квекай* (2,106 – "Алесь адчуў... – Пек – гэта было азярышчанскае. Падгарэлая скарынка бохана").

Галоўная роля прыказак і прымавак – характарыстыка настрою, духоўнага аблічча дзеючых асоб, іх поглядаў на навакольны свет, на пэўныя падзеі. Так, стары Кагут на пытанне млынара (у якога хаваецца Корчак), ці бачыў што, ці данясе, адказвае: "Не...не данясу", а сам робіць вывад: *"Еш боршч з грыбамі, а язык трымай за зубамі. Хто моўча, у таго дума не воўча"* (1,124). У гэтай жа сцэне той жа млынар Паківач, хаця і хавае Корчака, упікае апошняга, што не ў час пачалі бунт, што *"воўк не нападае ў Янаву ноч"* (1,120), што ў паўстанцаў няма аніякай арганізацыі і таму не *"з іхнімі зубамі арэхі есці"* (там жа). На што Корчак адказвае: – *Адных шчанюкоў нам з імі не пладзіць* (1,120), што ўсё роўна трэба *"з ваўкамі – па-воўчы"* (1,123).

Абагульнены характар прыказак і прымавак у прыведзенай замалёўцы падкрэслівае тыповасць з'яў, і невыпадкова ўся глава пісьменнікам закончваецца тым жа выслоўем: *"З ваўкамі – па-воўчы"* (1,123).

Значная частка рознага роду абагульненняў, блізкіх да прыказак ці прымавак, магчыма ўяўляе сабой аўтарскія пабудовы, але адрозніць тое, што зроблена самім пісьменнікам, ад таго, што існуе ў мове народа і "падслухана" у апошняга, вельмі цяжка. Напрыклад: *у атрадзе з трох – адзін здраднік* (1,135); *слова – страшная зброя* (2,344); *злы чалавек не бывае мужным* (1,297); *музыка не ведае розніцы вераванняў* (1,310) і да т.п.

Як афарызмы ўспрымаюцца аўтарскія ацэнкі розных падзей і з'яў. Так, стары Вежа, суцяшаючы ўнука пасля смерці маткі, гаворыць: "...трэба жыць...Што зробіш, *трава лелей адрастае, калі яе косяць*" (2, 224). Стомлены бюракрат, дзяржаўны муж Валугеў, вартасць якога "служыць айчыне нічога не варта", ведае, што "яго могуць зваць флюгерам", але, дадае аўтар: "...што ж, *флюгера не ломіць ніякі вецер*" (2,327). *"Нельга есці хлеб народа і грэбаваць ягонай мовай"*, – сцвярджае пісьменнік (2,31); *хто хоча забіць сабаку – вінаваціць яго ў шалу* (2,26); *справядлівасць і мяккасць не на кожным дрэве растуць* (2,30) і г.д. Аўтарскае абагульненне – *"палітыка – брудная справа"* (1,190) – знайшло нават глыбокае сатырычнае тлумачэнне, дадзенае побач: – Сын мой, існуе толькі адна палітыка: *трымаць начны гаршчок перад чалавекам, які знаходзіцца пры ўладзе, і выліць гэты гаршчок на ягоную галаву, калі ён пазбаўляецца гэтай улады* (там жа).

Асаблівую цікавасць выклікаюць рытмічныя пабудовы, якія ў пэўнай частцы, відаць, з'яўляюцца аўтарскімі: *дзе крыві ні лыжкі, там праўды ні крышкі* (1, 122); *продкі пілі – сто год жылі* (2,36); *шлюб пад плотам – вяселле потым* (2,23); *не тыя паны, што грошы маюць, а тыя, што бога знаюць* (1,255); *вісець у торбе, як гусь на адкорме* (1,264); *над пешым арлом і варона з калом* (1,245) і да т.п. З дапамогай эўфанічных сродкаў будуюцца семантычная замкнутасць, а рыфмаваная сугучнасць вядзе да ўзнікнення прыказкі або прымаўкі. У свой час А.А.Патабня пісаў, што звычайны сказ у канкрэтным выпадку можа стаць прыказкай, таму што калі гаварыць аб звычайнай рэчы (дровы без агню не гараць) – гэта не прыказка, а "калі ўзяць сказ... у пераносным, то звычайнае назіранне можа стаць прыказкай з ліку найбольш глыбокіх"³.

Вельмі часто письменник робить спасылкі на "старыя паданні" (1,59), альбо на вытокі таго ці іншага афарызму, той ці іншай прыказкі і прымаўкі, каб прыдаць большую абгрунтаванасць, большую дакладнасць і бясспрэчнасць выказванню: Праўду кажуць, на дурня і бог ласкавы (1,195); "Валіся дрэва на дрэва", – кінуў дзед вечную шкалярскую прыказку (2,180); "... а то зусім выйдзе па прыказцы: "Шумі-гудзі, дуброва, едзе князь па дрэва" (1,259); "... ведаеш, бы ў песні: "Як ён мяне пацалуе – тры дні ў губе цукар чую" (2,94) і г.д.

Частка народных прыказак і прымавак нават адзначана ім графічна, ён бярэ іх у дзвукоссе. "Шкадуе... а павагі ані на шэлег. "Бяжыць гайня – пабягу і я"; (2,59). "Сіроцкія слёзы дарма не мінаюць. Пападуць на белы камень – камень прабіваюць" (2,29). З мэтай набліжэння да твораў вуснай народнай творчасці письменник выкарыстоўвае і шмат іншага фальклорнага матэрыялу, у якім у пэўных выпадках захавана адценне казачнасці: "сапраўдная воля за сямью пляцамі" (2,364); "ён у нас у гарачай вадзе купаны" (2,123) і да т.п.

Загадкі (што расце без караня, а людзі не бачаць? – 1,330), казачна-байкавыя выразы (тыпу: на край свету – 2,94; на ўсе чатыры вятры – 2,107; спаць і сніць – 2,343; бывай, свет ясны, – 1,117), словазлучэнні сінонімаў і антонімаў (блізка – далёка, вузка – шырока – 1,37; не на жыццё, а на смерць – 2,276; рана ці позна – 2,330; ні цёплы, ні халодны – 1,176) надаюць мове рамана своеасаблівую стылістычную афарбоўку.

Письменник уключае ў тканіну твора цэлыя казкі і байкі. Дастаткова нагадаць байку, якую Алесь расказвае сябрам (са слоў старога Вежы) аб тым, як бог дзяліў землі паміж народамі (2,288), альбо казку пра "балотных панюў", што кацяць па дрыгве, як па сухім (1,37), альбо анекдоты (2,126; 2,136) ці легенды (2,184).

Іншасказальныя фальклорныя выслоўі часам тлумачацца самім пісьменнікам. Напрыклад: "На пэўнай хароміне хутка чырвоны Будзімір заскача, шэранькага Варгана да кучаравых божых авечак пусціць" (1,361). Алесь, калі нагадвае гэта Мсціславу, кажа: – Я здагадаўся, што... Будзімір – той, хто мір, свет будзіць. Певень. Кот – Варган – дым, у кожную шчыліну пралезе... вось ён і папаўзе да божых авечак, да аблокаў (2,12).

Нельга не адзначыць, што вельмі часта пісьменник звяртаецца да фальклорных моўных адзінак, якія ўзыходзяць да старажытных абрадаў і звычаяў: расчыняць царскія брамы (2,143 – у царкве, каб лягчэй было жанчыне пры родах); біць па руках, альбо ехаць не з пустымі рукамі (1,127); сустракаць званамі (1,127), альбо "браць на сябе", калі муж перад родамі жонкі доўга глядзеў ёй у вочы, а потым... ішоў у пушчу і там крычаў і біўся аб дрэвы. І жонкі раджалі лягчэй. Гэта звалася кувада. Няўяўнай старадаўнасці звычай", – дадае аўтар (2,147). І, відаць, невыпадкава пісьменник кожны раз імкнецца падкрэсліць, што не трэба "звычай ламіць" (1,112), што, на жаль, старыя звычаі зводзяцца (1,17) і што, калі дом трымаецца звычай, то гэта "харошы дом" (2,258).

З народных паданняў, са старажытнага часу бяруць пачатак старажытныя прыметы, прыгаворы, пажаданні. "Дзяўчынка б была, да певень закукарэкаў, як мелася раджаць (1,26 – да нараджэння хлопчыка); бацькі дыхнуць цяплом з магіл (2,43 – да надыходу вясны); цыган "кусаў" аброць у знак таго, што не маніць" (1,253); тройчы тры разы ўнікнуць ад немінучай смерці (1,252 – калі насіць пэўны амулет); клясціся бацькоўскімі капцамі (2,91 – апошняй клятвай, бо гэтым не кідаюцца) і шмат інш.

Да фальклорна-эпічных адносяцца і рознага роду пажаданні, як добра-зычлівыя (Няўдалага вам палявання, ваўкі ў лясцы – 1,209; дай бог быць на вялікдзень папом, узімку – катом, а ўлетку пастухом (1,126), хай табе доля дае шчасце – 1,294), так і адмоўныя (гары яно ясным гарам – 1,27; каб цябе чэрці на тым свеце нюхалі – 1,77; здохнуць яму без пакаяння – 1,108) і г.д.

Нельга не адзначыць выкарыстанне пісьменнікам словазлучэнняў, уласцівых для вуснай народнай творчасці, тыпу: *обое рабое* (1,167), альбо пабудовы сказа тыпу так званага паралелізму: *мая рука зрабіла, мне і адказваць* (1,9); *многа вам дадзена, многа з вас і чакаецца* (1,116); *у вас свае справы, у нас свае* (1,343) і да т.п.

У якасці устойлівых выступаюць і словазлучэнні з пастаяннымі эпітэтамі, якія з'яўляюцца звычайнай прыметай фальклору і ўзбагачаюць мову апошняга: *пісаная прыгажуня* (2,114), *райская птушка* (1,149), *вольны казак* (2,239), *добрыя людзі* (1,322), *жывая вада* (1,114), *ясны свет* (1,117), *божы храм* (2,356), *хрыстовы гады* (1,148) і г.д.

Моўныя скарбы народа У.С.Караткевіч падвяргае рознага роду перапрацоўцы, падпарадкоўваючы іх пэўным стылістычным задачам. Так, вядомая прымаўка *лепш сініца ў руках, чым журавель пад небам* гучыць у пісьменніка зусім па-новаму. Невядома чаму (думаў Загорскі), людзі не хацелі браць волю ад яго, больш выгаднейшую чым царская, *"аддавалі жорава ў руках на сініцу ў небе"* (2,284). Адным з прыёмаў творчага аўтарскага выкарыстання прымаўкі ці прыказкі з'яўляецца ўжыванне вобраза, закладзенага ў пэўным выслоўі. *"Яблычка па яблыні, – гаворыць дзед Даніла пра Алеся і дадае, што ягоны дзед – быў нічагоўскі"* (1,17). І пра яго ж, дарослага, гаворыць Януш Біскуповіч, спадзяючыся, што Алесь працягне справу бацькі, пана Юры: *"Недалёка яблычка ўпала, ды, відаць, старую яблыню перарасце"* (2,30). І ў тым, і ў другім выпадку адчуваем агульнавядомае – *яблык ад яблыні недалёка коціцца*. Прыказка – *з хама не зробіш пана* – ужыта ў некалькіх варыянтах: *няма горш, як з пана хама* (1,120); *ім новага пана, ды яшчэ з хамаў* – не трэба (2,7); альбо з "дадаткам": *не дай бог з хама пана, а з дзярма пірог* (2,74). Па-новаму гучыць і аўтарскае: – *Салаўя байкамі не кормяць, а жанчын мудрасцю* (2,186).

Іншы раз пісьменнік ужывае скарачэнні і робіць гэта наўмысна: – Яно і відаць... *Галоўка, як макаўка, а розуму, як...* Загорскі ведаў, што працяг прыказкі злосны і трохі непрыстойны" (1,254), а другі раз нават без шматкроп'я: – Глядзіце, як гожанькі. *Галоўка, як макаўка*. Праўду кажуць, *на дурня і бог ласкавы* (1,195). Скарачанымі ўжыты і іншыя прымаўкі: *чуе кошка* (1,53), *вольнаму воля* (2,76), *першая ластаўка* (2,286), *з ваўкамі – па-воўчы* (2,78) і г.д.

З дапамогай прыказак і прымавак, прыгавораў і выслоўяў пісьменнік часам надае гумарыстычную або камічную афарбоўку апавяданню, дыялогам дзеючых асоб. Напрыклад, раззлаваная Уладзька, калі хлопцы, едучы па рыбу, адмовіліся перавезці дзяўчат на другі бок рэчкі, крычыць ім: – *Спаймаць вам таго язя, што кудысь лазе* (1,195), альбо прыгаворы пра п'яных кумоў: *кумы дзіця хрысцілі, горла крапілі, у кажушаны рукаў паклалі, па дарозе згубілі"* (1,290). Аналагічныя адзінкі адначасова з'яўляюцца трапнымі характарыстыкамі дзеючых асоб ці падзей і з'яў. *"Два паны – адны штаны, хто раней устаў, той і надзеў"* (1,106 – з'едліва кажуць пра тых мужыкоў, хто па сваёй ахвоты браў зброю і ішоў на вайну, пасля чаго аўтаматычна пераходзіў у шляхту). Альбо стары Вежа іранічна кажа пра форму адмены прыгону: – *Як бабу цапавалі, дык заўшніцы абяцалі, а як баба раджаць, дык яны ўцякаць"* (1,215). *Грозны рак, ды ў с. вочы"*, – гаворыць Біскуповіч аб Кроеру (1,240), а пан Юры на пытанне Радкевіча, мо ён "выпіў, ці што", адказвае: – *Што я, такі дурны, як у твайго бацькі дзеці?* (2,187).

Часам цэлыя дыялогі і маналогі будуюцца як камічныя за кошт ужытых выслоўяў і прыгавораў, прыказак і прымавак, якія самі па сабе іншы раз нават не маюць пэўнага сэнсу, але замацаваныя ў мове з жартоўна-камічнай семантыкай. Так, гучыць, напрыклад, маналог Выбіцкага: – *Князь, па іхняму прыслоўю, лярва, хоць і ў барее*. А я, наогул, *"ці пан сам пан, ці пан у пана служыць?"*, бо *"на назе бот рыпіць, а у гаршку трасца кіпіць"* (1,41). Альбо

дыялог Кагута і Паківача: – Я, брат, ніколі нікому нічога ніякага. – Ну, а калі што якое? – Ну, а как лі што якое, дык што ж тут такое, яно ужо! – Ну, а калі што якое? – настойваў Паківач. – Дык яно ж, тым часам, і ў другіх не бачыў, і ў цябе (1,124).

Ужытыя жарты адначасова і разраджаюць драматызм сітуацыі (як у апошняй сцэне, калі Паківач пытае, ці данясе Кагут), альбо надаюць апавяданню эмацыянальную афарбоўку, яскравасць, садзейнічаюць экспрэсіўнасці. – Што, дзеці, ці лілі вы алеі у бульбу, ці не лілі? – Чаго ты цілілікаеш? (1,138); – Куды? – На вайну! – На якую вайну? – На Аршанскае поле. – Каго біць? – Там скажуць! – А за што? А так... Без дай прычыны (1,67). – Юшку варылі... Юшка добрая. Кабялю на хвост плюхні – ашалее (1,208); – Заходзьце, браты-сястрычкі родныя, мужы-жонкі зводныя! Дзівосы на калёсах, хлапчук з сажнёвым носам" (1,259).

Арганічна ўваходзячы ў агульную плынь апавядання, народныя моўныя адзінкі не з'яўляюцца адзіным сродкам стылізацыі, але яны надаюць самабытнасць і непаўторнасць мове пісьменніка.

¹ З адказаў на анкету Т. І. Шамякінай // ЛІМ. 1986. 28 ліст.

² Усе цытаты прыводзяцца па выданні: Караткевіч У. С. Каласы пад сярпом тваім. Мн., 1968. Т.1–2. Лічбы ў тэксе артыкула азначаюць том і старонку.

³ Потебня А. А. Из лекций по теории словесности. Харьков, 1930. Вып.3. С.94.

А.М.КЕНЬКА

ДА СУПАСТАЎЛЯЛЬНАГА ВЫВУЧЭННЯ СІНТАКСІСУ БЛІЗКАРОДНАСНЫХ МОЎ

У гісторыі як супастаўляльнага, так і апісальнага славянскага мовазнаўства распрацоўка сінтаксісу заўсёды чакала сваёй ледзь не апошняй чаргі – пасля даследаванняў па супастаўляльнай марфалогіі, потым па фаналогіі і па супастаўленню асобных лексічных і словаўтваральных падсістэм ці груп. У такім даследніцкім кантэксце сінтаксічныя асаблівасці славянскіх моў здаваліся не надта значнымі і большасцю трактаваліся як другасныя ці вытворныя рысы, амаль цалкам зразумелыя пры функцыянальным падыходзе да марфалогіі. Так, у прадстаўнічым зборніку чэшскіх і маскоўскіх моваведаў з 20 артыкулаў толькі два (І.Г.Міласлаўскі, В.Барнетава-Д.Конечна) маюць дачыненне да сінтаксічнай праблематыкі¹. Пры гэтым характэрна, што ў абодвух выпадках аўтары звяртаюцца да сінтаксісу пасля вывучэння марфалогіі. Сінтаксічныя асаблівасці вылучаюцца ў выніку назіранняў за паводзінамі марфалагічных катэгорый.

Развіццё ж супастаўляльнай лінгвістыкі як у славянскім мовазнаўстве, так і на больш шырокіх даследніцкіх прасторах прыводзіць да ўсё больш сістэматычнага звароту да супастаўляльнага сінтаксісу. У параўнанні сінтаксічных структур даследчыкі ўбачылі шлях да разумення істотных адрозненняў у нацыянальных карцінах свету².

У работах супастаўляльнага аналізу па сінтаксісу ўсходнеславянскіх моў можна вылучыць два ўзроўні даследаванняў: узровень словазлучэнняў і ўзровень сказаў. У сінтаксісе словазлучэнняў увага лінгвістаў аддаецца асаблівасцям дзеяслоўна-іменнага кіравання³.

Асабліва важным з'яўляецца выданне Г.У.Арашонкавай, Г.П.Лемцюговай слоўніка-даведніка з разглядам розных выпадкаў назоўнікавага, прыметнікавага і дзеяслоўнага кіравання ў рускай і беларускай мовах⁴. Аўтары імкнуча ахапіць прадстаўнічы корпус лексікі (1500 беларускіх слоў), граматычная сувязь якіх з залежнымі словамі не супадае ў беларускай і рускай мовах, а таксама поўна паказаць сінтаксічныя сувязі гэтых слоў у словазлучэннях.

У сінтаксісе сказаў даследуюцца асаблівасці тыпаў выказніка ў розных мовах, своеасаблівасці структуры і функцыянавання простага і складанага сказаў⁵.

Практычныя матэрыялы па супастаўляльным вывучэнні ўсходнеславянскіх моў (практыкумы па параўнальнай граматыцы) знаходзяць прымяненне ў якасці матэрыялаў даследавання ў лінгвістычных працах⁶.

Супастаўляльнае даследаванне сінтаксісу блізкароднасных моў адрозніваецца, як адзначае В.І.Кананенка, ад даследаванняў іншых моў, паколькі "значнае падабенства сінтаксічных сістэм абумоўлівае ўсталяванне шматлікіх агульных рыс і вызначэнне ідыяматызмаў, якіяносяць часам малапрыметны характар, які праяўляецца, напрыклад, у рознай актыўнасці (частотнасці) моўнага факту, тонкасці сінанімічных паралеляў, стылістычных насланняў і да т. п."⁷.

Найбольш важнымі прынцыпамі супастаўляльнага вывучэння блізкароднасных моў з'яўляюцца наступныя:

1. Методыка супастаўляльнага даследавання сучасных рускай, беларускай і ўкраінскай моў грунтуецца на асноўных прыёмах агульнасупастаўляльнага метаду і ўлічвае спецыфіку кожнай з разглядаемых моў. Агульныя пастулаты супастаўляльнага метаду – гэта сістэмнасць, аднабаковая арыентацыя, семантыка-функцыянальны падыход. Для блізкароднасных моў патрабаванне аднабаковай арыентацыі на адну з супастаўляльных моў патрабуе істотнага ўдакладнення, паколькі можа з'явіцца перашкодай на шляху выяўлення распазнавальнага матэрыялу, спецыфічнага для кожнай з моў. У тых жа выпадках, калі ўлічваецца тэарэтычны аспект супастаўляльнага метаду, асабліва падкрэсліваецца неабходнасць двухбаковага бінарнага супастаўлення сістэм моў.

Станоўчым бокам бінарнага супастаўлення параметрычна аднолькавага матэрыялу дзвюх моў з'яўляецца перш за ўсё тое, што пры такім вывучэнні яскрава акрэсліваюцца спецыфічныя рысы кожнай з моў.

Вывучэнне трох моў ускладняе методыку даследавання, але дае матэрыял, каштоўны для арэальнай тыпалогіі моў. Ужо сама магчымасць збліжэння ў адных выпадках сінтаксічных з'яў трох моў, у другіх – толькі дзвюх, у трэціх – адсутнасць супадаючых структур, а таксама налажэнне розных семантыка-стылістычных канатацый абумоўлівае атрыманне дастаткова разнастайных вынікаў супастаўлення. У гэтых выпадках ускладняецца і вулчэнне адной з моў у якасці асновы супастаўлення. Характар моўнага матэрыялу часам патрабуе ўстанаўлення адпаведнасцей паміж з'явамі толькі дзвюх моў, разам з тым змяненне напрамку аналізу у тым ці іншым выпадку не падрывае агульных прынцыпаў аднароднасці супастаўлення. Часцей за ўсё даследчыкі ў супастаўленні ідуць ад рускай мовы да іншых славянскіх моў, але ёсць і іншыя кірункі.

2. Трэба супастаўляць не разрозненыя факты ці элементы асобных моў, а моўныя адзінкі ці сістэмы, паколькі фрагментарнае супастаўленне не дае аб'ектыўнай адзнакі ступені агульнасці ці разыходжання моў.

Паводле самой спецыфікі блізкароднасных моў, якія часам адрозніваюцца тонкасцямі структурна-семантычных характарыстык, прадметам супастаўляльнага вывучэння сінтаксісу з'яўляюцца не столькі асобныя канструкцыі ў іх структурных і семантычна-функцыянальных аспектах, колькі сінтаксічныя сродкі у іх сістэмнай арганізацыі, парадыгматычных і сінтагматычных сувязях. Напрыклад, В.І.Кананенка лічыць перспектыўным аналіз цэласных сінтаксічных радоў (калі пад імі разумець наборы семантычных і функцыянальна суадносных канструкцый). Аўтар прапануе вылучаць у кожнай з моў адносна закончаныя рады з устаноўленым характарам унутрырадовых адносін і супастаўляць суадносныя рады ў трох блізкароднасных мовах. Пры гэтым адзначаюцца супадзенні і несупадзенні шырыні рада, размеркаванне яго кампанентаў, іх агульныя і вызначальныя моманты і г.д.

М.І.Канюшкewіч пры супастаўляльным аналізе сінтаксісу блізкароднасных моў прадметам даследавання выбірае функцыянальна-семантычныя палі:

прадметнасці, вытлумачальнасці, акалічнасця палі месца, часу, мэты, прычыны, выніку, умовы і ўступкі. Пobleвае структураванне моўнай сістэмы – гэта разгляд моўных фактаў і з’яў з улікам іх месца паміж цэнтрам і перыферыяй поля.

3. Супастаўленне звычайна вядзецца шляхам аналізу ад значэння да структуры ці наадварот. Але найбольш перспектыўным з’яўляецца прынцып супастаўлення блізкароднасных моў так званым "чаўночным шляхам": ад выбраных структур (форм) – да пераліку іх найбольш агульных значэнняў, а потым зноў да формы, і пасля – канчатковае ўдакладненне семантычных адносін вывучаемых структур.

Важнай праблемай пры апісанні і вывучэнні сінтаксічных сістэм з’яўляецца тое, што на сінтаксічным ўзроўні выяўляюцца не толькі суадносіны "форма-значэнне", але тут на першы план выступае іншы фактар – функцыя моўных сродкаў. Таму на сінтаксічным узроўні пры супастаўленні моў важна ўлічваць трыхатамічныя адносіны "форма-значэнне-функцыя".

Блізкая роднасць ўсходнеславянскіх моў дазваляе лінгвістам устанавіць больш драбнейшую градацыю адрозненняў паміж гэтымі мовамі. Вызначаны рэгулярныя і нерэгулярныя адрозненні. Рэгулярныя адрозненні лёгка паддаюцца апісанню ў выглядзе пэўных правіл ў фанетыцы, арфаграфіі, граматыцы і г.д. Нерэгулярныя адрозненні цяжка паддаюцца апісанню і сістэматычнаму ўпарадкаванню.

М.І.Канюшкевіч дыферэнцыруе сінтаксічныя адпаведнікі блізкароднасных моў у залежнасці ад наяўнасці і сілы адрозненняў і вылучае тры віды адпаведнікаў: "і"-адпаведнікі, "але"-адпаведнікі, "а"-адпаведнікі.

"і"-адпаведнікі – гэта тоесныя факты супастаўляльных моў. "і"-адпаведнікі могуць быць выкарыстаны як фон для выяўлення адрозненняў. "Але"-адпаведнікі вылучаюцца, калі ў адной з моў ёсць у наяўнасці які-небудзь факт, а ў іншых адсутнічае. "і"-адпаведнікі і "але"-адпаведнікі сустракаюцца ў блізкароднасных мовах не так часта, як "а"-адпаведнікі. "А"-адпаведнікі вылучаюцца, калі ў адной мове ёсць пэўны факт, а ў іншых ён таксама ёсць, але крыху іншы. Гэта непадобнасць фактаў мае заўсёды частковы характар. "А"-адпаведнікі цяжка скласці ў пэўную сістэму, але тым не менш менавіта яны вельмі важныя. Прапанаваная сістэматызацыя адносін сінтаксічных фактаў вывучаемых моў дазваляе не толькі вылучыць галоўныя, але і падрабязна апісаць малапрыметныя, але шматлікія адрозненні.

Сярод супастаўляльных даследаванняў сінтаксісу ўсходнеславянскіх моў вылучаюцца тыя, у якіх асноўным метадам з’яўляецца апісанне з элементамі супастаўляльнага аналізу (выяўленне падобных і распазнавальных рыс). Напрыклад, гэта назіраецца ў спецыфічных раздзелах параўнальных граматык, у манаграфіях⁸. У той жа час вядомы даследаванні, у якіх асноўным метадам з’яўляецца выяўленне адрозненняў у сінтаксісе ўсходнеславянскіх моў на фоне падобных рыс⁹.

Такім чынам, пры шматлікасці работ па супастаўляльным вывучэнні ўсходнеславянскіх моў вызначыліся розныя аспекты ў супастаўляльнай распрацоўцы граматыкі блізкароднасных моў. Супастаўляльны метада даследавання блізкароднасных сучасных рускай, беларускай і ўкраінскай моў можна ахарактарызаваць як метада сінхроннага сістэмнага аналізу катэгорый гэтых моў з улікам спецыфікі на фоне агульных рыс.

Аўтар дадзенага артыкула ставіць мэтай выпрацоўку метадыкі супастаўляльнага даследавання прэдыкатыўных структур беларускай, рускай і ўкраінскай моў. Аналіз ажыццяўляецца на аснове паралельнага супастаўлення матэрыялу трох граматычных сістэм і выяўлення адсутнасці/прысутнасці распазнавальных рыс у сінтаксісе трох моў. Мэтай вывучэння з’яўляецца выяўленне адрозненняў у структуры розных тыпаў выказніка, у тыпах структур простых сказаў (асабліва аднастаўных), у пабудове словазлучэнняў з

дзеяслоўным кіраваннем. Падаецца, што ўжо пералік і сістэматызацыя ўсіх адрозненняў у вывучаемых мовах маюць значную вартасць для супастаўляльнага мовазнаўства.

Мы выявілі каля трох дзясяткаў сінтаксічных адрозненняў у сферы мадэлей прыназоўнікавых і беспрыназоўнікавых канструкцый з кіраваннем, якія ў словазлучэннях могуць напаўняцца вялікай колькасцю лексічных кампанентаў. Так, для беларускай і ўкраінскай моў характэрна ўжыванне прыназоўніка *да* (до) і роднага склону назоўніка ў словазлучэннях з аб'ектнымі адносінамі (V + да + Ngen), у той час, як у рускай мове выкарыстоўваецца канструкцыя V + к + Ndat. Гэтыя мадэлі ўжываюцца ў значнай колькасці канкрэтных словазлучэнняў: бел. *звярнуцца да суседа, падсесці да брата*; укр. *звернутися до викладача, засміятись до співрозмовника*; рус. *обратиться к студенту* і г.д.

Папярэдні агляд дазволіў знайсці значную колькасць адрозненняў у дзеяслоўным кіраванні трох усходнеславянскіх моў. Напрыклад, бел. *мне галава баліць* (V + Ndat) – рус. *у меня болит голова* (V + у + Ngen), укр. *читати вірша* (V + Ngen) – бел. *чытаць верш* (V + Nacc), укр. *гуркотати полями* (V + Ninst) – рус. *греметь по полям* (V + по + Ndat). Менавіта прыназоўнікавыя і беспрыназоўнікавыя канструкцыі з кіраваннем – найбольш зменлівая вобласць у сферы сінтаксісу. У гэтых формах мова знаходзіць новыя сродкі для абазначэння адносін паміж словамі ў складзе сказа, не закранаючы яго асноўнай структуры.

Таксама выяўлена каля 20 мадэлей сінтаксічных канструкцый, якія адрозніваюцца ў пабудове прэдыкатыўных структур: каля 10 канструкцый з адрозненнямі ў тыпах выказніка і каля 10 – з адрозненнямі ў тыпах аднасастаўных сказаў. Найбольш значымі з'яўляюцца:

а) для ўкраінскай мовы – існаванне канструкцый з дзеепрыметнікавымі прэдыкатывамі на *-но*, *-то* і вінавальным склонам назоўніка, займенніка (*лі не прохано на сватання*);

б) для беларускай мовы – існаванне спецыфічных безасабовых інфінітыўных з адвеснай мадальнасцю сказаў з *чуваць, відаць* (*Чуваць здалек дажынкавую песню*);

в) для рускай мовы – існаванне аднасастаўных сказаў з выказнікам, які выражаецца дзеясловам абвеснага ладу ў спалучэнні з часціцай *пусть*, і вінавальнай формы займенніка, які ўказвае на суб'ект дзеяння (*Пусть их сердятся*).

Адрозненні ў пабудове прэдыкатыўных структур па колькасці значна ўступаюць канструкцыям з кіраваннем, але яны больш важкія па значэнню.

Мадэлі з адрозненнямі ў дзеяслоўным кіраванні і ў прэдыкатыўных структурах могуць мець вялікую колькасць канкрэтных выкарыстанняў на лексічным ўзроўні. Гэтыя мадэлі таксама могуць прымаць удзел у стварэнні складаных сказаў, што мае дачыненне да сінтаксісу складанага сказу.

Такім чынам, вынікі супастаўляльнага вывучэння сінтаксісу блізкароднасных моў на сённяшні дзень наступныя: выпрацаваны прынцыпы такіх даследаванняў, ёсць пачатковая тэрміналогія для сістэматызацыі асобных відаў адрозненняў, зроблена шмат асобных назіранняў, часам вельмі тонкіх. Ёсць сістэматычнае апісанне асноўных адрозненняў у мадэлях кіравання ў беларускай і рускай мовах. Але прэдыкатыўныя структуры дзвюх, тым больш трох моў сістэматычна амаль не параўноўваліся. Між тым адзначаныя два сінтаксічныя ўзроўні – узровень словазлучэння і ўзровень простага сказа – у сукупнасці складаюць перспектыўны аб'ект супастаўляльнага даследавання. Папярэдні аналіз некалькіх дзясяткаў мадэлей адрозненняў у дзеяслоўным кіраванні і каля 20 мадэлей адрозненняў у прэдыкатыўных структурах значны як для тыпалогіі блізкароднасных моў, так і для практыкі іх выкладання ў іншаславянскай аўдыторыі.

¹ Гл.: Сопоставительное изучение грамматики и лексики русского языка с чешским и другими славянскими языками. М., 1983.

² Гл.: Вежицкая А. Семантика грамматики (Актуальные проблемы прикладного языкознания). М., 1992; Янаж. Язык. Культура. Познание. М., 1996; Чумак Л. Н. Синтаксис русского и белорусского языков в аспекте культурологии. Мн., 1997.

³ Гл.: Ломтев Т. П. О синтаксических соответствиях тождества и различия в глагольно-именных сочетаниях в славянских языках. М., 1958; Яўневіч М. С. Суадносныя прыназоўнікавыя канструкцыі і асаблівасці іх ўжывання ў беларускай і рускай мовах // Весці АН БССР. Сер. грам. навук. Мн., 1960; Жылуновіч Г. Д. Выпадкі разыходжання ў кіраванні беларускіх прамапераходных дзеясловаў і іх рускіх адпаведнікаў // Аб некаторых асаблівасцях беларускай літаратурнай мовы. Мн., 1965; Лещенко В. Л. Сопоставительный анализ вариантов словосочетаний русского и белорусского языков на материале глагольного и именного управления // Нар. асвета. №5. 1981.

⁴ Гл.: Арашонкава Г. У., Лемцюгова В. П. Кіраванне ў беларускай і рускай мовах. Слоўнік-даведнік. Мн., 1991.

⁵ Гл.: Чумак В. В. Типология сказуемого в сербско-хорватском и восточнославянских языках. Киев, 1985; Матвеев В. А. Страдательно-безличный оборот в восточнославянских языках. М., 1962; Конюшкевич М. М. Синтаксис близкородственных языков: тождество, сходства, различия. Мн., 1983.

⁶ Алефіренко Н. Ф., Безкишкіна М. Т. Порівняльна граматики української і російської мов. Київ, 1988; Сопоставительное изучение белорусского и русского языков. Мн., 1994; Сопоставительное исследование русского и украинского языков. Киев, 1975.

⁷ Кононенко В. И. К сопоставительному исследованию синтаксиса восточнославянских языков // ВЯ. 1980. №1. С.39.

⁸ Гл.: Абабурка М. В. Параўнальная граматыка беларускай і рускай моў. Мн., 1992; Озерова Н. Г. Средства отрицания в русском и украинском языках. Киев, 1978.

⁹ Конюшкевич М. И. Синтаксис русского и белорусского языков: сходства и различия. Мн., 1994.

Т. В. ВЕРНІКОЎСКАЯ

ПАЗІЦЫЯ ТРЭЦЬЯГА АКТАНТА Ў СКАЗЕ: АДРАСАТ І ЛАКАТЫЎ (на матэрыяле польскай мовы)

У першай і другой пазіцыях сказа адносна рэгулярна выступаюць семантычныя катэгорыі суб'екта і аб'екта. Гэтыя пазіцыі ў свядомасці гаворачага замацаваны за дадзенымі актантамі. І калі, напрыклад, месца суб'екта зойме інструмент ці лакатыў, то гэта будзе сведчыць аб зменах у структуры ўсяго сказа, аб змяненні яго семантыкі. У гэтым сэнсе значэнне трэцяй пазіцыі аказваецца больш размытым, так як у ёй могуць з'яўляцца розныя актантаў — усё залежыць ад тыпу сказа. Якраз па гэтай прычыне для трэцяй пазіцыі ў большай ступені характэрна з'ява нейтралізацыі актантаў, аб'яднанне некалькіх адзінак у адну — утварэнне гіперфункцыі.

Якім чынам адбываецца запаўненне трэцяй пазіцыі, пакажам на прыкладзе сказаў з адрасатным значэннем ці, іншымі словамі, на прыкладзе адрасатнай сітуацыі. Пад адрасатнай сітуацыяй (АС) разумеецца ў гэтым выпадку абагульненае моўнае прадстаўленне аб некаторым мностве рэальных сітуацый, у якіх прадмет і/ці інфармацыя прызначаюцца для таго, хто стане іх уладальнікам, г.зн. размова пойдзе аб выказваннях тыпу *Oddałem olówek Stasiowi*, *Opowiadałem tę anekdotę mojemu przyjacielowi*. На месца трэцяга актанта ў такіх сказах прэтэндуе не толькі адрасат, але і лакатыў. Присутнасць лакатыва ў АС абумоўлена дваістасцю адрасатнага значэння, у склад якога ўваходзіць сема прыналежнасці і сема накіраванасці. Дзякуючы гэтаму ў АС магчыма з'яўленне спецыяльнага актанта са значэннем накіраванасці (лакатыва).

Лакатыў у такіх сказах называе напрамак адрасатнага дзеяння. Але, акрамя таго, ён указвае на адлегласць паміж суб'ектам і адрасатам. Параўнаем два сказы: (1) *Oddałem mu list do rąk własnych*, (2) *Posłałem mu list do domu*. І ў першым, і ў другім прыкладзе вылучаныя формы ўдакладняюць напрамак дзеяння, але адбываецца гэта па-рознаму. У першым сказе лакатыў паведамляе аб тым, што адрасат знаходзіцца ў непасрэднай блізкасці ад суб'екта, у той час як у другім сказе падкрэсліваецца аддаленасць адрасата ад суб'екта (адрасат знаходзіцца ў другім месцы адносна суб'екта). Аналіз падобных прыкладаў паказвае, што лакатыў залежыць непасрэдна ад адрасата і з'яўляецца ў АС у выніку расшчаплення ці, іншымі словамі, удакладнення адрасатнага актанта. Сувязь лакатыва з прэдыкатам у рамках АС аказваецца вельмі слабай.

У залежності ад виконваної у АС функції лакатыў можа быць двух відаў: а) са значэннем адарванай прыналежнасці і б) са значэннем месцазнаходжання адрасата.

Лакатыў са значэннем адарванай прыналежнасці мае не толькі лексічныя, але і сінтаксічныя абмежаванні. Выяўляецца гэта ў выкарыстанні невялікай колькасці лексем у функцыі лакатыва і ў аднастайнасці сінтаксічных форм для выражэння названай семантычнай катэгорыі. Як правіла, такія канструкцыі абмяжоўваюцца наступнымі спалучэннямі: *dać mi coś do rąk, wyszeptać mi coś do ucha* ці аналагічнымі ім. Напрыклад, АС са значэннем перадачы прадмета: *Kwiaty rzucił Matce Boskiej na kolana, zaś ptaszki wetknął w rączkę Dzieciątka* (W.Reymont); *Wiewiórka pusty orzech / Rzuciła jej pod nogi* (M.Pawlikowska-Jasnorzewska); *Wtulił mu książkę pod pachę, po czym objąwszy go ramieniem, patrzył nań z zachwytem* (J.Parandowski) і АС са значэннем перадачы інфармацыі: *Wyszeptała Zosi jakiś długi frazes do ucha; ja jednak od rasu zgadłem, o co chodzi* (B.Prus); *A gdyby zatrąbiono na Sąd Ostateczny, obróciłbym się, szepnął ci do ucha: Robbie, udawajmy, że nie słyszymy* (J.Parandowski). З мэтай паведамлення эмацыянальна афарбаванай (часцей негатыўнай) інфармацыі ў ролі лакатыва могуць выступаць і некаторыя іншыя лексемы, як, напрыклад, у наступных сказах: *Ale burlaki kłamały w żywe oczy twierdząc, że mało na drzewach owoców* (J.Weyssenhoff); *Nie mogę słuchać, jak tve wargi, tak doskonałe w rysunku, rzucają mi w twarz wszelkie obrzydliwości* (J.Parandowski).

Часам (праўда, вельмі рэдка) лакатыў са значэннем адарванай прыналежнасці можа выконваць у сказе і лакатыўную, і адрасатную функцыю адначасова, г.зн. выступаць замест адрасата, іншымі словамі, утвараць гіперфункцыю "лакатыў+адрасат", напрыклад: *Przestań pisać te wiersze! – sykała kochanka w ucho, / i tylko księżyc podsłyszał, schylone, różowe ucho* (K.J.Gałczyński); *Stronice śmierci Doriana przepisał starannie, nie mając odwagi poddać cudzym oczom tych pogmatwanych, spłoszonych liter* (J.Parandowski). Значэнне адрасата ў такіх выказваннях выводзіцца з кантэксту.

Узаемазалежнасць адрасата і лакатыва са значэннем адарванай прыналежнасці найбольш наглядна назіраецца на прыкладзе канструкцыі *w czyjeś ręce i do rąk komuś*. Першая форма гістарычна першасная, менавіта яна выкарыстоўваецца ў многіх фразеалагізмах: *składać coś w czyjeś ręce* 'powierzać coś czyjejs opiece' *wziąć sprawę w swoje ręce* 'zając się czymś osobiście', *w pana ręce!* 'за ваша здароўе!'. У сучаснай польскай мове гэта форма часцей сустракаецца ў спалучэнні з неадушаўлёнымі назоўнікамі, напрыклад: *...ludzie mogą narobić gwałtu i nie wiedząc, kto my zacz, oddać nas w ręce Kopu, to jest, chciałem powiedzieć: straży granicznej* (S.Dygat); *Tylko niech się pani na mnie tak nie patrzy, bo pójdę i sam się oddam w ręce policji jako morderca pani rodziców* (S.Dygat). У другой канструкцыі – *do rąk komuś* – найбольш гарманічна спалучаюцца дзве асноўныя адрасатныя формы *komuś* і *do kogoś*. (Магчыма, гэта з'явілася адной з прычын узнікнення такога спалучэння.) Параўн. прыклады: *Szczęście, że nie dało mu się szlućca do rąk!* (J.Weyssenhoff); *Już to wydało mi się niepoważnie..., bo jak można dać dzieciom do rąk i tak niebezpieczną zabawkę* (S.Dygat); *Otoczenie, bliższe i dalsze, wpływy ogólno-europejskie – dały mu do ręki narzędzie, które zużytkował dla znalezienia własnego wyrazu* (J.Iwaszkiewicz). У сучаснай польскай мове названыя канструкцыі выкарыстоўваюцца як раўнапраўныя, хаця некаторую спецыялізацыю ўсё ж можна адзначыць. Адна з форм з'яўляецца "больш адрасатнай" і ўжываецца з давальным склонам – *do rąk komuś*, другая форма выступае як "больш лакатыўная" і патрабуе роднага прыналежнасці ці прыналежага прыметніка – *w czyjąś ręce, w ręce kogoś* (зрэшты, у слоўніку пад рэдакцыяй М.Шымчака гэтая розніца не прыводзіцца і такія формы характарызуюцца як абсалютна раўнапраўныя – *do rąk komuś, w ręce komuś*¹).

Функцыяніраванне ў АС лакатыва са значэннем месцазнаходжання адрасата можа прыводзіць да семантычнага лішку. У выніку гэтага адзін з актантаў – ці лакатыў, ці адрасат – не атрымлівае фармальнага выражэння. Які актант і калі ён падпадае пад скарачэнне? Такі выбар залежыць не толькі ад значэнняў актантаў, але і ад суадносін гэтых значэнняў.

Калі лакатыў дакладна паведамляе аб месцазнаходжанні адрасата, а адрасат пры гэтым мае абагульненае значэнне 'усякі, хто знаходзіцца ў гэтым месцы', то адрасат (як актант з менш канкрэтным значэннем) не будзе аформлены ў выказванні. У такім выпадку адрасатную пазіцыю пры прэдыкаце займае лакатыў, а дакладней, лексема са значэннем месца з'яўляецца ў пазіцыі адрасата. Так ствараецца лакатыўна-адрасатная гіперфункцыя. Сказанае можна праілюстраваць наступнымі прыкладамі: *Napisz deklarację, tak jakbyś ją pisał do "Kuriera"* (B.Prus); – *Najwyższy Manifest – dzwonią na wszystkie strony dzieciinne głosy roznosiciele...* (W.Reymont); *Gdy to wycie trwało za długo, pani Cecylia wołała do kuchni: "Niech tam wreszcie która wyjdzie uderzyć tego psa, żeby przestał, bo przecież nie można wytrzymać"* (Z.Nałkowska); *Ukończywszy swoją robotę, porzysłał kartki wśród ławek* (J.Parandowski).

Аднак лакатыўна-адрасатная гіперфункцыя можа быць створана толькі пры ўмове, што лакатыў адносіцца выключна да адрасата, а не да суб'екта (г.зн. удзельнікі, якія з'яўляюцца ў сказе суб'ектам і адрасатам, павінны ў гэтым выпадку знаходзіцца ў розных месцах). Пры парушэнні гэтай умовы гіперфункцыя не ўтвараецца. Так, выказванне * *Wchodzi i mówi do kuchni* з'яўляецца семантычна і граматычна памылковым, таму што не ўяўляе сабой скарачоную форму ад *Wchodzi do kuchni i mówi do kogoś, kto się tam znajduje*.

Калі ж лакатыў у роўнай ступені адносіцца і да суб'екта, і да адрасата (г.зн. адпаведныя ўдзельнікі сітуацыі знаходзяцца ў адным месцы), то магчыма нулявое выражэнне адрасата, які лёгка аднаўляецца ў мове дзякуючы семантычнай сувязі з лакатывам. Разгледзім падрабязней утварэнне такога нулявога адрасата на прыкладзе фразы *Wchodzi do kuchni i mówi do Stasia, który się tam znajduje*. У выніку першага этапа скарачэння атрымліваецца семантычна абсалютна тоесная канструкцыя: *Wchodzi do kuchni i mówi do Stasia*. Другі этап скарачэння дае *Wchodzi do kuchni i mówi...* Утвораная канструкцыя не тоесная зыходнай, таму што нулявы адрасат мае абагульненае значэнне 'mówi do wszystkich, kto się znajduje w kuchni'. Гэтая канструкцыя аказваецца семантычна больш складанай, чым зыходная, так як адрасатны прэдыкат стварае пазіцыю для адрасата, а адрасат, у сваю чаргу, стварае пазіцыю для лакатыва, але ні адрасат, ні лакатыў фармальна не адлюстраваны, а аднаўляюцца ў выніку анафарычнай (тэкставай) адсылкі "адрасатнага" лакатыва да лакатыва, які называе месцазнаходжанне суб'екта, і дзейчнай адсылкі (такая інфармацыя атрымліваецца з рэальнай сітуацыі) адрасата да "свайго" лакатыва. Усё гэта значна ўскладняе сказ: для паведамлення вельмі вялікай інфармацыі выкарыстоўваецца адносна невялікая колькасць моўных адзінак. Такім чынам ствараюцца сказы тыпу: *Zawsze schodziła rano do sklepu i zawsze mówiła: – Gut Morgen, meine Kinder! Der Kaffee ist schon fertig...* (B.Prus); *Nawracała kilkakrotnie do linijki, żeby o coś zapytać albo coś wesolego powiedzieć* (S.Zeromski); *Na górze zobaczył jasno oświetlony, szklany kiosk z gazetami, podbiegł do okienka, aby wreszcie spytać, ale budka była pusta* (S.Lem).

Значыць, асаблівасцю функцыянавання лакатыва ў АС з'яўляецца яго непасрэдная залежнасць ад адрасата. Моцная семантычная сувязь лакатыва і адрасата дазваляе такім актантам мець нулявое выражэнне, а ў адпаведных умовах утвараць гіперфункцыю.

¹ Słownik języka polskiego. W 3 t. Warszawa, 1992. T.3. S.58.

СУАДНОСІНЫ РАЦЫЯНАЛЬНАГА І ЭМАЦЫЯНАЛЬНАГА Ў ПУБЛІЦЫСТЫЧНЫХ ТЭКСТАХ

Працэс камунікацыі з дапамогай мовы ўключае, акрамя моўнага выражэння, тры элементы: прамоўцу (суб'ект), слухача (рэцыпіент) і прадмет (аб'ект). Задача суб'екта публіцыстычнага тэксту – не толькі перадача інфармацыі аб якасцях аб'екта, але і ўздзеянне на рэцыпіента, спроба сарыентаваць яго ў жыццёвай сітуацыі такім чынам, каб выклікаць пэўныя думкі, ацэнкі, памкненні. Праграма ўздзеяння вынікае з ацэначнай функцыі, што выконвае вядучую ролю ў тэкстах масавай інфармацыі. Ацэначныя адносіны – адносіны суб'екта маўлення да рэчаіснасці – ствараюць поле суб'ектыўнай мадальнасці, якое аказвае эфект узмоцненага ўздзеяння на адрасата¹. У розных тыпах тэкстаў рацыянальная і эмацыянальная ацэначнасці праяўляюцца ў той ці іншай ступені.

Практыка маўлення паказвае, што не можа быць чыста эмацыянальнай ацэнкі, бо маўленчы акт заўсёды мае ў сабе рацыянальны аспект. Рацыянальнае і эмацыянальнае – гэта два бакі адносінаў суб'екта да аб'екта². Падзел на ацэнкі звышлагічнага характару (танальнасць)³ – умоўны. Тым не менш спосабы выражэння двух відаў ацэнкі розныя.

Рацыянальная ацэнка адлюстроўвае аўтарскае ўяўленне аб становачым і адмоўным змесце з'явы. Яе аснова – лагічная дыхатамія добра–дрэнна. Выражаецца ацэнка адпаведнай лексічнай парай: "Канечне, быць здравым і багатым вельмі **добра**" ("Полымя"). Унутранае мадальнае значэнне – аб'ектыўнае паведамленне: быць здравым – добра, знешнемадальнае **канечне** ўказвае на наяўнасць суб'екта, якому належыць ацэнка. "**Дрэнна**, аднак, тое, што ў няшчасным разгубленым сэрцы свядомага беларуса кепска стасуюцца сённяшняе раздражненне народам і адвечная, назапашаная ў крыві любоў і павага да яго" (ЛіМ).

Лагічная ацэнка даецца і пры дапамозе нейтральнай лексікі з рацыянальна-ацэначнай кантатацыяй: "Але **хвароба** бальшавізму, **цяжкая, невыносна працяглая**, была і застаецца найбольш **небяспечнай** – грамадскі арганізм вельмі доўга "мірыўся" з ёю, нават, калі **хвароба** тая падбіралася да жыццёва важных органаў"; "Актэт мае сёння **вялікі, сур'ёзны і рознабаковы** рэпертуар – па форме, стылях, жанрах"; "Тут не бывае ці амаль не бывае **выпадковых** людзей" (ЛіМ). Ацэнка ляжыць на паверхні, "расшыфроўка" яе не патрабуе ад рэцыпіента намаганняў. **Хвароба цяжкая, невыносная, небяспечная** ўспрымаецца са знакам мінус; **вялікі, сур'ёзны, рознабаковы рэпертуар** са знакам плюс. Адкрытае выражэнне ацэначнасці – выкарыстанне ацэначных слоў і зваротаў.

Творца, арганічнасць, талент, храм, гімн, любоў, святло, дабрыня, годнасць, абагаўленне мадонны, свабода, святасць, бляск, цнатлівасць, сталасць – набор паняццяў, якім прыпісваецца становачая адзнака. Дадзеную асаблівасць гэтых слоў выкарыстоўвае В.Быкаў у артыкуле "Народная паэзія"⁴, прысвечаным творчасці Р.Барадуліна. Змест тэксту – разгорнутая характарыстыка. Выкарыстаны пісьменнікам лексічны рад завяршаецца ацэначным вывадам "....і гэта **яркая, змястоўная, надта сумленная паэзія**", які можа быць лагічна звязаны да аднаго "і гэта **добра**". Як бачым, лагічная ацэнка на фразавым узроўні даецца адкрыта, шляхам выкарыстання ацэначных лексічных сродкаў рацыянальнага характару.

Калі рацыянальная ацэнка звернута да розуму рэцыпіента, то ацэнка эмацыянальная – да яго пачуццяў. У першую чаргу эмацыянальнай з'яўляецца непасрэдная рэакцыя на аб'ект. Яна выражаецца выклічнікамі, афектыўнымі словамі і выразамі, словамі-знявагамі: "І кіруюць намі **невукі!**"

(ЛіМ). Эмацыянальная ацэнка, як правіла, бывае экспрэсіўнай: "Ля сталічнага Дома літаратара ў панядзелак вечарам было людна, шумна, святочна. І – дзякуй Богу!"; "Мы перакананы, што наша Бацькаўшчына пераадолее ўсе нягоды і паўстане незалежнай, дэмакратычнай, квітнеючай краінай з вольным, годным, працавітым, заможным народам. Жыве Беларусь!"; "У горадзе Жлобіне – эпідэмія! Ці не праўда, які жах!"; "Увага ж да яго творчай асобы вельмі розных літаратараў, узровень гаворкі (зірніце хаця б №30 часопіса "Крыніца") сведчаць пра тое, што ён пачынае займаць сваё месца ў нашай духоўнай прасторы" (ЛіМ).

У гэтых выпадках чакаецца розны перлакутыўны эффект: эмацыянальная ацэнка накіравана на тое, каб змяніць эмацыянальны стан суб'екта і выклікаць адпаведную рэакцыю, а рацыянальная разлічана на згоду з выказаным поглядам. Не выключаны сітуацыі, калі на рацыянальную інфармацыю мацывае эмацыянальная рэакцыя пры ўмове, што ацэнка нейкім чынам закранае інтарэсы рэцыпіента: "Паводле папярэдніх падлікаў Даўгаўпілскай экалагічнай службы, колькасць цяжкіх рэчываў, скінутых у Заходнюю Дзвіну, склала 4309 кг (!)" ("Полымья").

Лагічная ацэнка пераводзіцца ў эмацыянальны план, што сведчыць пра цесную ўнутраную сувязь рацыянальнага і эмацыянальнага. Відавочна, што іх суадносіны мяняюцца, і не заўсёды два віды ацэнкі могуць быць дакладна дыферэнцыраваны.

Калі гаварыць пра колькасную суаднесенасць рацыянальнага і эмацыянальнага ў публіцыстычных тэкстах, то трэба адзначыць, што рацыянальны пачатак пераважае, што абумоўлена імкненнем да "правільнасці", доказнасці ацэнкі. З другога боку, ацэнка эмацыянальная найбольш дзейсная, бо звернута да пачуццяў, яна найбольш яскравая і выконвае ролю своеасаблівых усплёскаў на агульным рацыянальным фоне. Эмацыянальнасць – паказчык узрушанасці, неабыхавасці суб'екта – стварае поле танальнасці тэксту, якое валодае эфектам уплыву на адрасата згодна з законам эмацыянальнага заражэння: "Якая бязлітасная прафесія!"; "Выкарысталі" ўсіх бабuleк разам з дзядулямі!"; "Гнюснае, скажу вам прама, было відовішча!"; "Братцы, ну не трымайце нас за ідыётаў!"; "Так балюча было за ўсіх нас! Тых, хто прыйшоў на плошчу Незалежнасці, каб падтрымаць парламент, "расійская тройка" назвала "жалкой кучкой". А гэта ж мы – беларусы!"; "Якія шчаслівыя дзеці, што даверліва пасталі насупраць галоўнага алтара!" (ЛіМ).

У большасці публіцыстычных тэкстаў назіраецца не непасрэднае выражэнне эмацыянальнай ацэнкі, а яе інтэрпрэтацыя. Мовай, якая апісвае эмоцыі, публіцыст карыстаецца часцей, чым мовай, што іх выражае: "Не магу не выказаць і сваё **захапленне** аркестрам, адметным сваімі спражыванымі высокапрафесійнымі музыкантамі, якія валодаюць сапраўднай выканаўчай культурай і майстэрствам" (ЛіМ). Аўтар паведамляе аб сваім эмацыянальным перажыванні (захапленні) і ў гэтым жа сказе імкнецца яго абгрунтаваць (што ўжо ёсць зварот да логікі ў ацэнках): прычынай захаплення стала высокая выканаўчая культура, майстэрства. "Спектакль вельмі ўражвае"; "Карціна Н.Джаванілідзе здольная не проста зачараваць, – давесці да катарсіса, узрушыць душу прыгажосцю, святлом, чысцінёй думкі і вобразнасці"; "Праклён катэджам і хвала іх уладальнікам"; "Я ненавіджу палітыку..." (ЛіМ).

Рацыянальная або эмацыянальная форма падачы ацэнкі залежыць ад прагматычнай задачы. Звяртаючыся да розуму чытача, аўтар можа абраць найбольш кароткі шлях – ацэначны стэрэатып. Загаломак, у аснове якога стэрэатыпнае выказванне, адкрыта выяўляе пазіцыю аўтара: "У пошуках жыццёвага аптымізму" (ЛіМ). Паводле сацыяльнага стэрэатыпу, да жыцця трэба ставіцца з аптымізмам, і спробы, пошукі ў гэтым накірунку ўхваляюцца. Артыкул, прысвечаны пяцідзясяцігоддзю А.Разанава, азаглаўлены "Шлях у

неабсяжнае" (ЛіМ. 1997. 5 снежня), бо для таленавітага паэта натуральны рух, імкненне спасцігнуць свет у маштабах вечнага, ва ўсемагутнасці быцця і небыцця. Добрая літаратура павінна імкнуцца ў неабсяжнае, а "Калі памірае дрэнная літаратура, то гэта добра" (ЛіМ. 1997. 12 снежня). Выраз "дрэнная літаратура" па шкале ацэнак процілеглы выразу "добрая літаратура": знікаючы, паміраючы, дрэнная літаратура пакідае месца добрай.

Часам публіцыст пераасэнсоўвае стэрэатып, імкнучыся выклікаць нечаканую эмацыянальную рэакцыю, заваяваць цікаvasць чытача арыгінальнасцю думкі: "Вызваленне і перамога", "мір і вайна", "праўда і справядлівасць" – словы-сімвалы, словы-сцягі, словы-змагары!.. І калі за апошнія 10 год высветлілася, што "праўда" – гэта толькі добра замаскіраваная хлусня, "мір" – ціхая вайна супраць свайго народа і яго лепшых сыноў, а пра "справядлівасць" забыліся нават прафесійныя філосафы-ленінцы, то "вызваленне" і "перамога" гэтак жа ззяюць сваёй ідэалагічнай цнатлівасцю, як і 40 год назад"; "Вялікая перамога" скончылася "Вялікай бядой". У гэтым праўда і справядлівасць дыялектыкі жыцця" (ЛіМ).

Разбіваючы стэрэатып, суб'ект маўлення імкнецца актыўна ўздзейнічаць на рэцыпіента, пераарыентаваць яго, прымусіць паглядзець на аб'ект "Свежым вокам": "Менавіта трыццаць сёмаму году было суджана застацца найбольш яркім сімвалам савецкай эпохі, увасобіўшым рысы таталітарнага сталінскага рэжыму" (ЛіМ. 1997. 14 лютага). Трыццаць сёмы год – гэта ўжо штамп для постсавецкага грамадства. Выносячы ў заглавак словы Молатава "37 год быў неабходны", аўтар правакуе чытача, раздражняе неспалучальнасцю паняццяў "37 год" і неабходнасць. Як бачым, аўтар плануе эмацыянальную рэакцыю чытача.

Поле танальнасці публіцыстычнага тэксту вызначаецца цэлым комплексам фактараў і залежыць, у першую чаргу, ад жанру, тэмы, асаблівасцей аўтарскага стылю. "Каэфіцыент мадальнасці... тым вышэй, чым больш выразна праяўляецца асоба аўтара ў яго творах"⁵. Афіцыйна-інфармацыйным жанрам характэрна танальнасць аб'ектыўнасці, адсутнасць эмацыянальнага пачатку, аналітычным – стрыманасць у праяўленні эмоцый, нарысу, рэпартажу – магчымасць выкарыстання танальнасці суб'ектыўнасці. Эфектыўнасць эмацыянальнай ацэнкі з'яўляецца адваротна прапарцыянальнай частаце яе ўжывання, лагічная ж ацэнка ўжываецца значна шырэй. У структуры ацэнкі рацыянальнае і эмацыянальнае ўтвараюць кантынуум, дзе адзін і другі бок адпаведна нарастаюць або змяншаюцца. Суаднесенасць рацыянальнага і эмацыянальнага можа быць значнай для стылявой дыферэнцыяцыі.

¹ Гл.: Матвеева Т. В. Функциональные стили в аспекте текстовых категорий. Синхронно-сопоставительный очерк. Свердловск, 1990. С.172.

² Гл.: Вольф Е. М. Функциональная семантика оценки. М., 1985. С.57.

³ Гл.: Матвеева Т. В. Назв. твор. С.79.

⁴ Быкаў В. Збор твораў. У 6 т. Мн., 1994. Т.6. С.524.

⁵ Гальперин И. Р. Текст как объект лингвистического исследования. М., 1981.С.112.

Л.М.МИНАКОВА

СТРУКТУРНА-ГРАМАТЫЧНЫ АНАЛІЗ ТЭРМІНАЎ-СЛОВАЗЛУЧЭННЯЎ АЎТАМАБІЛЬНАГА ТРАНСПОРТУ

Словаўтварэнне тэрміналагічнай лексікі адбываецца па тых жа спосабах і мадэлях, што і дэрывацыя агульнаўжывальных слоў, але адрозніваецца ступенню іх прадуктыўнасці. Найбольш прадуктыўным у сучаснай тэрміналогіі аўтамабільнага транспарту з'яўляецца сінтаксічны спосаб, пры якім новыя тэрміны ўзнікаюць шляхам стварэння словазлучэнняў.

У сучасным мовазнаўстве не існуе адзінай думкі наконт гэтых сінтаксічных адзінак, іх адносінаў да слова і сказа. Многія моваведы адзначалі факт структурна-

семантичнай злітнасці кампанентаў словазлучэння, ступень яго раскладальнасці, устойлівасці (В.У.Вінаградаў, В.П.Сухоцін, С.І.Ожагаў, Д.М.Шмялёў, М.М.Пракаповіч, Н.С.Валгіна, А.А.Земская і інш.).

У першых значных даследаваннях па тэорыі тэрміна праводзіўся дэталёвы аналіз састаўных тэрмінаадзінак з пункту гледжання лагічных адносін кампанентаў, іх структурна-граматычнай арганізацыі¹. Дадзеныя найменні сталі прадметам лінгвістычнага аналізу ў працах вучоных-тэрмінолагаў А.А.Рэфармацкага, В.П.Даніленка, Б.М.Галавіна, Т.Л.Кандэлакі, Л.А.Капанадзе, Л.А.Антанюк і інш. Гэты аналіз непазбежна прыводзіў да супастаўляльнага даследавання тэрмінаў-словазлучэнняў, з аднаго боку, і свабодных словазлучэнняў – з другога.

Можна сцвярджаць, што па сваіх унутраных прыметах шматслоўныя тэрміны блізкія да свабодных словазлучэнняў агульнаўжывальнай лексікі. "Тэрміналагічныя словазлучэнні гэтак жа, як і свабодныя словазлучэнні, выражаюць і абазначаюць састаўное, але адзінае паняцце, асобныя кампаненты шматслоўнай тэрміналагічнай адзінкі выражаюць істотныя прыметы навуковага паняцця, агульнае значэнне тэрміналагічнага спалучэння вызначаецца семантыкай асобных састаўляючых. Асноўнай рысай шматслоўных тэрміналагічных адзінак, якая дазваляе выдзеліць іх у асобны клас, з'яўляецца сувязь з тэхнічным паняццем"².

Як вядома, сярод патрабаванняў, што прад'яўляюцца да тэрміна, важнае месца займае патрабаванне сцісласці. Многія даследчыкі да найбольш сур'ёзных недахопаў навукова-тэхнічнай тэрміналогіі адносяць тэндэнцыю да ўжывання шматлікіх словазлучэнняў. Бясспрэчна, было б ідэальным такое становішча ў тэрмінасістэме, пры якім кожнаму паняццю адпавядала яго сціслае, дакладнае абазначэнне. Але ў большасці выпадкаў гэта немагчыма, паколькі працэс дыферэнцыяцыі паняццяў навукі і тэхнікі з'яўляецца аб'ектыўнай перадумовай выкарыстання комплекснай намінацыі, якая імкнецца да дакладнага абазначэння дадзенага паняцця. Выкарыстанне шматслоўных тэрміналагічных адзінак дыктуецца неабходнасцю мець строгія адназначныя абазначэнні.

Полікампанентныя тэрміны займаюць значнае месца ў любой рэальнай тэрміналогіі. Яны служаць для абазначэння новых паняццяў, якія абапіраюцца на ўжо існуючыя. Зыходны тэрмін уваходзіць у новы як састаўная частка. Таму працэс утварэння новай тэрміналагічнай адзінкі можна разглядаць як дэрывацыйны, аналагічны словаўтваральнаму.

Мэта гэтага артыкула – прааналізаваць тэрміны-словазлучэнні аўтамабільнага транспарту на структурна-граматычным узроўні.

"Тэрмін-словазлучэнне (або тэрміналагічнае словазлучэнне) абазначае адзінае складанае, расчлянёнае прафесійнае паняцце; больш вузкае, канкрэтнае, чым адпаведнае родавае паняцце, абазначаецца тэрмінам-словам. Тэрміналагічныя словазлучэнні, як і словазлучэнні агульнаўжывальнай мовы, вельмі неаднародныя па сваёй структуры"³.

Назіранні над састаўнымі тэрмінамі паказваюць, што найбольш ужывальным структурным тыпам іх выступаюць двухслоўныя найменні. Па характары ядзернага і спецыфічнага кампанента вызначаюцца наступныя тыпы найбольш ужывальных двухкампанентных тэрміналагічных словазлучэнняў (ТС):

1) двухкампанентныя ТС з прэпазіцыйным азначэннем пры назоўніку (кампаненты звязаны дапасаваннем). Ядзерным кампанентам комплексных намінацый з'яўляецца: а) невытворны назоўнік (*механізаваны кузаў, цягавы фактар*)⁴; б) просты вытворны назоўнік (*аўтамабільны паўпрычэп, прэздняя навіс*); в) складаны вытворны назоўнік (*міжнародны аўтобус, чатырохмесны аўтамабіль*). Спецыфічны кампанент выражаны: а) простым прыметнікам (*апорны ціск, бартавая платформа*); б) складаным суцэльнааформленым прыметнікам (*малалітражны аўтамабіль, самазвальны кузаў*); в) складаным

дэфіснаааформленым прыметнікам (*груза-пасажырскі аўтамабіль, колава-гусенічны аўтамабіль*);

2) двухкампанентныя ТС з постпазіцыйным азначэннем, выражаным назоўнікам (кампаненты звязаны беспрыназоўнікавым кіраваннем: *база цялежак, габарыт аўтамабіля*).

Паводле адносін, у якія ўступаюць кампаненты тэрмінаў-словазлучэнняў, можна вылучыць: а) словазлучэнні з атрыбутыўнымі адносінамі (*сустрэчныя перавозкі, генератарная лямпа*); б) словазлучэнні з аб'ектна-атрыбутыўнымі адносінамі (*запас ходу, кранштэйн рысоры*).

Найбольш ужывальнымі з'яўляюцца ТС з прэпазіцыйным азначальным кампанентам, структурнае выражэнне якога можна прадставіць наступнай словаўтваральнай мадэллю: $A+N^5$. Побач з ТС, у якіх спецыфічны кампанент знаходзіцца ў прэпазіцыі да ядзернага кампанента, існуюць комплексныя намінацыі з постпазіцыйным азначальным кампанентам, што маюць наступную структуру $N+Ng$.

Сярод трохкампанентных ТС пераважаюць тэрміны з прэпазіцыйным азначэннем, выражаным прыметнікам. Гэта тэрміны, у склад якіх уваходзяць простае словазлучэнне і залежнае ад яго асобнае слова. Прэпазіцыйнае азначэнне і залежнае слова простага словазлучэння не звязаны ні па сэнсу, ні граматычна; залежнае слова адносіцца па сэнсу да ўсяго словазлучэння ў цэлым, а не да яго галоўнага члена. Гэтыя складаныя словазлучэнні, як адзначае М.М.Пракаповіч, "па сутнасці заўсёды парныя: у аснове іх ляжыць мадэль простага, двухслоўнага словазлучэння"⁶. Большай колькасцю прадстаўлены тэрміны, у якіх ядзерны кампанент (простае словазлучэнне) выражаны спалучэннем двух назоўнікаў: *найменшая хуткасць аўтамабіля, пагрузачная вышыня кузава, задні вугал праходнасці, свабодны радыус кола* (структурная мадэль – $A+[N+Ng]$) меншай – адзінкі, у якіх ядзерны кампанент выражаны спалучэннем прыметніка з назоўнікам: *восевая ўласная вага, найбольшы дынамічны фактар* (структурная мадэль – $A+[A+N]$). Від сінтаксічнай сувязі паміж кампанентамі – дапасаванне.

Меншай прадуктыўнасцю характарызуюцца трохкампанентныя тэрміны з постпазіцыйным двухчленным азначэннем пры назоўніку: постпазіцыйнае азначэнне выражана: а) спалучэннем прыметніка з назоўнікам без прыназоўніка: *аўтамабіль абмежаванай праходнасці, аўтобус мясцовых зносін, каляя знадворных шын* (структурная мадэль – $N+[A+Ng]$); б) спалучэннем прыметніка з назоўнікам і прыназоўнікам: *аўтамабіль з кампрэсарнай ус-тановкай, аўтамабіль з камунальным абсталяваннем, аўтамабіль з карбюратарным рухавіком* (структурная мадэль – $N+[pr+A+N\text{ abl.instr}]$); в) спалучэннем двух назоўнікаў з прыназоўнікам або без яго: *казфіцыент супраціўлення паветра, радыус качэння кола, аўтамабіль для перавозкі хлеба* (структурная мадэль – $N+[Ng+Ng]$). Ва ўсіх пералічаных прыкладах від сінтаксічнай сувязі кампанентаў – дапасаванне.

Фіксуюцца адзінкавыя прыклады ТС з двухчленным словазлучэннем "назоўнік + назоўнік у родным склоне" ў якасці ядзернага кампанента, звязанага прыназоўнікавым кіраваннем з залежным назоўнікам: *сіла цягі на счэпцы* (структурная мадэль – $[N+Ng]+pr+N\text{ abl. I.}$).

Паводле адносін, у якія ўступаюць кампаненты тэрмінаў-словазлучэнняў, можна вылучыць: а) словазлучэнні з атрыбутыўнымі адносінамі: *найбольшая хуткасць аўтамабіля, спецыялізаваны грузавы аўтамабіль*; б) словазлучэнні з аб'ектна-атрыбутыўнымі адносінамі: *аўтобус міжнародных зносін, аўтамабіль з карбюратарным рухавіком, казфіцыент супраціўлення паветра*; в) словазлучэнні з аб'ектна-акалічнаснымі адносінамі: *сіла цягі на счэпцы*.

Сярод чатырохкампанентных пераважаюць тэрміны з прэпазіцыйным адначленным азначэннем пры трохкампанентным словазлучэнні, у якім назіраецца спалучэнне назоўніка з двухчленным постпазіцыйным азначэннем-

словазлучэннем "прыметнік + назоўнік". Тэрмінаадзінкі гэтага тыпу ўяўляюць развітыя словазлучэнні, якія складаюцца з трох элементаў: *грузавы аўтамабіль вялікай грузападымальнасці, грузавы аўтамабіль з бартавой платформай, найменшая хуткасць на першай перадачы* (структурныя мадэлі – $A + [N+A+Ng]$, $A + [N+pr+A+N \text{ abl.instr}]$, $A + [N+pr+N \text{ um}+Ng]$). Від сінтаксічнай сувязі паміж ядзерным і залежным кампанентамі – дапасаванне.

Меншай колькасцю прадстаўлены адзінкі з прэпазіцыйным адначленным азначэннем пры трохкампанентных словазлучэннях, якое складаецца з простага словазлучэння "назоўнік + назоўнік у родным склоне" і залежнага прыметніка ў ролі азначэння: *вонкавы найменшы радыус павароту, дынамічная папярочная ўстойлівасць аўтамабіля* (структурная мадэль – $A + [A+N+Ng]$). Від сінтаксічнай сувязі паміж ядзерным і залежным кампанентамі – дапасаванне.

Тэрміналагічныя словазлучэнні тыпу *аўтамабільны дарожны рухомы састаў* трэба таксама разглядаць як чатырохкампанентныя тэрміны з прэпазіцыйным адначленным азначэннем пры трохкампанентным словазлучэнні. Яно характарызуецца наяўнасцю прэпазіцыйнага азначэння, выражанага прыметнікам, і простага словазлучэння "прыметнік + назоўнік" (структурная мадэль – $A + [A+A+N]$). Тэрміны тыпу *найменшы радыус павароту па каляі*, акрамя прэпазіцыйнага адначленага азначэння, уключаюць спалучэнне назоўніка з двухчленным постпазіцыйным азначэннем – спалучэннем двух назоўнікаў з прыназоўнікам (структурная мадэль – $A + [N+Ng+pr+N \text{ abl.I}]$).

Від сінтаксічнай сувязі паміж ядзернымі і залежнымі кампанентамі пералічаных словазлучэнняў – дапасаванне, кампаненты тэрмінаў-словазлучэнняў уступаюць у атрыбутыўныя адносіны.

Непрадуктыўную групу пяці-, шасці- і больш кампанентных тэрмінаў складаюць найменні-словазлучэнні, якія з'яўляюцца складанымі кампазіцыямі, утворанымі на базе традыцыйна двух- і трохчленных апорных словазлучэнняў. Агульнае значэнне ўсіх гэтых утварэнняў складаецца з фіксаваных значэнняў яго кампанентаў: *база збліжаных восей шасціколавага аўтамабіля, дарожны аўтамабільны рухомы састаў звычайнай праходнасці, рукаятка з вінтом рэгулявання нахілу спінкі сядзення вадзіцеля, рычаг пераключэння святла фар і светлавой сігналізацыі фарамі і інш.*

Разглядаючы тэрміны гэтай структуры, нельга не адзначыць, што іх шматслоўнасць з'яўляецца сур'ёзным недахопам. У гэтым выпадку, па-першае, парушаецца прынцып моўнай эканоміі, а па-другое, узнікае непазбежнасць эліпісісу, паколькі пры частым ужыванні шматслоўных тэрмінаадзінак назіраецца выпадзенне часткі структурных элементаў словазлучэнняў.

У полікампанентных тэрмінаадзінках практыкуецца ўжыванне такога своеасаблівага "сінтаксічнага" спосабу, як камбінацыя словазлучэнняў і літарных кампанентаў: *шарнір тыпу "Р", шарнір тыпу "РС", V-падобнае размяшчэнне цыліндраў, А-падобны рычаг, ККД цеплавога рухавіка*.

Аналіз фактычнага матэрыялу дазваляе гаварыць аб значнай прадуктыўнасці сінтаксічнага спосабу ўтварэння тэрмінаў аўтамабільнага транспарту. Перавага аддаецца двух- і трохкампанентным комплексным найменням – простым і складаным словазлучэнням з назоўнікам у якасці галоўнага кампанента або ў яго складзе, якія найбольш поўна адпавядаюць патрабаванням аптымальнай даўжыні тэрміна і сэнсавай кампактнасці выказвання.

¹ Гл.: Лотте Д. С. Основы построения научно-технической терминологии. М., 1961; Образование и правописание трехэлементных научно-технических терминов. М., 1969.

² Горшкова Т. М. // Термин и слово. Горький, 1983. С.59.

³ Сергеевнина В. М. // Там жа. Горький, 1981. С.61.

⁴ Крыніцамі фактычнага матэрыялу паслужылі наступныя выданні: Глумацалны слоўнік беларускай мовы. У 4 т. Мн., 1977–1984; Беларуская савецкая энцыклапедыя. У 12 т. Мн., 1969–1975; Словарь русского языка. У 4 т. М., 1981–1984; Большая советская энциклопедия. У 30 т. М., 1970–1978; Автотранспортный справочник / Под общ.ред. Л.Л.Афанасьева. М., 1953; Краткий автомобильный

справочник. М., 1963; Автомобиль. Эксплуатация и ремонт: Энциклопедический словарь-справочник. М., 1968; Политехнический словарь. М., 1980.

⁵ Умоўныя абазначэнні ў структурных мадэлях: N – Nomen – назоўнік у назоўным склоне; Ng – Nomen, c.genetivus – назоўнік у родным склоне; N abl. instr. – Nomen, c.ablatus instrumentalis – назоўнік у творным склоне; N abl. l. Nomen, c.ablatus loci – назоўнік у месным склоне; Num. – Numerales – лічэбнік; pr – praepositio – прыназоўнік.

⁶ Прокопович Н.Н. Словосочетание в современном русском литературном языке. М., 1966. С.67.

К.У.ЛЕКСІНА

МАТЫВАВАНЫЯ СУБСТАНТЫВЫ СА ЗНАЧЭННЕМ СТУПЕНІ ПРЫМЕТЫ Ў РУСКАЙ І БЕЛАРУСКАЙ МОВАХ

У даным артыкуле прапануецца супастаўляльны аналіз функцыянальна супадаючых словаўтваральных сродкаў, якія рэалізуюць у рускай і беларускай мовах значэнне ступені прыметы (атрыбутыўнай ці працэсуальнай). Разнастайныя спосабы выражэння тоеснага сэнсу ў блізкароднасных мовах выяўлены пры разглядзе нешматлікай групы (210) матываваных субстантываў рускай мовы, суцэльнааформленых афіксальных форм, якія зафіксаваны ў "Русской грамматике"¹ і ў "Толковом словаре словообразовательных единиц русского языка"² са значэннем рознай ступені праяўлення прыметы або дзеяння (*лукавинка, желтинка, грабеж, болтовня*), і адпаведных ім ў "Русско-белорусском словаре"³ беларускіх эквівалентаў (аналітычных і сінтэтычных) з агульным значэннем ступені прыметы.

Самым «спрыяльным» для ўзнікнення лексічных лакун з'яўляецца поле ступені праяўлення прыметы, дзе словаўтваральная мадыфікацыя ў выглядзе суцэльнааформленых намінантаў значна лепш прадстаўлена яго рускай часткай.

Выражэнне назоўнікам градацыйнай семантыкі ў рускай і беларускай мовах характарызуецца шэрагам адметных рыс, якія выклікаюць вялікую цікавасць для даследавання лексічнай і словаўтваральнай сістэм дзвюх моў. Спецыфіка субстантываў са значэннем ступені праяўлення прыметы заключаецца ў тым, што:

– па-першае, большая частка гэтай нешматлікай групы слоў зафіксавана ў перакладных слоўніках з паметай «размоўнае» або «простамоўнае» і належыць малапрадуктыўным ці непрадуктыўным словаўтваральным тыпам у абедзвюх мовах;

– па-другое, агульная семантыка ступені прыметы ў многіх выпадках абумоўліваецца значэннем не толькі словаўтваральнага фарманта, але значэннем і асновы, і фарманта;

– па-трэцяе, катэгарыяльнае значэнне прадметнасці назоўнікаў нейтралізуецца, уступаючы месца семантыцы атрыбутыўнасці ці працэсуальнасці, якую матываванае слова наследуе ад матывавальнага; або значэнне прадмета (асобы) матывавальнага назоўніка разумеецца як сукупнасць істотных прымет, што не аддзяляюцца ад самога прадмета, наяўнасць у дастатковай ці празмернай ступені якіх прыводзіць ужо да зусім новай якасці, іншага стану субстанцыі, знаходзячы сваё выражэнне ў вытворным слове;

– па-чацвёртае, у залежнасці ад характару ўтваральнай асновы, словаўтваральнага фарманта і тыпу словаўтваральнага значэння, выражанага вытворным словам, матываваныя назоўнікі можна падзяліць на чатыры семантычныя падгрупы:

1. Адрэзаслоўныя субстантывы са значэннем ступені інтэнсіўнасці працягання дзеяння, якія адначасова з'яўляюцца вынікам транспазіцыі і мадыфікацыі і ўтвораны ад дрэзаслоўных асноў з дапамогай суфіксаў (рус. *грабеж* – бел. *грабёж*, рус. *болтовня* – бел. *балбатня*).

2. Адпрыметнікавыя субстантывы са значэннем ступені праяўлення прыметы, якія з'яўляюцца вынікам транспазіцыі і мадыфікацыі адначасова і ўтвораны ад асноў прыметнікаў прэфіксальна-нульсуфіксальным (рус. *проси́нь* – бел. *просі́нь*), суфіксальным (рус. *хитреца́* – бел. *хітрынка*, *хітраватасць*) спосабамі. Адзінкавы прыклад мутацыі прадстаўлены прэфіксальна-суфіксальным утварэннем рус. *перестарок* – бел. *перастарак*, *пярэстарак*.

3. Адсубстантыўныя назоўнікі, якія з'яўляюцца вынікам мадыфікацыі і ўтвораны ад асноў назоўнікаў прэфіксальным спосабам са значэннем ступені праяўлення якасцей прадмета ці асобы, неад'емных ад самой субстанцыі (рус. *супермаркет* – бел. *супермаркет*). Гэта падгрупа назоўнікаў самая шматлікая, таму што мадыфікацыя з'яўляецца асноўным тыпам для ўтварэння слоў катэгорыі ступені.

4. Адсубстантыўныя назоўнікі са значэннем прадмета (асобы), які ў пэўнай (дастатковай, недастатковай ці празмернай) ступені валодае прыметамі таго, што названа матывавальным словам; яны з'яўляюцца вынікам мутацыі з адценнем мадыфікацыі і ўтвораны ад асноў назоўнікаў прэфіксальна-суфіксальным спосабам (рус. *недоумок* – бел. *прыдуркаваты*, *недапечаны*; рус. *отзвук* – бел. *водгук*, *водгулле*, *водгалас*).

Што датычыцца назоўнікаў з суфіксамі суб'ектыўнай ацэнкі, якія маюць памянішальнае ці павелічальнае значэнне і з'яўляюцца вынікам стылістычнай мадыфікацыі, то, на наш погляд, яны ўскосна звязаны з градацыйнай семантыкай, таму што толькі асобная іх прымета («памер») можа быць разгледжана ў якасці такой, якая праяўляецца ў некаторай ступені, апрача таго, суб'ектыўнай.

3 прычыны такой семантычнай неаднароднасці субстантываў яны нераўнамерна размяркоўваюцца адносна ядра словаўтваральнага функцыянальна-семантычнага поля ступені прыметы, прымыкаючы да тых часцін мовы, значэнне якіх фармальна выражае словаўтваральны фармант, з'яўляючыся транспазіцыйным і мадыфікацыйным паказальнікам ступені якасці адначасова.

У асноўным, як ужо адзначана, значэнне ступені прыметы, выражанае назоўнікамі, і ў рускай, і ў беларускай мовах рэалізуецца малапрадуктыўнымі або непрадуктыўнымі словаўтваральнымі афіксамі, якія часта маюць размоўную афарбоўку. Разгляд 210 рускіх намінаціваў са значэннем ступені прыметы ў супастаўленні з беларускай мовай выявіў, што выражаць семантыку ступені на ўзроўні назоўніка больш характэрна для рускай мовы, дзе ў параўнанні з беларускай дадзенае значэнне прадстаўлена большай колькасцю словаўтваральных тыпаў і большай рэгулярнасцю фармантаў, і наадварот, у беларускай мове не назіраецца такіх афіксальных спосабаў, якім не было б адпаведнікаў у рускай мове, таму афіксальным спосабам у рускай мове могуць адпавядаць іншыя спосабы выражэння вытворнага значэння ў беларускай мове ці словаўтваральна абумоўлены лексічныя лакуны. Так, суцэльнааформленым (сінтэтычным) матываваным субстантывам рускай мовы са значэннем ступені прыметы адпавядаюць наступныя беларускія ўтварэнні:

1) сінтэтычныя формы з агульным значэннем ступені прыметы, якое выражаецца афіксам з градацыйнай семантыкай таго ж самага словаўтваральнага тыпу, што і ў рускай мове (рус. *проси́нь* – бел. *просі́нь*);

2) сінтэтычныя формы з агульным значэннем ступені прыметы, дзе названая семантыка рэалізуецца самой асновай слова, а прысутнасць афікса іншага словаўтваральнага тыпу з'яўляецца чыста фармальнай (рус. *руготня* – бел. *лаянка*);

3) сінтэтычныя формы з агульным значэннем ступені прыметы з градацыйнымі афіксамі іншых словаўтваральных тыпаў, якія адсутнічаюць у рускай мове (рус. *беготня* – бел. *беганіна*);

4) сінтэтычныя формы без фармальнага паказальніка значэння ступені прыметы, якія выражаюць названую семантыку асновай невытворнага слова, г.зн. на лексічным узроўні (рус. *свербеж* – бел. *сверб*);

5) сінтэтычныя афіксальныя формы, якія ўвогуле не выражаюць значэння ступені прыметы ні фармантам, ні асновай слова (рус. *просе́дь* – бел. *сіві́зна*);

6) сінтэтычныя невытворныя формы, якія не выражаюць градацыйнай семантыкі (рус. *полушубок* – бел. *кажух*);

7) аналітычныя формы, дзе носьбітам значэння ступені прыметы з'яўляецца дэрывацыйныя слова, якое выступае ў функцыі адсутнага афікса (рус. *пости́рушка* – бел. *невялі́кае мыццё*);

8) аналітычныя формы, якія ўжываюцца побач з сінтэтычнымі ў якасці сінанімічных да апошніх (рус. *полупиво* – бел. *паўпі́ва, лёгкае пі́ва*).

Наяўнасць лакун, абумоўленых словаўтваральнымі магчымасцямі мовы, і сродкі іх кампенсцыі ў кожным канкрэтным выпадку залежаць ад афікса з семантыкай рознай ступені прыметы (атрыбутыўнай або працэсуальнай).

Субстантывы з суфіксам *-н-(я)* (бел. *-н-(я)*), матываваныя дзеясловамі, рэалізуюць значэнне інтэнсіўнай адцягненай працэсуальнай прыметы, у асноўным з негатыўнай афарбоўкай (рус. *мазня* – бел. *мазня, мазані́на*; рус. *резня* – бел. *разня*). У руска-беларускім слоўніку 12 рускім назоўнікам гэтай семантычнай групы адпавядаюць наступныя беларускія ўтварэнні:

1) дзевяць сінтэтычных форм з папярэднім суфіксам ці сінанімічным яму суфіксам *-анін-*, які ў беларускай мове з'яўляецца самастойным сродкам выражэння інтэнсіўнага дзеяння (рус. *беготня* – бел. *бегані́на*; рус. *пачкотня* – бел. *пэцкані́на*);

2) тры сінтэтычныя формы, якія выражаюць дадзенае значэнне на лексічным узроўні самой асновай слова, што робіць чыста фармальнай прысутнасць афікса, які не прызначаны для рэалізацыі градацыйнай семантыкі (рус. *визготня* – бел. *віск, піск, скавы́танне*; рус. *ругня, руготня, ругань* – бел. *лаянка*; рус. *хохотня* – бел. *рогат*).

Субстантывы з малапрадуктыўным суфіксам *-еж-* (бел. *-ёж-*), матываваныя дзеясловамі, рэалізуюць значэнне інтэнсіўнага праяўлення дзеяння (рус. *грабеж* – бел. *грабёж, рабунак, рабаванне*). У руска-беларускім слоўніку 12 назоўнікам гэтай семантычнай групы адпавядаюць:

1) восем сінтэтычных форм з папярэднім суфіксам ці сінанімічным яму суфіксам *-анн- (-энн-)*, які ў беларускай мове не з'яўляецца сродкам выражэння інтэнсіўнага дзеяння (рус. *долбеж* – бел. *дзяўбанне, даўбенне*; рус. *неплатеж* – бел. *неплаце́ж*; рус. *скулеж* – бел. *скулёж, скавы́танне, скуголенне*);

2) чатыры сінтэтычныя формы, якія выражаюць дадзенае значэнне на лексічным узроўні (рус. *галдеж* – бел. *крык, галас, гамана*; рус. *дележ* – бел. *дзяльба, падзел*; рус. *кутеж* – бел. *гулянка, папойка*, рус. *свербеж* – бел. *сверб*).

Значэнне дзеяння, якое праяўляецца з невялікай інтэнсіўнасцю, рэалізуюць тры формы намінацыі з непрадуктыўным суфіксам *-ушк-*, утвораныя ад дзеясловаў.

У беларускай мове ім адпавядаюць: 1) аналітычная форма (рус. *пости́рушка* – бел. *невялі́кае мыццё*); 2) дзве сінтэтычныя формы без фармальнага выражэння ступені працэсуальнай прыметы (рус. *пи́рушка* – бел. *гуля́нка, пагуля́нка, вечары́нка*; рус. *поню́шка* – бел. *нюх*).

Адпрыметнікавыя назоўнікі з малапрадуктыўным суфіксам *-ц- (-ец-)* выражаюць невялікую ступень праяўлення прыметы. З прычыны адсутнасці такога словаўтваральнага тыпу ў беларускай мове гэтае значэнне перадаецца іншымі суфіксамі ступені: *-ынк-* (рус. *хитреца* – бел. *хі́трынка*), *-ават-* (*хі́траватасць*), ці ўвогуле не знаходзіць свайго выражэння (рус. *наглеца* – бел. *нахабнасць*), (рус. *гнильца* – бел. *гнілі́зна, гні́лата, гні́ль*). Акрамя таго, утварэнні з такім значэннем часцей ужываюцца ў складзе прыназоўна-склонавых форм (*с гні́льцою, с хитрецо́ю*), таму перакладаюцца як адпаведныя ім прыметнікавыя або прыслоўныя (рус. *с ленцо́ю* – бел. *ленаваты, гультаваты* ці *лянуючыся, гультаявата*).

Назваюць прымету, якая праяўляецца ў слабой ступені, адпрыметнікавыя субстантывы з суфіксам *-инк-* (бел. *-інк-/ынк-*). У перакладным слоўніку 19 рускім утварэнням з такім тыпам значэння адпавядае столькі ж беларускіх сінтэтычных форм з адзначаным афіксам і сінанімічнымі яму суфіксамі: *-ін-* (рус. *тухлинка* – бел. *тухліна*; рус. *желтинка* – бел. *жаўцінка*), *-аватасць-* (рус. *горчинка* – бел. *гаркаватасць*).

Значэнне некаторай невялікай ступені прыметы выражаюць таксама адпрыметнікавыя субстантывы з суфіксам *-ин-* (бел. *-ін-/ын-*) (рус. *рыжина* – бел. *рыжына*; рус. *слабина* – бел. *слабіна*). Пяці назоўнікам рускай мовы адпавядаюць пяць сінтэтычных форм з адзначаным афіксам і суфіксамі іншай словаўтваральнай сямантыкі: *-ізн-* (рус. *седина* – бел. *сівізна*; рус. *сизина* – бел. *шызіна*; рус. *косина* – бел. *касізна*), *-асць-* (рус. *сизина* – бел. *шызасць*).

Назваюць прымету, названую матывавальным словам, якая паўстае ў няпоўнай ступені, ўтварэнні непрадуктыўнага тыпу з прэфіксамі *про-, пра-, от-* (бел. *ад-*) і нулявым суфіксам (рус. *прозолоть* – бел. *прозалаць*; рус. *прозелень* – бел. *прóзелень*, *зелянявасць*, рус. *оттепель* – бел. *адліга*). Восем рускіх сінтэтычных форм супадаюць з васьмю сінтэтычнымі беларускімі адзінкамі, утворанымі з дапамогай названых афіксаў ці суфіксаў іншых словаўтваральных тыпаў: *-ізн-* (рус. *проседь* – бел. *сівізна*), *-лявасць-* (рус. *прожелть* – бел. *прожаўць*, *жаўтпывасць*).

Адсубстантыўныя назоўнікі са значэннем вышэйшай ступені праяўлення якасці прадмета, названага матывавальным словам, утвараюцца ў рускай і беларускай мовах пры дапамозе сінанімічных прэфіксаў: *раз-* (рус. *разумник* – бел. *разумнік*), *обер-* (бел. *абер-*) (*оберплут*–*аберплут*), *-ультра-* (рус. *ультразвук* – бел. *ультрагук*), *архи-* (бел. *архі-*) (рус. *архимиллионер* – бел. *архіміліянер*), *супер-* (рус. *супертанкер* – бел. *супертанкер*), *сверх-* (бел. *звыш-*) – (рус. *сверхгерой* – бел. *звышгерой*), *мульти-* (бел. *мульти-*) – са значэннем шматкратнасці, множнасці (рус. *мультимиллионер* – бел. *мультиміліянер*). Пяцідзесяці формам рускай мовы адпавядаюць столькі ж сінтэтычных у беларускай мове, але ў двух выпадках назіраецца выражэнне ступені на лексічным узроўні (рус. *архиплут* – бел. *прайдзісвет*, *ашуканец*; рус. *раскрасавец* – бел. *прыгажун*), а ў адным, акрамя асноўнага прэфікса ступені *звыш-*, выкарыстоўваецца сінанімічны *над-* (рус. *сверхчеловек* – бел. *звышчалавек*, *надчалавек*).

Адсубстантыўныя назоўнікі з прэфіксамі *полу-* (бел. *паў-/напаў-*) і адзінкавым *недо-* (бел. *неда-*) рэалізуюць значэнне непаўнаты праяўлення прадмета (рус. *недокомплект* – бел. *недакамплект*; рус. *полуколония* – бел. *напаўкалонія*). З 72 форм рускай мовы большасць перакладаецца на беларускую мову аднаслоўным эквівалентам, але адна аналітычная форма ўжываецца ў якасці раўнапраўнай з сінтэтычнай (рус. *полпиво* – бел. *паўпіва*, *лёгкае піва*). Для выражэння адпаведнага значэння выкарыстоўваецца, акрамя прэфікса *паў-* (*напаў-*), сінанічны фармант *пры-* (рус. *полутьма* – бел. *прыцемак*; рус. *полудурок* – бел. *прыдурак*, рус. *полумрак* – бел. *прыцемак*).

У адным выпадку такое значэнне выражана ў беларускай мове лексічна (рус. *полушубок* – бел. *кажух*).

Прэфіксальныя адсубстантыўныя назоўнікі з афіксам *пере-* (бел. *пера-*) выражаюць значэнне празмернасці (рус. *передозировка* – бел. *перадазіроўка*). З чатырох форм рускай мовы толькі ў адным выпадку дадзенае значэнне рэалізуецца непасрэдна асновай слова (на лексічным узроўні) (рус. *переизбыток* – бел. *лішак*, *збытак*).

Прэфіксальна-суфіксальныя ўтварэнні з *недо-...-ок-* выражаюць прадмет (ці асобу), які не ў дастатковай ступені надзелены або не ў поўнай меры з'яўляецца тым, што названа матывавальным словам (рус. *недоумок* – бел. *прыдуркаваты*, *недапечаны*). З прычыны адсутнасці адпаведнага слова-

ўтваральнага тыпу ў беларускай мове гэтае значэнне выражаецца выключна сінанімічнымі невытворнымі словамі.

Прэфіксальныя і прэфіксальна-суфіксальныя ўтварэнні з *от-* (бел. ад-, вод-) ці *от-...-ок-* (ад-, вод-...-ак (j)- абазначаюць з'яву, якая адбываецца пасля асноўнага дзеяння, але ў аслабленай ступені (рус. *отголосок* – бел. *водгалас*, *водгулле*; рус. *отзвук* – бел. *водзук*, *водгулле*, *рэха*). Гэты малапрадуктыўны словаўтваральны тып аднолькава прадстаўлены ў беларускай і рускай мовах (сем сінтэтычных форм рускай мовы перакладаюцца словамі з тым жа словаўтваральным фармантам). Тое ж назіраецца і ў словаўтваральным тыпе назоўнікаў з суфіксамі *-ан-* (*-ач-*), што называюць асобу ці жывую істоту, якая характарызуецца "інтэнсіўнай цялеснай прыметай"⁴ (рус. *брюхан* – бел. *пузан*; рус. *голова* – бел. *галавач*; рус. *лобан* – бел. *лабач і г. д.*).

У беларускай мове знайшлі адлюстраванне такія адзінкавыя рускія намінацыі, як рус. *перестарок* – бел. *пярэстарак*, *перастарак*.

Такім чынам, у беларускай і рускай мовах шырока выкарыстоўваюцца словаўтваральныя магчымасці субстантыва пры ўтварэнні моўных адзінак са значэннем ступені прыметы. Блізкасць словаўтваральных сістэм абедзвюх моў выражаецца ў рэалізацыі аднолькавых ці амаль аднолькавых спосабаў утварэння намінацый. Аднак у беларускай мове ў параўнанні з рускай назіраецца тэндэнцыя выражэння аналізуемага значэння, па-першае, самой асновай слова на лексічным узроўні, па-другое, асобнааформленай адзінкай, дзе дэрывацыйнае слова замяшчае адсутны афікс, хаця такая неадпаведнасць вельмі адносная, таму што і ў рускай мове такое значэнне часта набывае асобнааформленае выражэнне. Але гэта ўжо з'яўляецца прадметам новага даследавання.

¹ Гл.: Русская грамматика. В 2 т., М., 1980.

² Ефремова Т. Ф. Толковый словарь словообразовательных единиц русского языка. М., 1996.

³ Русско-белорусский словарь: В 3 т., Мн., 1993.

⁴ Гл.: Беларуская граматыка. У 2 ч. Мн., 1985.

А.І.ХАЛЯЎКА

ДА ПАХОДЖАННЯ СЛОВА КІКІМАРА

На працягу доўгага часу этымалагічны аналіз слова **кікімара** выклікае пэўныя цяжкасці. Рус. **кикимора** 'нячыстая сіла ў жаночым абліччы' (МАСРЯ 2,48), дыял. 'пудзіла', 'род дамавіка, які начамі прадзе; ён удзень сядзіць непрыметна за печчу, а пракудзіць начамі з верацяном, калаўротам, каробкамі і шпуляй' (СРНГ 13,205; Куликовский 36); **кикиморы** 'дзеці, што памерлі няхрышчанымі'¹; бел. **кікіморы** 'чалавекападобныя істоты, нячысцікі жаночага полу' (ЭСБМ 5,31) і да т.п. з'яўляюцца рэфлексамі праслав. лексемы **kykumora*. Практычна ўсе даследчыкі бачаць тут складанае слова з другім кампанентам **moга*, які мае трывалую сувязь з індаеўрапейскай міфалогіяй. Першы кампанент традыцыйна лічыцца зацёмненым – "магчыма, па матывах табу, што ў назве звышнатуральнай сілы не здзіўляе" (ЭССЯ 13, 261–262). Паводле меркаванняў этымолагаў, у аснове першай часткі слова ляжыць корань **кук* – з першапачатковым значэннем 'крывы, выгнуты', які генетычна суадносіцца з **кик* – (гл. *кука*, *кукиш*; Фасмер 2, 231–232; ЭССЯ 13, 261–262). Гэта рэканструкцыя, на думку аўтараў ЭСБМ, прадстаўляецца вельмі праблематычнай (ЭСБМ 5,31). Тым не менш паспрабуем яе абгрунтаваць.

Па-першае, здаецца відавочнай магчымасць фанетычнага пераўтварэння. Па-другое, у сістэму доказаў неабходна ўключыць тыпалогію семантычнай эвалюцыі 'крывы' → 'звышнатуральная сіла' ці 'які адносіцца да звышнатуральнай сілы'. Ілюстрацыямі такога роду могуць служыць роднасныя рус. дыял. **кука**

'лясун, што живе ў лазні'; палеск. 'штосьці страшнае, якое живе ў цемры, чым пужаюць дзяцей' (Лекс. Полесья 44), рус. дыял. **кукан** 'міфічная істота, якая живе ў лужынах, балоце' (СРНГ 16,31) і рус. дыял. **кукан** 'пятля' (СРНГ 16,31); рус. дыял. **ляка** 'пудзіла' (Даль 2,286), бел. дыял. **лякы** 'увасабленне злой, нячыстай сілы' (СБГ, 2,715) і рус.-ц.-слав. ЛАШИ 'згінаць' (Срезн. 2,100), рус. **лякий** 'гарбаты, сагнуты' (Даль 2,286); ст.-рус. субст. ЛУКАВЫИ 'д'ябал' ← 'звілісты' (Срезн. 2,51).

Па-трэцяе, аргументамі на карысць гэтай версіі могуць быць сведчанні міфалагічнага характару, напрыклад: "Непрапарцыянальнасць форм, крывізна некаторых органаў, касавокасць, немата, заіканне, бедная памяць і розум – вось непазбежныя заганы былой кікімары, якая з узростам цалкам забывае пра сваё даўняе жыццё"². Большасць пералічаных прымет мае самае непасрэднае дачыненне да першаэлемента 'крывы'. Нават немата кікімары пацвярджае гэту думку, паколькі гэта якасць перадаецца лексемай, што ўзыходзіць да кораня *пет – 'гнуць', архаічная семантыка якога звязана з абазначэннем рэлігійнага дзейства, у прыватнасці рэлігійнага экстазу, і можа быць сфармулявана як 'заварожаны, у экстазе, без'языкі' → 'нямы ад экстазу'³. Што ж датычыцца такіх прымет, як крывізна некаторых органаў, непрапарцыянальнасць форм, касавокасць, то іх першааснова відавочная.

Неабходна адзначыць, што матывы асіметрыі сярод дэманічных персанажаў адносяцца да ліку найбольш распаўсюджаных. Кульгавасцю вылучаўся д'ябал у хрысціянскай дэманалогіі; антычны Гефест, калі верыць Гамеру, нарадзіўся слабым, непрыгожым і кульгавым; "кульгавыя і крывыя, аднавокія, андарукія і анданогія бываюць хтанічныя духі ў фальклоры сібірскіх і цэнтральна-азіяцкіх народаў"⁴. Адхіленне ад нормы ўласціва таксама вонкаваму выглядзе аднавокага Ліха, якое апісваецца ў казцы як "высокая жанчына, ударлявая, крывая, аднавокая, сустрэча з якой прыводзіць да страты адной з парных частак цела ці нават да смерці"⁵. На гэтым фоне становіцца зразумелай прычына замацаванасці эпітэта **крывы** за лексемай **чорт** (Выслоўі 256), а таксама сутнасць забабоннай перасцярогі: рыжага і крывого бойся, як пса злога; косага ды рыжага лепш абыходзь (Прыказкі 2,210).

Прычыны такой папулярнасці матываў непаўнаты формы, крывізны і асіметрыі вытлумачваюцца па-рознаму. Так, у А.М.Афанасьева знаходзім: "Таму што маланка скідаецца з паветраных вышынь поманай, скрыўленай лініяй, палёт яе фантазія пачала параўноўваць з хісткім, няцвёрдым бегам кульгавага чалавека ці жывёлы..." Пад уплывам названых поглядаў і мовы бог паражваючых маланак пераходзіць у кульгавага дэмана, і дагэтуль у розных народаў працягваюць даваць гэты эпітэт д'яблуну"⁶.

А.Я.Багдановіч прыводзіць "паданне, што чэрці некалі ваявалі з анёламі, былі перажолены імі і скінуты з неба на зямлю... Дробныя чэрці ў час падзення абышліся параўнальна танна – атрымалі лёгкія ўдары... а буйныя, як больш цяжкія, паламалі ногі, панабівалі гарбы. Так і засталіся назаўсёды кульгавымі і гарбатымі"⁷.

С.Ю.Няклюдан прыводзіць названы матывы з міфалагічнай сітуацыяй перасячэння рубяжа: "Асіметрыя ёсць пападанне як у хтанічную зону, так і ў пагранічную вобласць паміж жыццём і смерцю..."⁸

Пералічаныя тут інтэрпрэтацыі міфалагічнага матыву, на наш погляд, з'яўляюцца асобнымі праяўленнямі заканамернасцей больш агульнага парадку, якія непасрэдна суадносяцца з шэрагам архаічных уяўленняў міфалагічнай свядомасці, на якія ўказваюць названыя аўтары. Так, другаснасць маральных скрыўленняў у адносінах да фізічных выроджэнняў носіц рэгулярны і распаўсюджаны характар, прычым назвы розных фізічных недахопаў могуць падавацца ў выглядзе лексіка-семантычных варыянтаў адной лексемы, напрыклад: рус. **кривой** 'аднавокі, с'ляпы на адно вока', 'кульгавы, крываногі', 'перакрыўлены (аб твары)' (Даль 2,193), бел. **крывы**

'кульгавы, бязногі, крываногі', 'касакові' (Носов. 253; ТС 2,241; СБГ 2,540), укр. **кривий** 'кульгавы', 'скосы (пра позірк)' (Гринч. 2,303), рус. **кривуля** 'касакові', 'крывабокі', 'крываногі' (Даль 2,194). Апрача таго, пералік фізічных недахопаў з элементам **крив-**, якія ствараюць вонкавае ўяўленне аб непрапарцыянальнасці і асіметрыі, можна працягнуць, напрыклад: **кривобедры, кривобокий, кривобородый, кривобровый, кривобрюхий, кривоглазый, кривогорбый, кривогубый, кривоzubый, криволапый, кривоногий, кривоносый, кривопалый, кривоплечий, кривопузый, криворотый, кривоскулый, кривотазый, кривоусый, кривоухий, кривошейный, кривошекий** (Даль 2,194). Дзеля параўнання прывядзем пераносныя значэнні лексемы **кривой**: рус. уст. 'несправядлівы, грэшны, няправільны' (МАСРЯ 2,129), бел. **крывы** 'іранічны, пагардлівы (пра позірк, усмешку і пад.)' (ТСБМ 2,738), **крывая душа** 'пра няшчырага, крывадушнага, хітрага чалавека' (ТСБМ 2,213). Таму лагічным здаецца спалучэнне ўсіх недахопаў (маральных і фізічных) у абліччы дэманічнай істоты, надзяленне яе комплексам другасных па свайму паходжанню якасцей, першаасновай якіх была ідэя крывізны, што знайшла адлюстраванне ў міфалагічных уяўленнях. Зазначаная сувязь выяўляецца ў рус. прыказках і прымаўках, напрыклад: Ногами хром, а душою крив (Даль 2,193); Бог прями́т, да дьяво́л кривит (Даль 3,532).

І вось, кікімара заканамерна атрымлівае ў спадчыну універсальную адрозную прымету дэманічных істот – асіметрыю, непрапарцыянальнасць форм, крывізму; гэтым жа тлумачацца неад'емныя рысы кікімары: крывыя нос, вока, кульба ў руцэ (лапе). Цікава, што ў народным календары дзень святой Марыямны праведнай (1 сакавіка) названы днём Марэм'яны Кікімары аднавокай, якая і ёсць ведычная Марэна – Мара – Кікімара.

Паказальна ў гэтых адносінах і сфера дзейнасці кікімары. Калі характарызаваць заняткі кікімары, нельга пакінуць без увагі факт дачынення яго (яе) да прадзення, ткацтва, вязання, пляцення. Сімвалічныя функцыі гэтых працэсаў аднародныя і звязаныя з абрадавай значнасцю ніткі, з пазіцыі ж міфалагічнага зместу ўсё гэта з'явы аднаго парадку, вытворныя ад першапачатковага 'гнуць', 'выгнутае, здольнае выгінацца'. Нават простае пералічэнне свавольстваў кікімары змяшчае ўказанне на зыходную матывавальную прымету: начамі кікімара свавольціць з "пряжей, веретеном, коробами, выюшкой" (СРНГ 13,205), воробами (Даль 2,107)".

У аснове практычна ўсіх пералічаных назваў ляжыць указаная прымета, напрыклад: рус. дыял. **вороб** 'прылада для размотвання пражы' (Даль 1,242) уваходзіць у этымалагічнае гняздо з коранем *uer – 'выгінацца' – параўн. рус. **верба**, гібкасць якой вызначыла яе рытуальныя функцыі; **вороба** 'звілістая рыса' (Яросл. обл. сл. 36); **веретено** захоўвае поўную этымалагічную празрыстасць у сувязі з **вертеть**; дыял. **выюшка** 'маток нітак', 'прылада ў выглядзе драўлянага ці металічнага цыліндра, які круціцца на восі, для намотвання нітак' (Яросл. обл. сл. 62; Даль 1,329) роднасна **вить** (Преобр. 1,106); **короб** 'гнутая, а часам і плеченая ўкладка рознага выгляду' (Даль 2,166) узыходзіць да і.-е.- *s/ker – 'плесці'⁹; **пряжа** – вытворнае ад **прясть** 'круціць нітку з валакна, цягнуць, сукаць нітку' (Даль 3,533) з этымалагічным коранем *rēd-, роднасным англасакс. *sprindel* 'сіло, кручок' (Фасмер 3,394).

Значыць, можна зрабіць вывад аб заканамернасці праяўлення матывавальнай прыметы крывізны пры намінацыі названай фантастычнай істоты.

Ускосным доказам дадзенага палажэння з'яўляецца таксама тыпалогія значэнняў, вытворных ад **кікімара**. Усе яны маюць сему 'характарыстыка чалавека па вонкаваму выглядзе', напрыклад: рус. праст. **кикимора** 'пра выродлівую ці непрыгожа апранутую жанчыну' (МАСРЯ 2,48), дыял. 'пра хітрага, настойлівага чалавека нязграбнага выгляду' (СРНГ 13,205), 'непрыгожая жанчына' (Васнецов 105), бел. дыял. **кікімара** 'непрыгожая жанчына' (Мат.

дыял. сл. Том.IV, 229). Сувязь вытворнага значэння з матывавальнай прыметай выяўляецца ў бел. дыял. *kikimara* 'малпа' (Бяльк. 226) – параўн. другасную семантыку рус. *обезьяна* 'пра вельмі непрыгожага чалавека' (МАСРЯ 2,527), бел. *малпа* 'тое ж' (ТСБМ 3,397).

Пакзальна, што аналагічныя вытворныя іншых намінацый звышнатуральных суб'ектаў пры семантычным пераносе актуалізуюць семы 'дзеянасць адпаведнай істоты', 'яе настроенасць у адносінах да чалавека', напрыклад: рус. дыял. *ляда* 'нячысты дух, чорт' (СРНГ 17,261–262) → *ляда* 'нядобразычлівец' (Опыт 108), 'гультай, бескарысны чалавек' (Даль 2,286); рус. дыял. *чертовка*, *чертиха* 'чартоўка, русалка' → 'злая баба' (Даль 4,598); рус. дыял. *кумоха* 'злы дух' → 'непаседа, гарэза' (Сл. волог. гов. К–М, 19); рус. дыял. *бука* 'чорт, міфічная істота наогул' → 'пра грознага, раз'юшанага чалавека', 'мянушка чалавека на падставе якой-небудзь маральнай прыметы', 'нясмелы чалавек' (СРНГ 3,262); рус. бес. 'злосная, бесцялесная істота, злы дух, дэман' → 'чалавек помслівы і злосны ці хітры, спрытны, выкрутлівы' (Даль 1,157); рус. дыял. *му́ма* 'уяўная панурая істота, якой пужалі дзяцей' → 'сарамлівы, нелюдзімы чалавек' (Раст. 162).

Такім чынам, уяўляецца натуральным вылучэнне кораня **kuk* – са значэннем 'крывы, выгнуты' у якасці першага кампанента слова **кукумога*.

¹ Зеленин Д. К. Очерки русской мифологии. Пг., 1916. С.25.

² Никифоровский Н. Я. Нечистики, свод простонародных в Витебской Белоруссии сказаний о нечистой силе. Витебск, 1995. С.48.

³ Маковский М. М. Удивительный мир слов и значений: Иллюзии и парадоксы в лексике и семантике. М., 1989. С.134.

⁴ Неклюдов С. Ю. О кривом обороте: К исследованию мифологической семантики фольклорного мотива // Проблемы славянской этнографии. Л., 1979. С.136.

⁵ Иванов В. В., Топоров В. Н. Славянские языковые моделирующие семиотические системы: Древний период. М., 1965. С.86.

⁶ Афанасьев А. Н. Древо жизни: Избранные статьи. М., 1982. С.324,325.

⁷ Богданович А. Е. Пережитки древнего мирозерцания у белорусов: Этнографический очерк. Гродно, 1895. С.129.

⁸ Неклюдов С. Ю. // Указ. сб. С.139.

⁹ Гл.: Козлова Р. М. Реконструкция и этимологизация праславянской лексики и проблема структуры праславянского слова // Этимология. 1984. М., 1986. С.91.

Н.В.КУРЫЛОВІЧ, Н.А.СІРАШ

КАНТЭНТ-АНАЛІЗ РЭКЛАМЫ Ў "НАРОДНАЙ ГАЗЕЦЕ"

Практычна кожную рэкламу можна прадставіць як множны тэкст. У праведзеным намі даследаванні ён прааналізаваны з пазіцый каўзальна-генетычнай тэорыі, якая дазваляе сінтэзаваць розныя даследчыя ўстаноўкі і падыходы. У рамках гэтай тэорыі план зместу тэкста можа быць разгледжаны з трох пазіцый: статыкі (тэкст як рэпрэзентацыя рэальнасці), унутранай дынамікі (тэкст як катэгарыяльная сутнасць) і дзейнасці (функцыянальная экстэнсіянальная характарыстыка зместу). У дадзеным даследаванні ў фокусе ўвагі апынулася рэпрэзентатыўная характарыстыка зместу рэкламы, у прыватнасці, нас зацікавіў аспект сацыяльнай рэпрэзентацыі знака, з улікам яго як межсуб'ектных, так і суб'ект-аб'ектных змястоўных адносін.

Згодна з прынятай намі зыходнай пасылкай, кожная рэклама пабудавана на эксплуатацыі ўжо існуючага спажывецкага матыву або сама фарміруе гэты матыв. (Пад спажывецкім матывам разумеецца выгада ў самым шырокім сэнсе гэтага слова). У якасці спажывецкага матыву ў рэкламе могуць выкарыстоўвацца такія чалавечыя пачуцці, як каханне, зайздрасць, рэўнасць, страх. Апошні, напрыклад, асабліва шырока выкарыстоўваецца ў рэкламе медыцынскіх устаноў, рэкламе рацыянальнага харчавання. А паколькі мэта кожнай рэкламы "справакаваць" чалавека на куплю тавараў або паслуг, то каштоўнасная карціна свету, прадстаўленая праз спажывецкі матыв у рэкламе, павінна адпавядаць каштоўнаснаму полю ўспрымаючых яе асоб. Менавіта таму мы можам гаварыць аб рэкламе як відзе масавай камунікацыі, які не толькі прапагандуе пэўны спосаб жыцця (праз фарміраванне і выкарыстанне спажывецкіх матываў), але і прадстаўляе сістэму грамадскіх каштоўнасцей.

Такім чынам, мэта даследавання – выявіць каштоўнасныя арыентацыі сучаснага беларускага грамадства. Для гэтага метадам кантэнт-аналізу вывучаліся рэкламныя матэрыялы, якія друкаваліся на працягу трох гадоў у адным з самых папулярных выданняў рэспублікі – "Народнай газеце". Намі былі сфармуляваны наступныя задачы:

а) вызначыць колькасныя характарыстыкі рэкламы (частату рэкламных паведамленняў, якія апеллявалі да вызначаных элементаў матывацыйнага поля асобы, працэнтныя суадносіны элементаў матывацыйнага профілю, праўленне інтэнсіўнасці пэўнага элемента);

б) выявіць дынаміку элементаў матывацыйнага профілю за даследуемы перыяд (1991, 1994, 1997 гг.);

в) вызначыць якасныя параметры рэкламы, улічваючы, што яна з'яўляецца прыкладам каштоўнасцей і матывацый, распаўсюджаных у грамадстве.

У працэсе даследавання вывучалася рэклама, якая друкавалася ў "Народнай газеце" у 1991 г. (першы год выхаду газеты), у 1994 і 1997 гг. Былі

прагледжаны ўсе без выключення нумары выдання за кожны названы год. Выбарка склапа 742 рэкламных матэрыяла, з іх 14% прыйшлося на 1991 г., 48 – на 1994 г. і 38 – на 1997 г.

Мы вылучылі наступную гіпотэзу: калі рэклама для дасягнення сваіх мэт павінна звяртацца да пераважных сацыяльна-псіхалагічных каштоўнасцей і матывацый, то яна ў сваю чаргу можа быць прыкладам такіх каштоўнасцей і матывацый, распаўсюджаных у грамадстве.

Аснову даследавання склапа канцэпцыя амерыканца А.Мюрэя аб структуры матывацыйнага поля асобы. Катэгорыямі створанай табліцы кантэнт-аналізу сталі 18 тыпаў матывацый, у аснове якіх ляжаць наступныя патрэбнасці (набор паказчыкаў): патрэбнасць у дасягненні, у прыдбанні, у адносінах, у аўтаноміі, пазнавальная патрэбнасць, патрэбнасць у пераваге, у дамінаванні, у самадэманстраванні, у пазбяганні небяспечных сітуацый, псіхалагічнай неда-тыкальнасці, патрэбнасць апекаваць каго-небудзь, патрэбнасць у парадку, у бяздзейнасці, у забаве, у прызнанні, ва ўражаннях, у атрыманні дапамогі, у сэксе.

Рэкламныя паведамленні "Народнай газеты" адзначаных гадоў тлумачыліся з пункту гледжання наяўнасці ў іх кожнага з указаных тыпаў матывацый. Патрэбнасці тлумачыліся ў сваю чаргу як тыпы асабістых імкненняў: патрэбнасці ў дасягненні адпавядае імкненне да пераадолення цяжкасцей і кіравання; патрэбнасці ў прыдбанні – імкненне да авалодання, жаданне мець; патрэбнасці ў адносінах – імкненне да супрацоўніцтва; патрэбнасці ў аўтаноміі – імкненне да незалежных дзеянняў у адпаведнасці з жаданнем; пазнавальнай патрэбнасці – імкненне да задавальнення цягі да ведаў; патрэбнасці ў перавазе – імкненне да няроўнасці; патрэбнасці ў дамінаванні – імкненне кантраляваць паводзіны іншых асоб; патрэбнасці ў самадэманстраванні – імкненне рабіць уражанне, быць у цэнтры ўвагі; патрэбнасці ў пазбяганні небяспечных сітуацый – імкненне пазбегнуць уздзеяння небяспечных фактараў; патрэбнасці ў псіхалагічнай недатыкальнасці – імкненне захоўваць псіхалагічную дыстанцыю, пазбягаць падрыву самапавагі; патрэбнасці апекаваць – імкненне падтрымліваць і абараняць каго-небудзь; патрэбнасці ў парадку – імкненне дабівацца ўзгодненасці і яснасці; патрэбнасці ў бяздзейнасці – імкненне да адпачынку, расслаблення; патрэбнасці ў забаве – імкненне да сітуацыі гульні; патрэбнасці ў прызнанні – імкненне да прэстыжу і пашаны; патрэбнасці ва ўражаннях – імкненне да эстэтычных асалод; патрэбнасці ў атрыманні дапамогі – імкненне быць апякаемым і абараняемым; патрэбнасці ў сэксе – імкненне да эратычных зносінаў.

Матывацыі дэшыфраваліся па шкале стэрэатыпных асацыяцый, якія ствараліся рэкламай. Так, выява дзіцяці, якое сядзіць побач з сучаснымі сродкамі сувязі, суадносілася намі з патрэбнасцю ў атрыманні дапамогі; выява тыгра за кратамі – з патрэбнасцю ў пазбяганні небяспечных сітуацый; рэклама, якая выяўляла адпачываючых людзей і заклікала "цудоўна правесці час" у турпаездках і г.д., – з патрэбнасцю ў бяздзейнасці; выява жанчыны ў пікантнай позе – з патрэбнасцю ў сэксе (так дэшыфравалася рэклама, у якой не было прамой сувязі паміж выяўленнем жанчыны і рэкламаваным таварам, напрыклад бялізнай, – гэта значыць тая рэклама, дзе перадаваліся, згодна з каузальна-генетычнай тэорыяй, суб'ект-суб'ектныя адносіны); выкарыстанне ў рэкламе асаблівага шрыфту (тыпу "дэкор"), архітэктурнай дэталі антычнасці (калона) – з патрэбнасцю ва ўражаннях; выява рэспектабельнага дзелавага чалавека сярод прадметаў сучаснага моднага і дарагога інтэр'ера – з патрэбнасцю ў прызнанні; рэклама, якая ўтрымлівала прапановы ўдзельнічаць у розыгрышах прызоў, латарэі, – з патрэбнасцю ў забаве; "жорсткі" профільны малюнак (лініі прамыя, рэзкія) чалавека з молатам у руках – з патрэбнасцю ў парадку; выява жывёл і маленькіх дзяцей – з патрэбнасцю апекаваць; выява пешчаных мужчын і жанчын, дэманструючых апошнія дасягненні парфуму,

моды, – з патрэбнасцю ў самадэманстраванні; "слоганы" тыпу "Мэлёдыя магутнасці" суадносіліся з патрэбнасцю ў перавазе; усе "слоганы", якія заклікалі да супрацоўніцтва, выява моцнага дрэва з мноствам галін, мужчын, паціскаючых адзін аднаму рукі, – з патрэбнасцю ў адносінах; "слоганы", якія заклікалі набыць патрэбны тавар, прывабны ракурс выяўлення тавару – з імкненнем да прыдбання; рэклама, якая абяцала вырашэнне цяжкасцей, звязаных з прафесійнай дзейнасцю, – з патрэбнасцю ў дасягненні; рэклама, якая заклікала павысіць кваліфікацыю, атрымаць новыя веды, наведальнік выстаўку або ацаніць якасці якога-небудзь тавару, суадносілася з пазнавальнай патрэбнасцю; выява чалавека ў вольнай позе, "нефармальна" апранутага, – з патрэбнасцю ў аўтаноміі. Некаторая рэклама магла адначасова апеляваць да некалькіх патрэбнасцей і маркіравалася намі адпаведную колькасць разоў.

Змястоўны аналіз гэтага набору паказчыкаў дазваляе зрабіць вывады пра нормы паводзін, прынятыя ў грамадстве. Частата тых ці іншых тыпаў тлумачылася намі як праяўленне інтэнсіўнасці пэўнай патрэбы і атрымлівала адпаведнае выражэнне ў працэнтах.

Вынікі даследавання аказаліся наступнымі. У 1991 г. рэклама звярталася ў асноўным да чатырох патрэбнасцей чалавека: адносін (21%), прыдбання (19,4%), пазнання і атрымання дапамогі (па 17,5%). У гэтым годзе рэклама не звярталася да патрэбнасцей у аўтаноміі, у дамінаванні, у псіхалагічнай недатыкальнасці, у апекаванні і да патрэбнасці ў прызнанні.

Рэклама ў 1994 г. звярталася зноў жа да чатырох патрэбнасцей. Аднак набор іх стаў некалькі іншым. Адбыліся якасныя змены і ў іх іерархіі. На першае месца выйшла патрэбнасць у атрыманні дапамогі (25,1%), неверагодна імкліва перамясціўшыся з апошняга, чацвёртага, месца, якое яна займала ў 1991 г. Патрэбнасць у прыдбання засталася на другой пазіцыі, але ўжо з меншым вынікам (15,4% супраць 19,4 у 1991 г.). Патрэбнасць у адносінах, якая была лідэрам у 1991 г., у 1994 абвальна ўпала да 4,5%. Практычна знікла (1,7%) у 1994 г. і патрэбнасць у пазнанні. Месца гэтых дзвюх патрэбнасцей занялі дзве іншыя: у самадэманстраванні (13%) і ў перавазе (12%). Яны выйшлі практычна з небыцця. У 1991 г. да патрэбнасці ў самадэманстраванні рэклама звярталася ў 0,9% выпадкаў, да патрэбнасці ў перавазе – у 3% выпадкаў. У 1994 г. незапатрабаванымі рэкламай аказаліся наступныя патрэбнасці: у аўтаноміі, у дамінаванні, у псіхалагічнай недатыкальнасці, у апекаванні (гэтыя ж патрэбнасці былі незапатрабаваны рэкламай 1991 г.) і новая – патрэбнасць у забаве.

У 1997 г. бясспрэчнымі фаварытамі рэкламы сталі толькі дзве патрэбнасці, пакінуўшы ўсе астатнія 16 далёка ззаду. Лідэры 1997 г. – патрэбнасць у сэксе (29,2%) і патрэбнасць у пазбягання небяспечных сітуацый (16,7%). Патрэбнасцей, да якіх рэклама 1997 г. не звярталася ні разу, засталася па-ранейшаму пяць. Некалькі змяніўся толькі іх набор: рэклама на гэты раз не выкарыстала патрэбнасці ў дасягненні, у перавазе і ў прызнанні, а таксама дзве "старыя" патрэбнасці. За ўсе тры гады рэклама ні разу не звярнулася да патрэбнасці ў дамінаванні і патрэбнасці ў псіхалагічнай недатыкальнасці.

Сярод іншых характэрных асаблівасцей дынамікі патрэбнасцей неабходна адзначыць, на наш погляд, прыметны рост такога элемента матывацыйнага профілю, як уражлівасць (імкненне да эстэтычных асалод) – з 3% у 1991 г. праз 6,4% у 1994 да 9,2% у 1997. Дынаміка росту характэрна і для такога элемента, як патрэбнасць у парадку – 0,9% у 1991 г., 2% у 1994 і 8,2% у 1997 г. Цікавыя сітуацыі назіраецца і з такім элементам, як адносіны (імкненне да супрацоўніцтва). Калі ў 1991 г. ён складаў 21%, а ў 1994 упаў адразу да 4,5%, то 1997 г. зноў пачаўся рост – 7,1%. Колькасць рэкламы, якая звярталася да патрэбнасці спажываўца ў пазбягання небяспечных сітуацый (імкненне пазбегнуць дзеяння небяспечных фактараў), складала ў 1991 г. 3%, у 1994 3,1%, а ў 1997 г. – 16,7%. Але самы значны рост набыла рэклама, якая

звярталася да патрэбнасці ў сэксе: у 1991 г. гэты элемент матывацыйнага профілю складаў усяго 1,9%, у 1994 г. – 4,5, а ў 1997 – адразу 29,2%.

Гэтыя даныя дазваляюць апісаць каштоўнасныя прырытэты сучаснага беларускага грамадства. Але наша выбарка закранула толькі адно выданне. Для таго, каб атрымаць поўнае ўяўленне аб каштоўнасных прырытэтах сучаснага беларускага грамадства, неабходна вывучыць рэкламу, якая друкуецца ў розных тыпах выданняў. І ўсё ж прыклад "Народнай газеты" дастаткова яскравы і ў цэлым рэпрэзентатыўны, як можа быць рэпрэзентатыўным любое case-study.

Нарэшце, што мы можам сказаць пра некаторую частку беларускага грамадства на падставе вынікаў праведзенага даследавання? Самая яскравая тэндэнцыя – гэта, зразумела, імклівы рост рэкламы, якая звяртаецца да патрэбнасці ў сэксе. Але з праведзенага даследавання не зразумела, ці з'яўляецца гэтая патрэбнасць рэальнай, або яна – толькі запатрабаваны сацыяльны міф. Вынікі кантэнт-аналізу прадэманстравалі яшчэ адну паказальную для сучаснага грамадства Беларусі тэндэнцыю – рост патрэбнасці ў парадку. Практычна знікла патрэбнасць у пазнанні, імкненне да задавальнення цягі да ведаў. Рэклама 1997 г. амаль у два разы менш у параўнанні з 1991 г. звярталася да такой патрэбнасці, як атрыманне дапамогі. Гэты факт можа сведчыць аб тым, што людзі навучаюцца самастойна адольваць асабістыя цяжкасці, якія забіраюць значную частку іх жыцця. Так што на задавальненне цягі да ведаў ужо не застаецца ні часу, ні сіл. Дзве апошнія патрэбнасці мы звязваем з ростам практыцызму ў свядомасці людзей.

Асобна можна адзначыць той факт, што незапатрабаванай аказалася такая дыхатамічная пара патрэбнасцей, як патрэбнасць у дамінаванні – патрэбнасць у псіхалагічнай недатыкальнасці. Апошняя аказваецца незапатрабаванай, на наш погляд, з прычыны спецыфічных умоў сацыяльнага жыцця на прасторы былога СССР. Як вядома, доўгія гады ў нашым грамадстве не было прыватных індывідуальных асоб, як не было і прыватных інтарэсаў, абасобленых ад інтарэсаў дзяржавы, а таму не магло быць і ўяўлення аб індывідуальным "Я". Відавочна, што пераарыентацыя на ўсведамленне сябе як самацэннага суб'екта ў значнай частцы беларускага грамадства яшчэ не адбылася.

Незапатрабаванасць патрэбнасці ў дамінаванні таксама родам з тых часоў, калі чалавек быў "шрубком" вялізнага механізма і ўдзелам яго жыцця было падпарадкаванне абставінам, калектыву, кіраўніцтву. Такім чынам, можна гаварыць аб захаванні ў менталітэце значнай часткі нашага грамадства звычкі падпарадкоўвацца і дамінуючай калектывнай свядомасці.

Але, на нашу думку, ужо заўважаюцца некаторыя зрухі ва ўсведамленні патрэбнасці ў дамінаванні некаторай часткай грамадства. Справа ў тым, што мы не знайшлі рэкламы, якая адкрыта звярталася б да патрэбнасці ў дамінаванні і была аб'якавай да полу свайго аб'екта. Аднак у вялікай колькасці была прадстаўлена іншая рэклама. У ёй патрэбнасць у дамінаванні выражана, на наш погляд, у скрытай форме. Гэта рэклама, якая звярталася да патрэбнасці ў сэксе і перадавала суб'ект-суб'ектныя адносіны. Зараз мы гаворым аб рэкламе, у якой была сфатаграфавана жанчына, якая сядзіць на вялікім аўтамабільным коле. Гэта рэклама суправаджалася "слоганам": "Измерь глубину протектора". Яна адкрыта цешыла самалюбства спажыўца-мужчыны (бо шыны для вялікагрузных аўтамабіляў – тавар менавіта для мужчын), падыгрывала яго перакананасці ў сваёй моцы і прызначэнні ўладарыць. Таму адсутнасць рэкламы, якая звярталася б да патрэбнасці ў дамінаванні, і імклівы рост рэкламы, якая звяртаецца да патрэбнасці ў сэксе (дзе жанчына – аб'ект знешняга ўздзеяння з боку мужчыны), расцэньваецца намі як з'ява "замышчэння".

Прадстаўленае даследаванне – першае ў распрацоўцы дадзенай праблемы на беларускім матэрыяле. Яно ўздымае вялікую колькасць новых пытанняў,

напрыклад: ці сапраўды ў грамадстве ёсць вялікая патрэбнасць у сэксе, чым выкліканы рост патрэбнасці ў пазбягання небяспечных сітуацый і інш. У цэлым жа для даследавання каштоўнасных арыентацый сучаснага беларускага грамадства неабходны дыферэнцыраваны падыход з выкарыстаннем новых якасных метадык.

ГІЛЬБЕРМІНА ФЕРНАНДЭШ АГАСЦІНЬЯ

ДА ГІСТОРЫІ РАЗВІЦЦЯ СМІ АНГОЛЫ

Гісторыя сучасных сродкаў масавай інфармацыі Анголы бярэ свой пачатак у 1845 г., калі пабачыла свет першая газета краіны "Балецін афісыял дзі Ангола" ("Афіцыйны бюлетэнь Анголы"). Гэты друкаваны орган пачаў выдавацца партугальскай каланіяльнай адміністрацыяй, але акрамя адміністрацыйных паведамленняў, рэкламных аб'яў на яго старонках друкаваліся і літаратурныя творы. Крыху пазней пачала выходзіць газета "Цывілізацыя Партугальскай Афрыкі", выдаўцамі якой былі Урбано дэ Кастра і Альфрэдо Кортэс Мантуа. Газета мела падзагалавак "Штотыднёвік, прысвечаны адміністрацыйным, эканамічным, гандлёвым, сельскагаспадарчым і прамысловым пытанням Партугальскай Афрыкі і асабліва Анголы і Сан-Тамэ" і пачала друкавацца ў Луандзе 6 снежня 1866 г.

Доўгі час у рэдакцыях працавалі ў асноўным партугальскія і бразільскія журналісты. Першым друкаваным органам, які цалкам выдаваўся ангольцамі, стала выданне 12 лістапада "Рэха Анголы" пад рэдакцыяй Арантэма Брагі.

У канцы XIX ст. з'яўляюцца і перыядычныя выданні на мясцовых мовах. Першым такім органам быў часопіс "Камба дыа Нгола" ("Сябра Анголы") на мове кімбунду, выдадзены ў лютым 1896 г. у Нью-Йорку тыражом у 5 тыс. экзэмпляраў. Яго выдаўцом быў місіянер Элі Шатэлен. На нацыянальных мовах тады пачалі выходзіць і некаторыя газеты.

Трэба адзначыць, што моўная сітуацыя ў Анголе заўсёды была неаднастайнай. У цяперашні час тут існуе 11 моўных груп, да якіх належаць 110 народаў і племянных груп краіны. Хоць пераважная большасць насельніцтва размаўляе на мовах сям'і банту, розніца паміж імі настолькі значная, што часам іх носьбіты не разумеюць адзін аднаго. Найбольш распаўсюджаны мовы ўмбунду (на ёй размаўляе народнасць авімбунду), кімбунду (мова мбунду і амбунду) і кіконга (мова конга). Але з прычыны суцэльнай непісьменнасці карэннага насельніцтва друкаванне на мясцовых мовах вялікага развіцця не атрымала.

У першай чвэрці XX ст. з усталяваннем у Партугаліі фашысцкай дыктатуры працэс развіцця ангольскай журналістыкі быў рэзка затарможаны. Пасля другой сусветнай вайны ў адказ на рост афрыканскага нацыянальнага вызваленчага руху Партугалія ўзмацніла апарат каланіяльнага ідэйна-палітычнага ўздзеяння на сродкі масавай інфармацыі Анголы.

Да моманту абвяшчэння незалежнасці Ангола мела даволі развітую па афрыканскіх мерках сістэму інфармацыі. Паводле даных ЮНЭСКА, у 1971 г. краіна выдавала чатыры штотыднёвыя газеты агульным тыражом у 87 тыс. экз., што прыкладна складала 15 экз. на 1000 жыхароў. Акрамя таго, у Анголе налічвалася 31 газета рознай перыядычнасці, з гэтага ліку дзевяць выходзілі адзін-тры разы на тыдзень. Іх супольны разавы тыраж складаў 34 тыс. экз. Значнае развіццё атрымала і радыё. У гэты перыяд у краіне налічвалася каля 100 тыс. радыёпрыёмнікаў, г.зн. 18 на 1000 жыхароў. Але відавочнай слабасцю ангольскіх сродкаў масавай інфармацыі была іх вузкая геаграфічная зона распаўсюджання, а значыць, і ўплыву. Ільвіная доля часопісаў і газет выдавалася ў асноўным у Луандзе і некаторых буйных гарадах. Такая канцэпцыя СМІ адпавядала інтарэсам партугальскіх каланізатараў, якія імкнуліся

трымаць пад сваім кантролем гарадскія цэнтры, дзе фарміраваліся атрады прагрэсіўнай ангольскай інтэлігенцыі. Пры гэтым ігнараваліся праблемы развіцця нацыянальнай культуры, далучэння мясцовага насельніцтва да дасягненняў сусветнай цывілізацыі і адкрыта ажыццяўлялася духоўная і палітыка-ідэалагічная ізаляцыя ангольскага народа ад нацыянальна-вызваленчага руху краін Афрыкі.

У ходзе нацыянальна-вызваленчага руху ў Анголе сфарміраваліся тры асноўныя групы, якія, пачынаючы з сярэдзіны 50-х гг., вялі паўстанцкую вайну супраць партугальскіх каланізатараў. Гэта перш за ўсё ўтвораны аб'яднаннем у снежні 1956 г. шэрагу невялікіх палітычных груп, што базіраваліся ў асноўным у Луандзе, нацыяналістычны фронт барацьбы супраць каланіялізму, які прэтэндаваў на ролю першай сапраўднай партыі мас – МПЛА (Народны рух за вызваленне Анголы) – прыйшоў да ўлады пасля абвешчання ў 1975 г. незалежнасці краіны. У 1962 г. быў створаны Нацыянальны фронт вызвалення Анголы (ФНЛА) і сфарміраваны ўрад у выгнанні – ГРАЕ. У 1966 г. аб'яўляецца Нацыянальны Саюз за поўную незалежнасць Анголы (УНИТА) пад кіраўніцтвам Ж.Савімбі, прадстаўніка народнасці авімбунду ў ФНЛА і міністра знешняй палітыкі ў ГРАЕ. Партыя УНИТА пазней, ў час грамадзянскай вайны, стала асноўнай апазіцыйнай сілай кіруючай партыі МПЛА.

У снежні 1977 г. адбыўся І з'езд МПЛА – важны крок на шляху яе ператварэння ў марксісцка-ленінскую партыю, якая цяпер займела назву Партыя працы (МПЛА-ПП). У праграмных дакументах адзіным шляхам развіцця краіны прызнаваўся сацыялізм. На гэтым з'ездзе былі сфармуляваны так званыя "Тэзісы аб сродках масавай інфармацыі", якія вызначалі асноўныя задачы сродкаў масавай інфармацыі Анголы на этапе народна-дэмакратычнай рэвалюцыі. СМІ, у адпаведнасці з тэзісамі, павінны былі ажыццяўляць палітычнае, ідэалагічнае, эканамічнае, грамадскае і культурнае выхаванне працоўных мас з пазіцыі марксізму-ленінізму і класавай барацьбы. У наступныя 15 год тэзісы сталі кіруючым дакументам для прэсы краіны. Вядучая ў той час газета краіны "Журнал дэ Ангола" пісала: "Заваёва палітычнай улады працоўнымі пад кіраўніцтвам партыі сама па сабе не вызначае дэмакратычны народны характар рэвалюцыі. Гэта дасягаецца шляхам глыбокіх рэвалюцыйных пераўтварэнняў ва ўсіх абласцях эканамічнага, сацыяльнага і духоўнага жыцця грамадства, пераўтварэнняў, накіраваных на пабудову сацыялізму"¹.

У 1976 г. урад МПЛА падпарадкоўвае сабе практычна ўсе сродкі масавай інфармацыі шляхам нацыяналізацыі газет, тэлебачання, а ў 1977 г. перадае функцыі міністэрства інфармацыі партыйнаму аддзелу рэвалюцыйнай арыентацыі. На змену ідэалогіі партугальскіх каланізатараў прыйшла масавая, адзіная, партыйная прапаганда. МПЛА-ПП метадычна ператварае ўсе выданні ў асабістыя трыбуны прапаганды толькі сваіх поглядаў. Партыйныя органы вядуць настойлівую барацьбу супраць іншадумства і апазіцыйнасці ў друку Анголы. Манаполія партыі на ісціну, інтэрпрэтацыя гістарычных фактаў і з'яў у тэндэнцыйным асвятленні скоўвалі свабоду слова, давалі прастору суб'ектывізму і кан'юнктуры. Газеты наладжвалі сваю дзейнасць згодна з пастаўленымі партыяй задачамі. Вывучаліся і выкарыстоўваліся не самыя лепшыя ўзоры савецкай журналістыкі. На аснове тэзіса аб тым, што журналістыка, як і літаратура, заўсёды партыйная, будавалася канцэпцыя аб друку як правадніку ідэй партыі. Партыйнае кіраўніцтва друкам у Анголе тых гадоў зводзілася ў асноўным да рэгламентавання асноўных змястоўных накірункаў дзейнасці друку; цэнзуры інфармацыі з дапамогай ідэалагічных аддзелаў партыйных камітэтаў; прызначэння галоўных рэдактараў па прынцыпах асабістай адданасці і класава-партыйнага падыходу. Але, як вядома, пад-цэнзурны друк – "гэта бесхарактарная брыдкасць несвабоды, гэта – цывілізаваная пачвара, надушаны вырадак"², які скажае сапраўдны характар усіх грамадскіх адносін, сутнасць самога жыцця.

Палітыку жорсткага партыйнага кантролю за СМІ зацвердзіў і і надзвычайны з'езд МПЛА-ПП, які адбыўся ў 1980 г. Усталёўваўся абавязковы кантроль партыі як за падрыхтоўкай журналісцкіх кадраў, так і за функцыянаваннем друку краіны. У савецкай навуковай літаратуры тых гадоў, прысвечанай пытанням журналістыкі краін у стадыі развіцця, адзначалася: "Мэты, пастаўленыя і надзвычайным з'ездам МПЛА-ПП, носяць доўгатэрміновы характар, іх накіраванасць відавочная – ператварыць нацыянальную журналістыку ў магутную зброю пераўтваральніцкай сілы ў справе будаўніцтва сацыялістычнага грамадства, выхавання новага чалавека, развіцця нацыянальнай культуры, барацьбы за мір на планеце, справядлівасць і роўнасць"³.

Можна дадаць, што аднапартыйная сістэма, маючы ў выглядзе сродкаў масавай інфармацыі Анголы свайго адданага памочніка, на кожным наступным з'ездзе не пакідала іх без увагі. Адзін за адным з'езды нязменна "адкрываюць новы этап", "вызначаюць якасна новыя задачы", "ставяць на больш высокі ўзровень патрабаванняў" да друку і журналістыкі.

Слоўнае жангліраванне аказалася неабходным, паколькі энтузіязм асноўнай масы насельніцтва знікаў на вачах і ўсё больш адчувальнымі становіліся разыходжанні паміж жаданым і рэальным, словамі і справамі. Адначасова з афіцыйнымі СМІ Анголы ў 80-я гг. пачынаюць развівацца апазіцыйны друк і радыёвяшчанне. Як правіла, накіраванасць апазіцыйнага друку і радыё зводзілася да контрпрапаганды, крытыкі эканамічнай, нацыянальнай, інфармацыйнай, ідэалагічнай палітыкі кіруючай партыі. Аб'ектам яго крытыкі аказваліся найбольш слабыя праявы існуючай сацыяльна-эканамічнай практыкі, а адметнай асаблівасцю – імкненне да змен усіх якасных параметраў існуючага ладу: ад эканомікі да спосабу жыцця. Нельга не адзначыць, што асвятленне ўзброенага канфлікту ў сродках масавай інфармацыі абодвух бакоў, што проціборствавалі, грашыла суб'ектывізмам і тэндэнцыёзнасцю ў адлюстраванні ваенных падзей і фарміраванні вобраза ворага ў грамадскай свядомасці. Галоўнай інфармацыйнай зброяй УНІТА з пачатку ўзброенага супрацьстаяння і на гэты час з'яўляецца самая магутная ў краіне радыёстанцыя "Радыё Вош Гало Негро", трансляцыі якой магчыма прымаць у любым кутку краіны.

Спецыфічным для Анголы і многіх іншых краін чорнага кантыненту з'яўляецца тое, што тут газеты і часопісы іграюць параўнальна невялікую сацыяльна-палітычную ролю з прычыны высокага ўзроўню непісьменнасці насельніцтва краіны і ў сувязі з недаступнасцю сучаснага перыядычнага друку для большасці ангольцаў з-за яго дарагоўлі. Таму радыё з'яўляецца адной з галоўных і, што немалаважна, аператыўных крыніц інфармацыі ў краіне. Гэта і выкарыстоўвала кіраўніцтва УНІТА ў сваёй ідэалагічна-інфармацыйнай дзейнасці.

З распадам СССР многія тэорыі афрыканскіх ідэолагаў левай арыентацыі сталі альбо бесперспектыўнымі, альбо страцілі актуальнасць. Рэалізацыя сацыялістычных ідэй у афрыканскіх краінах, у прыватнасці ў Анголе, лідэры якіх абвясцілі адданасць рэвалюцыйнай дэмакратыі, па розных прычынах, часткова абумоўленых павярхоўным успрыманнем марксісцка-ленінскай ідэалогіі, завяршылася ў асноўным назапашваннем адмоўнага вопыту. У сувязі з гэтым савецкая сацыяльная мадэль ў Афрыцы не проста знікла, яна скампраметавала ўласна сацыялістычную ідэю, якая сама па сабе з'яўляецца адным з галоўных здабыткаў чалавецтва.

Грамадзянская вайна, якая практычна бесперапынна ішла ў краіне на працягу ўсяго перыяду незалежнасці, паставіла на парадак дня пытанне аб прызнанні ў якасці палітычнага апанента праціўніка ўрада ў гэтай вайне – УНІТА. Непрызнанне гэтай арганізацыі, азначэнне яе як "раскольніцкай групы", ставіла ў тупік намаганні па спыненню выйны і нацыянальнаму прымірэнню.

У кастрычніку 1990 г. пазачарговы пленум ЦК МПЛА прыняў праграму паэтапнага пераходу краіны да шматпартыйнай палітычнай сістэмы і пра-

вядзення на яе аснове ўсеагульных выбараў. Праграма прадугледжвала ўвядзенне шматпартыйнасці з першага квартала 1991 г.; а праз год – прыняцце канстытуцыі, праект якой быў павінен папярэдне выносіцца на ўсенароднае абмеркаванне. За гэтым павінны былі адбыцца ўсеагульныя выбары і фарміраванне ўраду нацыянальнага адзінства.

На перагаворах 31 мая 1991 г. у Лісабоне лідэры антаганістычных рухаў – МПЛА і УНІТА – паставілі свае подпісы пад дакументамі, якія павінны былі пакласці канец братазайчай вайне. У выніку УНІТА атрымала права свабодна весці палітычную дзейнасць; у сваю чаргу яна прызнала законнасць дзеючага ўрада, яго права ажыццяўляць юрысдыкцыю на ўсёй тэрыторыі краіны.

Адначасова з гэтымі вельмі важнымі палітычнымі падзеямі адбываюцца змены і ў грамадскім жыцці Анголы. Прыняты 1 чэрвеня 1991 г. “Закон аб друку” пашырыў галоснасць з мэтай далучэння ўсіх слаёў насельніцтва да кіравання дзяржаўнымі справамі. Закон абвясчаў асноўным прызначэннем прэсы мабілізацыю мас на развіццё дэмакратыі і сацыяльнага прагрэсу, на абарону міру і асноўных правоў чалавека. Абвясчалася права ўсіх грамадзян Анголы на атрыманне інфармацыі і свабоду выражэння поглядаў праз прэсу. За журналістамі захоўвалася права на прафесійную тайну пра крыніцы інфармацыі. “Закон аб друку” дазваляў ствараць і грамадскія незалежныя і прыватныя сродкі інфармацыі. Змянілася і сістэма кіравання ўсімі нацыянальнымі СМІ.

Важнай падзеяй палітычнага жыцця Анголы стала прыняцце ў 1992 г. новай Канстытуцыі. Артыкул 35, §1 Асноўнага закона абвясчаў: “Дзяржава гарантуе свабоду друку і забараняе любую цэнзуру з боку дзяржаўных органаў”⁴. У другім раздзеле гэтага артыкула падкрэслівалася, што журналісты нясуць адказнасць за злоўжыванне свабодай друку.

У красавіку 1994 г. у Луандзе адбылася Генеральная Асамблея Саюза журналістаў Анголы. У яе рабоце прынялі ўдзел дэлегаты ўсіх 18 правінцый краіны. Генеральная Асамблея прыняла новы Статут Саюза журналістаў Анголы. У новым статуте знайшлі адлюстраванне асноўныя палажэнні Міжнароднага пакта аб грамадзянскіх і палітычных правах, прынятага ХХІ сесіяй Генеральнай Асамблеі ААН 16 снежня 1966 г. У статуте адзначалася, што свабода творчасці і свабоднае выяўленне сваёй думкі не звязана ні з якой формай дазволу альбо цэнзуры, з’яўляючыся толькі кампетэнцыяй кіраўніцтва органа друку альбо савета рэдакцыі, а таксама адпавядаючы дзеючаму заканадаўству. Статут гарантаваў права журналіста на доступ да неабходных крыніц інфармацыі для ажыццяўлення сваёй прафесійнай дзейнасці. Да асноўных абавязкаў прафесійнага журналіста аднесена гарантаванне доступу людзям да праўдзівай і дакладнай інфармацыі пры дапамозе сапраўднага адлюстравання аб’ектыўнай рэальнасці. Журналіст павінен выкладаць факты, захоўваючы іх сапраўдны сэнс, выяўляючы іх найважнейшыя сувязі, не дапускаючы скажэнняў, акрамя гэтага ён павінен выконваць дзеючыя заканадаўчыя абмежаванні ў галіне друку. На Генеральнай Асамблеі Саюза журналістаў Анголы быў прыняты і такі важны дакумент, як “Кодэкс прафесійнай этыкі журналіста”, які, па сутнасці, адлюстраваў галоўныя міжнародныя прынцыпы журналісцкай этыкі: паважаць праўду і права грамадства ведаць праўду, захоўваць прафесійную тайну, не дапускаць у сваёй працы плагіату, наўмыснага скажэння інфармацыі, зневажання і неабаснаваных абвінавачванняў, карупцыі ў любой форме.

Працэс дэмакратызацыі, у цэлым характэрны для большасці афрыканскіх краін пачатку 90-х гг., маючы шмат агульных рыс, набываў у кожнай дзяржаве свае асаблівасці ў залежнасці перш за ўсё ад эканамічнага становішча.

Грамадзянская вайна ўцягнула Анголу ў глыбокі эканамічны і фінансавы крызіс, прынесла ангольцам голад, хваробы, жабрацтва. У выніку баявых дзеянняў загінула звыш 300 тыс. чалавек, каля 100 тыс. засталіся калекамі,

колькасць бежанцаў перавысіла паўмільёна. Для многіх маладых ангольцаў вайна стала адзіным рамяством альбо сэнсам жыцця. Цяжкае эканамічнае становішча ў краіне адбілася і на функцыянаванні перыядычнага друку. Як ужо адзначалася, самым уплывовым і аператыўным сродкам масавай інфармацыі ў Анголе з'яўляецца радыё, друку адводзіцца другасная роля. У першую чаргу гэта звязана з цяжкасцямі па дастаўцы газет у аддаленыя раёны, правінцыю ў цэлым (амаль 80% насельніцтва краіны пражывае ў сельскай мясцовасці). Як правіла, дзяржаўны перыядычны друк дастаўляецца ў далёкія куткі самалётамі, а рэалізацыя яго насельніцтву ажыццяўляецца спецыяльнымі агентамі. Недзяржаўныя газеты трапляюць у правінцыю значна радзей, акрамя таго, высокія цэны абмяжоўваюць попыт на іх. Так, прыватная газета "Фолья-8" каштуе прыблізна 500 тыс. куанза (1 долар ЗША роўны 30 тыс. куанза), а сярэдняя зароботная плата ў краіне складае 600 – 800 тыс. куанза ў месяц. Дададзім, што ў час грамадзянскай вайны была разбурана недас-таткова развітая сістэма камунікацый краіны – дарогі, масты, што, ў сваю чаргу, ускладняе дастаўку газет у правінцыю. Таму недзяржаўны друк распаўсюдж-ваецца ў асноўным сярод гарадскога насельніцтва; яго сукупны тыраж, як правіла, не перавышае 50–70 тыс. экзэмпляраў. Гэта вельмі мала для краіны з 11-мільённым насельніцтвам, нават калі ўлічваць афрыканскую спецыфіку. У сувязі з тым, што амаль 80% насельніцтва непісьменнае (у асноўным – гэта сельскія жыхары), газетную інфармацыю большасць ангольцаў атрымлівае ад пісьменных суседзяў і родных, якія тлумачаць яе ў залежнасці ад сваіх суб'ектыўных поглядаў. Хаця гэтыя і іншыя праблемы перашкаджаюць ангольскаму друку стаць па-сапраўднаму аб'ектыўнай масавай крыніцай інфармацыі, але гэта не зніжае яе важнай ролі ў дэмакра-тызацыі сацыяльна-палітычнага жыцця краіны.

¹ Journal de Angola. 1986. 1 jan. P.2.

² Маркс К. и Энгельс Ф. Соч. Т.1. С.58.

³ Пашков Г. Н. // Журналистика развивающихся стран. М., 1986. С.142.

⁴ Lei Constitucional da II republica. 1994. P.14.

А.М.ЛУКАШЭВІЧ

АРГАНІЗАЦЫЯ ВУЧЭБНАГА ПРАЦЭСУ Ў КАДЭЦКІХ КАРПУСАХ НА ТЭРЫТОРЫІ БЕЛАРУСІ У 30-х – ПАЧАТКУ 50-х ГАДОЎ XIX ст.

Пасля падаўлення паўстання 1830–1831 гг. сістэма адукацыі на тэрыторыі Беларусі была рэарганізавана. У мэтах падрыхтоўкі лаяльных самадзяржаў асоб мясцовае кіраўніцтва пайшло на стварэнне на Беларусі ваенна-навуальных устаноў закрытага тыпу – кадэцкіх карпусоў. Яны прызначаліся для падрыхтоўкі дваранскіх дзяцей беларуска-літоўскіх губерняў і Царства Польскага да вайскавай службы. У гады праўлення Мікалая I былі адкрыты Полацкі (1835 г.) і Аляксандраўскі Брэсцкі (1842 г.) кадэцкія карпусы.

Арганізацыя вучэбнага працэсу была рэгламентавана «Статутом для ваенна-навуальных устаноў 2-га класа» (1830 г.), які вызначаў предметы для вывучання ў кадэцкіх карпусах. Да іх адносіліся Закон Божы, руская, нямецкая і французская мовы, чыстапісанне, маляванне, чарчэнне, геаметрыя, гісторыя, арыфметыка, алгебра, простая геаметрыя, прамалінейная трыганометрыя, правілы страйвой, гарнізоннай і лагернай службы з выкладаннем галоўных правілаў тактыкі і вайны, палявая фартыфікацыя, пачатковыя паняцці аб артылерыі, ваеннае судаводства і пісьмаводства. Апрача страйвой падрыхтоўкі, кадэтаў навучалі верхавой яздзе, плаванню, фехтаванню і інш.

У 1836 г. быў прыняты адзіны вучэбны план, у адпаведнасці з якім праграма кадэцкага корпуса падзялялася на тры часткі: курс падрыхтоўчы (два гады), курс агульны (чатыры гады) і курс вышэйшы, спецыяльны (два гады). Першыя два курсы былі ва ўсіх губернскіх кадэцкіх карпусах. У губернскія карпусы падлеткі паступалі без папярэдняй падрыхтоўкі і часта мелі слабыя веды. Пасля заканчэння такіх кадэцкіх карпусоў выхаванцы пераводзіліся на два гады ў Пецярбург у Дваранскі полк, дзе і атрымлівалі канчатковую адукацыю. У Дваранскім палку былі прадугледжаны два курсы: у першым батальёне (куды пераводзіліся выхаванцы з другіх устаноў) – спецыяльны (два гады), а ў другім (куды прымаліся пасля экзамену падлеткі 14–16 гадоў) – агульны і спецыяльны (шэсць гадоў).

Для ацэнкі ведаў выхаванцаў кадэцкіх карпусоў з 1834 г. прымянялася дванаццацібальная сістэма. Імёны выдатных выхаванцаў з 1835 г. заносіліся на чырвоныя дошкі, а непаспяваючых – на чорныя. Пры наведванні класаў кіраўніцтвам корпуса і правяраючымі выдатнікі выстройваліся ў чырвоных, а непаспяваючыя – у чорных дошак. З 1841 г. такія дошкі вывешваліся і ў ротках.

У якасці вучэбных дапаможнікаў у кадэцкіх карпусах выкарыстоўваліся сачыненні сталічных выкладчыкаў, зацверджаныя Саветам па ваенна-навуальных установах і штабам галоўнага начальніка. Аднак, на думку кадэтаў, многія з гэтых падручнікаў да таго былі «нераспрацаваныя, бессістэмныя, а галоўнае, сухія, што вучыцца па іх было неймаверна цяжка і сумна».

Большасць выкладчыкаў кадэцкіх карпусоў навучала выхаванцаў так, як магла, абмяжоўваючыся асабістымі практычнымі прыёмамі. Педагагічная літаратура ў першай палове XIX ст. у Расіі была бедная.

Падбор выкладчыкаў і арганізацыю вучэбнага працэсу ў кадэцкіх карпусах ажыццяўлялі інспектары класаў. Яны пастаянна сачылі за ходам навучання, наведвалі ўрокі выкладчыкаў, строга каралі нядбайных вучняў. Асабліва ўвага ўдзялялася перавадным экзаменам, якія праводзіліся дастаткова сур'ёзна і без патурання.

На пасаду інспектараў класаў прызначаліся звычайна цывільныя асобы. У гэтай якасці яны служылі доўгія гады. Так, інспектары класаў Полацкага і Аляксандраўскага Брэсцкага кадэцкіх карпусоў В.М.Бруевіч (1835–1860) і В.Б.Чысцякоў (1842–1863) усё жыццё прысвяцілі выхаванню падлеткаў. Яны карысталіся вялікім аўтарытэтам як у калег, так і ў выхаванцаў. У сваіх прадстаўленнях дырэктар Полацкага корпуса генерал П.К.Хвашчынскі неаднаразова адзначаў выключную стараннасць Васіля Міхайлавіча Бруевіча. Начальнік штаба Я.І.Растоўцаў пісаў пра яго ў лісце ад 24 лістапада 1836 г. да вялікага князя Міхаіла Паўлавіча так: «любіць дзяцей болей і быць болей адданым свайму доўгу наўрад ці магчыма». А вось як успамінаў аб сваім інспектары выхаванец Аляксандраўскага Брэсцкага кадэцкага корпуса А.Яленскі: «Васіль Барысавіч Чысцякоў... выклікаў самае лепшае ўражанне. Ён калі-некалі бурчаў, нават распякаў, але ўсе мы ведалі, што гэта толькі буркатня, і што у рэшце рэшт яна гэтым і скончыцца. У той самы час, калі ў іншых кадэцкіх карпусах... інспектары класаў былі самымі заўзятымі прапагандыстамі папраўчай сістэмы пры дапамозе лупцоўкі, Васіль Барысавіч быў лютым ворагам розаг і для выхаванцаў нашых з'яўляўся празмерна мяккім, добрым і глыбока сімпатычным чалавекам. Будучы інспектарам класаў з заснавання корпуса да яго закрыцця, праслужыўшы з пяццю дырэктарамі, ён, безумоўна, перажыў нямала маланак і нягод, але, нягледзячы на гэта, да самага канца бездакорна прайшоў доўгі і цяжкі шлях інспектара, глыбока ўсімі паважаны за свае высакародныя меркаванні і імкненні, якімі ён у адносінах да нас кіраваўся. Гэта быў лепшы педагог таго часу»¹.

Але лепшыя асобасныя якасці інспектараў класаў не маглі кампенсаваць адсутнасці высокапрафесійных педагогаў. Асабліва цяжкай для брэсцкіх кадэтаў, напрыклад, была руская мова, з якой многія сутыкнуліся толькі ў навучальнай установе. Але руская мова ў Аляксандраўскім Брэсцкім кадэцкім корпусе была не толькі вучэбным прадметам, яна лічылася размоўнай. Пры гэтым кіраўніцтва корпуса даволі жорстка, «не без абразлівай злараднасці», сачыла за тым, каб кадэты размаўлялі паміж сабою толькі па-руску. І гэта пры тым, што большасць паступаючых у корпус як з Царства Польскага, так і з беларуска-літоўскіх губерняў не валодала гутаркавай мовай. «Можна таму сабе ўявіць, – пісаў А.Яленскі, – колькі намаганняў каштавала нам навучыцца размаўляць па-руску»².

Сур'ёзныя праблемы існавалі ў арганізацыі вучэбнага працэсу і ў Полацкім кадэцкім корпусе.

Пачынаючы з 1842 г. выпускнікі губернскіх кадэцкіх карпусоў сталі падвяргацца правярачным экзаменам у Дваранскім палку. Першыя такія параўнальныя экзамены былі праведзены ў чэрвені 1842 г. па праграме, якая складалася з чатырох раздзелаў (мовы, фізіка-матэматычныя прадметы, палітычныя і ваенныя). Пачынаючы з 1843 г. агульны публічны экзамен стаў праводзіцца не толькі для выпускных кадэтаў, але і для выхаванцаў іншых класаў губернскіх карпусоў.

Правярачныя экзамены ў Дваранскім палку паказалі, што падрыхтоўка ў многіх кадэцкіх карпусах знаходзілася на нізкім узроўні. У 1842 г. з 40 выпускнікоў Полацкага кадэцкага корпуса толькі 35 былі залічаны ў першы спецыяльны клас Дваранскага палка. Пяцёра выхаванцаў нават пасля трохразовай пераздачы не былі залічаны ў першы спецыяльны клас (іх змясцілі ў чацвёрты клас агульнага курса). У 1845 г. з 43 выпускнікоў толькі 34 былі залічаны ў першы спецыяльны клас.

Пасля няўдалых экзаменаў у Дваранскім палку ў 1846 г. у Полацкім кадэцкім корпусе сталі практыкавацца дадатковыя заняткі, былі ўзмоцнены меры спагнання за непаспяховасць. Але і гэта не дало станоўчых вынікаў.

Выпуск 1847 г. аказаўся слабейшым за папярэдня, паколькі ў корпусе не выкладаліся некаторыя прадметы. Так, прыродазнаўства не вывучалася з-за адсутнасці выкладчыка, тапаграфія – з-за адсутнасці тапаграфічных інструментаў. Выкладанне гісторыі і чарчэння вялося на вельмі нізкім узроўні, што было адзначана на перавадных экзаменах у Дваранскім палку.

У 1846/1847 вучэбным годзе з 384 выхаванцаў Полацкага корпуса 104 былі пакінуты ў тых жа класах, а 9 выпушчаны юнкерамі (з-за неспяховасці). Такім чынам, не паспявалі 113 выхаванцаў, што складала каля 30%.

У 1849 г. генерал-лейтэнант барон Шліпенбах, які інспектаваў Полацкі кадэцкі корпус, у сваёй справаздачы адзначыў адну з прычын падзення паспяховасці: «Раней паспяховаму ходу адукацыі шмат спрыяла тое, што выкладчыкі па ўсіх прадметах ішлі са сваімі вучнямі ад ніжэйшага класа да вышэйшага, і што пры гадавых выпрабаваннях выхаванцаў экзаменавалі не толькі з пройдзенага на працягу года, але з усяго курса. Шмат старых выкладчыкаў звольніліся, і іх замянілі іншыя, у якіх справа выкладання пайшла дрэнна; так, напрыклад, па нямецкай мове быў запрошаны г. Вольф, які не валодаў здольнасцю прывабіць сваім прадметам; таксама выкладчык французскай мовы ў малодшых класах, нехта Марынье, чалавек вельмі грубы, неадукаваны і нявыхаваны»³.

Яшчэ ў 1847 г. было вырашана перагледзець вучэбныя праграмы. Размова ішла аб выпрацоўцы адзіных інструкцый па арганізацыі вучэбнага працэсу. У гэтым упэўніваў Растоўцаў вялікага князя Міхаіла Паўлавіча: «Складанне адзіных інструкцый па ўсіх без выключэння прадметах вельмі важна не толькі ў разумовых, але і ў палітычных адносінах...».

Пад агульным кіраўніцтвам начальніка штаба ваенна-навучальных устаноў генерала Я.І.Растоўцава па кожнаму прадмету ствараліся камісіі. У склад гэтых камісій увайшлі такія вядомыя педагогі і вучоныя, як В.Я.Бунякоўскі, У.І.Даль, Д.А.Мілюцін, М.В.Астраградскі, М.Г.Устралаў, І.І.Шульгін. Для кіравання работамі гэтых камісій, па ўказанню галоўнага начальніка ваенна-навучальных устаноў вялікага князя Міхаіла Паўлавіча, генерал Растоўцаў склаў «Настаўленне для адукацыі выхаванцаў ваенна-навучальных устаноў», якое 24 снежня 1848 г. было зацверджана Мікалаем І.

«Настаўленне» 1848 г. змяшчала падрабязныя ўказанні як адносна агульнай мэты выхавання і навучання ў кадэцкіх карпусах, так і адносна аб'ёму і методыкі выкладання кожнага прадмета. Асноўнай мэтай навучальнага працэсу вызначалася «падрыхтоўка выхаванцаў да ваеннай нівы; але яны павінны мець і веды агульныя, неабходныя для адукаванага чалавека, для члена сямейства і для члена цывільнага грамадства».

Вызначэнню прыватных мэт, зместу і аб'ёму выкладання кожнага прадмета прысвячалася другая частка «Настаўлення». Так, напрыклад, у дакуменце ўказвалася, што вывучэнне Закона Божага «не павінна быць навучаю: няхай выхаванцы ўспрымаюць яго не столькі розумам, колькі сэрцам, простае вызначэнне рэлігійнага вучэння павінна быць заснавана на асабістых словах і дзеяннях рэлігійнага настаўніка нашага, на выслоўях і подзвігах прарокаў, апосталаў і вялікіх айцоў нашай царквы».

«Настаўленне» ўключала і тыднёвае размеркаванне лекцый па ўсіх класах і прадметах. Пры гэтым працягласць кожнай лекцыі была вызначана ў паўтары гадзіны, а агульная колькасць вучэбных тыдняў абмежавана трыццацю.

Новы вучэбны план меў істотныя змены ў параўнанні з планам 1836 г. Так, у самастойныя прадметы былі выдзелены фізіка, хімія, механіка, матэматычная і фізічная геаграфія. Акрамя таго, некалькі павялічваюся час на законазнаўства і ваенныя навукі за кошт скарачэння курса выкладання моў.

«Настаўленне для адукацыі выхаванцаў ваенна-навучальных устаноў» было сустрэта сучаснікамі як спроба самадзяржаў задушыць у грамадстве ўсялякія намеры на развіццё свабоднай думкі і накіраваць свядомае жыццё Расіі па шляху, пажаданаму імператару. Гэтае «Настаўленне» дзейнічала да 1863 г.

Недахопы ў вучэбнай працы кадэцкіх карпусоў былі добра вядомы кіраўніцтву ваенна-навучальных устаноў, якое рабіла ўсё магчымае па іх выпраўленню. У мэтах развіцця інтарэсу да вывучэння прадметаў было прапанавана саджаць лепшых вучняў сумесна са слабымі. У класах на стале выкладчыка знаходзіўся спіс вучняў з адзнакамі, праграма вучэбнага прадмета і две скрыні з пытаннямі: у адной – па пройдзенаму матэрыялу, у другой – па яшчэ непачатаму, «каб па спісе і па першых білетах наведвальнік мог выклікаць выхаванцаў, а па білетах абедзвюх скрынь альбо па праграмах меркаваць аб спосабе выкладання»⁴.

У мэтах узмацнення кантролю за выкладаннем у кожным кадэцкім корпусе было прапанавана абіраць настаўнікаў-наглядчыкаў, якія абавязваліся параўноўваць праграмы настаўнікаў па аднолькавых прадметах, назіраць за ходам і метадамі выкладання, правяраць поспехі выхаванцаў, прысутнічаць на экзаменах.

Для паляпшэння падрыхтоўкі выхаванцаў па замежных мовах было прапанавана не абмяжоўвацца вывучэннем урокаў у класах, а праводзіць дадатковыя практыкаванні па перакладу з рускай мовы на замежную, і наадварот. У Брэсцкім корпусе для гэтых мэт па загаду дырэктара ў роты раздаваліся слоўнікі. Акрамя таго, найбольш здольным кадэтам па заканчэнні курса дарылі слоўнікі⁵.

У выніку дадатковых заняткаў у Полацкім кадэцкім корпусе некалькі палепшылася паспяховасць па рускай славеснасці, па нямецкай мове, алгебры, фізіцы, старажытнай і сярэдневяковай гісторыі, па агульнай і рускай геаграфіі, па чарчэнні. Гэтае становішча было адзначана пасля правяральных экзаменаў у Дваранскім палку у 1851 г. Вось радкі з водзыву экзаменацыйнай камісіі: «Больш альбо менш значныя поспехі ў параўнанні з леташнім экзаменам паказалі выхаванцы Полацкага корпуса... Выхаванцы гэтай установы адказвалі ў бягучым годзе значна лепш. Таксама і праасвясчэнны Васіль сведчыць з асаблівым задавальненнем аб паспяховым ходзе выкладання Закона Божага ў корпусе»⁶.

Але ўсе гэтыя мерапрыемствы не дапамагалі падняць выкладанне на дастаткова высокі ўзровень. У кадэцкіх карпусах па-ранейшаму асноўная ўвага ўдзялялася ваенна-фізічнаму і рэлігійна-маральнаму выхаванню вучняў, якое засланяла сабой агульнаадукацыйную падрыхтоўку.

Нягледзячы на гэтыя праблемы, у навучальных установах было шмат выхаванцаў, якія вызначаліся добрымі ведамі і дапытлівасцю. Так, выпускнік Полацкага кадэцкага корпуса (1839 г.) Р.П.Кузьмін-Караваеў (будучы дырэктар Полацкай ваеннай гімназіі) выдатна закончыў курс у Дваранскім палку і быў прызначаны ў л.-гв. Грэнадзёрскі полк. Яго прозвішча было занесена на мармуравыя дошкі як Дваранскага палка, так і Полацкага корпуса. Такага ж гонару ў 1852 г. быў удастоены і выпускнік Аляксандраўскага Брэсцкага кадэцкага корпуса Ф.Уладычанскі (будучы ўдзельнік паўстання 1863–1864 гг.). Акрамя таго, некаторыя выхаванцы Полацкага і Аляксандраўскага Брэсцкага кадэцкіх карпусоў паспяхова здавалі ўступныя экзамены ў Ваенную акадэмію⁷.

Такім чынам, у другой чвэрці XIX ст. вучэбны працэс у ваенна-навучальных установах быў уніфікаваны. У той жа час «разумовая адукацыя» не разглядалася як галоўны напрамак у вучэбна-выхаваўчым працэсе. Узровень падрыхтоўкі ў кадэцкіх карпусах быў недастаткова высокі, што ў значнай меры звязана з пралікамі ў пастаноўцы вучэбнага працэсу і нізкім прафесійным ўзроўнем выкладчыкаў – у асноўным афіцэраў расійскай арміі. Тым не менш вопыт вучэбнай працы ў кадэцкіх карпусах аказаўся карысным для будучых ваенных гімназій.

¹ Еленский О. Мои воспоминания о забытом корпусе // Русская старина. 1895. Т.83. №6. С.148.

² Там жа. С.147.

³ Викентьев В. П. Полоцкий кадетский корпус. Исторический очерк 75-летия его существования. Полоцк, 1910. С.175.

⁴ Алпатов Н. И. Учебно-воспитательная работа в дореволюционной школе интернатского типа. М., 1958. С.70.

⁵ Российский государственный военно-исторический архив. Ф.345, оп.1, д.1, л.63.

⁶ Викентьев В.П. Указ.сач. С.189.

⁷ Гл.: Викентьев В.П. Указ.сач. С.147; Гольмдорф М. Материалы для истории бывшего Дворянского полка до переименования его в Константиновское военное училище (1807–1859). СПб., 1882. С.130.

І.І.РЫЖЫКАВА

ЭКВІВАЛЕНТНАСЦЬ АДУКАЦЫІ І СПЕЦЫФІКА ФАРМІРАВАННЯ ТВОРЧЫХ ЗДОЛЬНАСЦЕЙ СТУДЭНТАЎ У ПЕДАГАГІЧНЫХ НАВУЧАЛЬНЫХ УСТАНОВАХ РАСІІ І БЕЛАРУСІ Ў ПЕРЫЯД 1918–1941 гг.

Сістэма педагагічнай адукацыі, якая ўступіла ў перыяд чарговага рэфармавання, шукае новыя накірункі свайго развіцця. Таму погляд на канструяванне даследуемай сістэмы з пазіцыі гістарычнага дэтэрмінізму дазваляе больш ярка адцяніць неабходнае і заснавальнае ад другараднага і неўплывовага ў ёй. Асаблівую сацыяльную, культуралагічную і прагнастычную значнасць маюць перыяды карэнных гістарычных пераломоў у жыцці краіны.

Перыяд з 1918 па 1941 г. з'яўляецца менавіта такім у жыцці былых савецкіх рэспублік і сістэмы педагагічнай адукацыі: ён адметны дынамізмам пошукаў як арганізацыйных структур, так і мэтазгоднай асновы падрыхтоўкі настаўнікаў. Крытычнае асэнсаванне і творчае выкарыстанне гэтага вопыту можа спрыяць выбару кірункаў развіцця педагагічнай адукацыі Рэспублікі Беларусь на рубяжы стагоддзяў.

Актуальнасць даследавання абумоўлена намерам пераадолення аднабаковага падыходу да ацэнкі савецкага перыяду ў развіцці педагагічнай адукацыі. Гэта аднабаковасць праяўляецца то ў прадстаўленні развіцця педагагічнай адукацыі як найвышэйшай і адзінай ступені ў сусветнай педагагічнай культуры, то ў інтэрпрэтацыі яе як выключна таталітарнай, накіраванай на падрыхтоўку пакорлівых "шрубкоў сучаснай вытворчасці".

Метадалогія нашага даследавання абумоўлена запатрабаваннямі культуралагічнага падыходу, які прадугледжвае, па-першае, праблематызацыю доследнага працэсу, па-другое, – параўнанне яго з аналагічнымі працэсамі ў іншых культурах, па-трэцяе, тлумачэнне яго знешне супярэчлівых тэндэнцый і асаблівасцей.

Вядучымі прынцыпамі даследавання з'явіліся: прынцып гістарычнага дэтэрмінізму і прынцып сусветнасці (З.І.Паўкін), якія патрабуюць разглядаць даследуемыя з'явы, працэсы кожнай эпохі ва ўзаемазалежнасці і цеснай сувязі з эканамічным, палітычным і культурным развіццём краін і народаў, а таксама з улікам агульначалавечых і нацыянальных вытокаў дзяржавы ці рэгіёна.

Галоўным метадам нашага даследавання з'явіўся кантэнт-аналіз нарматыўных матэрыялаў, што вызначалі дзейнасць вышэйшай педагагічнай школы, вучэбных планаў, праграм, вучэбных дапаможнікаў, манаграфій, архіўных матэрыялаў адпаведнага перыяду. Адзінкай аналізу мы выбралі гісторыка-педагагічны факт, які ўсведамляецца як веды аб канкрэтнай гісторыка-педагагічнай з'яве, дзейнасці ці сітуацыі. У якасці такіх фактаў разглядаюцца: стан адукаванасці народаў царскай Расіі, колькасць педагагічных кадраў, змест і ўзровень іх падрыхтоўкі напярэдадні кастрычніка 1917 г.

Выяўлена, што тры чвэрці насельніцтва дзяржавы было непісьменным, 80% дзяцей і падлеткаў не наведвалі школы¹.

Дзяржаўная ўлада, навуковая грамадскасць ясна ўсведамлялі: сапраўдная дэмакратыя, свабода асобы, самазахаванне грамадства, яго сацыяльна-эканамічная стабільнасць, нацыянальна-культурнае развіццё немагчымы, калі народ не валодае дастатковай паўнатай ведаў.

Школьная рэформа, да ажыццяўлення якой прыступіла маладая дзяржава, надзвычай востра выставіла праблему настаўніка і яго адукацыі. Гарантам магчымасцей новай школы ўяўляўся настаўнік вышэйшай адукацыі, здольны

да актыўнай сацыяльнай творчасці. Небывалы размах культурнага будаўніцтва патрабаваў стварэння дасканалай сістэмы педагогічнай адукацыі, якая магла б даць краіне літаральна "мільённую армію новых адукаванцаў"².

У дарэвалюцыйнай Расіі дзейнічала 288 педагогічных навучальных устаноў, у тым ліку 6 ВНУ і 20 настаўніцкіх інстытутаў, якія не мелі статуса вышэйшых навучальных устаноў³. Створаная напачатку XX ст. сістэма педагогічнай адукацыі мела дуалістычны характар з прычыны існавання двух тыпаў школ: царкоўных і свецкіх.

У сістэме педагогічнай адукацыі Расіі і Беларусі пераважалі навучальныя установы царкоўнага ведамства⁴. Гэты тып педагогічнай школы браў свае вытокі ў патрыярхальнай культуры і быў сацыяльна арыентаваны на замацаванне традыцыйнага патрыярхальнага стану грамадства Расійскай імперыі.

На пачатку XX ст. пры стварэнні навучальных педагогічных устаноў і Свяшчэнны Сінод, і Міністэрства народнай асветы кіраваліся двума асноўнымі прынцыпамі: кароткатэрміновасць і таннасць падрыхтоўкі настаўнікаў. Гэта абумоўлівала абмежаванасць агульнанавуковай і спецыяльнай падрыхтоўкі апошніх.

У якасці альтэрнатывы афіцыйнаму курсу ўзнікаюць земскія навучальныя ўстановы. Земскі тып навучальных педагогічных устаноў па сваіх сацыяльных характарыстыках набліжаўся да патрабаванняў перыяду пераходу Расіі да тэхнагеннай цывілізацыі. Вострая патрэбнасць у педагогічных кадрах, здольных сфарміраваць у моладзі новыя праграмы сацыяльнай і прафесійнай дзейнасці, абумовіла новы тып педагогічных устаноў вышэйшага тыпу.

Настаўнікаў вышэйшай кваліфікацыі ў Расіі рыхтавалі такія навучальныя ўстановы, як Маскоўскі педагогічны інстытут імя П.Г.Шалапуціна, Пецяўбургская педагогічная акадэмія, Пецяўбургская вольная вышэйшая школа П.Ф.Лесгафта, Маскоўскі народны ўніверсітэт імя А.Л.Шаняўскага і інш.⁵ Мэта гэтых навучальных устаноў – набліжэнне школы да жыцця, дзейнасці настаўніка – да інтэрэсаў і магчымасцей дзіцяці.

Падрыхтаваная рэформа вышэйшай педагогічнай адукацыі, якая прадугледжвала стварэнне педагогічных інстытутаў, накіраваных на Маскоўскага імя П.Г.Шалапуціна, так і засталася неабыццёўленай: часовы ўрад не здолеў адкрыць неабходнае для рэформы крэдытаванне. Таму агульная колькасць студэнтаў вышэйшых педагогічных навучальных устаноў складала каля чатырох тысяч чалавек⁶.

Якім жа чынам дзяржава, тры чвэрці насельніцтва якой было непісьменным, змагла да 1939 г. практычна ліквідаваць непісьменнасць? Як змагла яна павялічыць падрыхтоўку настаўнікаў ад чатырох тысяч у 1917 г. да 398,6 тысяч у 1941 г.? Як была арганізавана сістэма педагогічнай падрыхтоўкі ў многаналежнай дзяржаве? Як забяспечвалася пераёмнасць педагогічнай культуры на пераломным этапе развіцця грамадства?

За параўнальную парадыгму педагогічнай адукацыі ў Еўропе гэтага перыяду намі ўзята сістэма падрыхтоўкі настаўнікаў у Вальдорфскай школе (Германія).

У адпаведнасці з палажэннем аб адзінай трынаццацігадовай школе распрацоўваюцца новыя мэтавыя ўстаноўкі і каштоўнасці арыенціры падрыхтоўкі настаўнікаў. Агульныя напрамкі развіцця сістэмы педагогічнай адукацыі вызначылі Усерасійскі з'езд дэлегатаў настаўніцкіх інстытутаў (май 1918 г.), Усерасійская нарада дзеячоў па падрыхтоўцы настаўнікаў (жнівень 1918 г.), I з'езд па адукацыі (жнівень 1918 г.). Гэты напрамак (падрыхтоўка высокакваліфікаваных спецыялістаў) стаў вызначальным для ўсіх сфер народнай адукацыі.

У перыяд з 1918 па 1941 г. былі распрацаваны, прадстаўлены да рэалізацыі і часткова ці поўнасцю ажыццёўлены наступныя структурна-арганізацыйныя варыянты падрыхтоўкі настаўнікаў: вышэйшы настаўніцкі інстытут (1918–1941 гг.); педагогічны інстытут для асоб з вышэйшай і сярэдняй адукацыяй (1918–1924 гг.); педагогічныя факультэты ўніверсітэтаў (1919–1930 гг.); педагогічная акадэмія (1919–1921 гг.); інстытут народнай адукацыі (1919–1920 гг.);

практичны інстытут народнай адукацыі (1921–1923 гг.); вышэйшы педагогічны інстытут, у тым ліку і інстытут нацыянальных меншасцей (1924–1941 гг.); камуністычны вуз (камвуз; 1922–1941 гг.); вышэйшыя навукова-педагогічныя курсы (1920–1932 гг.); вышэйшыя педагогічныя курсы пры вышэйшых навучальных установах і вышэйшых тэхнічных установах (1924–1930 гг.); інжынерна-педагогічныя інстытуты (1923–1941 гг.); індустрыяльна-педагогічныя і агра-педагогічныя інстытуты (1930–1932 гг.); універсітэты (1933–1941 гг.)⁷.

Факталагічны аналіз праектаў розных тыпаў педагогічных устаноў сведчыць аб тым, што ў 1918–1931 гг. складваецца дэмакратычная сістэма падрыхтоўкі настаўнікаў для розных тыпаў навучальных устаноў з улікам іх папярэдняй падрыхтоўкі і таго сацыяльна-культурнага асяроддзя, у якім яны будуць працаваць. Дэмакратызм гэтай сістэмы праяўляўся, па-першае, у тым, што малады чалавек мог свабодна, без усялякіх абмежаванняў накітавацца тупіковымі школамі, пераходзіць ад пачатковай ступені навучання да вышэйшай. Абвяшчалася і гарантавалася роўнасць мужчын і жанчын у сферы педагогічнай адукацыі, як і ў іншых сферах грамадскага жыцця.

Дэмакратызм сістэмы педагогічнай адукацыі праяўляўся ў плюралізме канцэптуальных падыходаў да структуравання зместу падрыхтоўкі, дазвалялі ВНУ самім распрацоўваць навучальныя планы і праграмы. У палажэннях аб стварэнні названых тыпаў педагогічных устаноў адлюстраваліся еўропа-цэнтрыйскія падыходы да канструавання педагогічнага працэсу, творчая інтэрпрэтацыя лепшых дасягненняў зарубежнай і айчынай навукі. Так, арыентацыя на сусветную практыку рэфармавання універсітэцкай навукі вяла да раздзельнай падрыхтоўкі навуковых і практычных работнікаў асветы. Першы партыйны з'езд па народнай адукацыі (1921 г.) прыняў рашэнне аб паасобнай падрыхтоўцы навуковых і практычных работнікаў. Аднак, як сведчаць матэрыялы з'езда, практычным інстытутам народнай адукацыі, педагогічным інстытутам і педагогічным факультэтам універсітэтаў адбодзіліся толькі вучэбныя і агітацыйна-асветніцкія функцыі⁸.

Энцыклапедызм у падрыхтоўцы настаўнікаў разглядаецца як падстава фарміравання матывацыйна-творчай актыўнасці будучага настаўніка, накіраванай на самаўдасканалванне ўласнай асобы і творчае развіццё іншых⁹. Значна павышаецца роля прыкладных ведаў. Але жыццё паказала, што адсутнасць даследаванняў як кампанента прафесійнай падрыхтоўкі зніжае прафесійную кампетэнтнасць выпускнікоў, зводзіць на нішто высокія ўстаноўкі на падрыхтоўку шырокаадукаванага настаўніка-тварца. Пачынаецца новы пошук аптымальнай мадэлі падрыхтоўкі педагогічных кадраў.

Параўнальны аналіз вучэбных планаў і праграм па педагогіцы, педалогіі і псіхалогіі такіх ВНУ, як педфак 2-га МГУ, педфак БДУ, Ленінградскі педагогічны інстытут імя А.І.Герцэна, індустрыяльна-педагогічны інстытут імя К.Лібкнехта, Акадэмія камуністычнай адукацыі сведчыць аб тым, што арганізацыйна-структурная разнастайнасць падрыхтоўкі педагогічных кадраў мела пад сабой трывалую аб'яднальную падставу.

Эквівалентнасць падрыхтоўкі настаўнікаў забяспечвалася агульнай філасофіяй адукацыі таго часу, якая засяроджвалася на ідэі "школы працы", прыняццяў палітэхнізму, сувязі навучання з працай, практыкай рэвалюцыйнага ператварэння свету. Значнае месца ў сістэме педагогічнай падрыхтоўкі настаўнікаў займала краязнаўства. Сістэмаўтваральным кампанентам педагогічнай адукацыі стала светапоглядная падрыхтоўка настаўнікаў. Іерархія яго прафесійных функцый апісваецца наступнымі лексічнымі парадыгмамі: настаўнік – грамадскі арганізатар дзяцінства і юнацтва; новы педагог – гэта грамадскі мясцовы работнік; настаўнік – гэта даследчык-краязнаўца¹⁰.

Драматызм перыяду 1918–1931 гг. у сістэме педагогічнай адукацыі праяўляўся перш за ўсё ў тым, што шматлікія ВНУ, якія атрымалі магчымасць творча рэалізаваць свае канцэптуальныя мадэлі падрыхтоўкі настаўнікаў, вельмі часта не мелі адпаведных навукова-метадычных сіл, здольных распрацаваць неабходныя матэрыялы. На практыцы гэта праявілася ва ўзнікненні вельмі многіх дробных навучальных курсаў, працоўных практык на падпры-

емствах і ў сельскай мясцовасці, што зніжала агульнанавуковую падрыхтоўку будучых настаўнікаў.

Пошукі аптымальнай структурна-арганізацыйнай сістэмы педагагічнай адукацыі прывялі да выбару універсітэцкай мадэлі, якая забяспечвала агульнанавуковую падрыхтоўку настаўнікаў розных спецыяльнасцей. Канкрэтную жа спецыяльнасць настаўнікі мелі магчымасць выбіраць з іх вялікага мноства: прыродазнаўчыя, грамадска-палітычныя, сацыяльна-эканамічныя, нацыянальна-культурныя, культурна-гістарычныя, гуманітарна-педагагічныя, антрапапедагагічныя, этыка-эстэтычныя і г. д. Агульны накірунак падрыхтоўкі настаўнікаў ажыццяўляўся ў адпаведнасці з еўрапейскімі мадэлямі, у прыватнасці, з сістэмай Р.Штайнера. Настаўнік Вальдорфскай школы працаваў з вучнямі з першага па восьмы клас, навучаў іх усім прадметам, прадугледжаным вучэбным планам. Настаўніка для школы маладой савецкай дзяржавы таксама рыхтавалі як "цыклавіка", які навучае пэўнаму цыклу вучэбных дысцыплін¹¹.

Вызначальнае месца ў распрацоўцы сістэмы педагагічнай адукацыі ў разглядаемы перыяд займаў педагагічны факультэт БДУ. Гісторыя яго дзейнасці з 1921 па 1941 г. сведчыць аб складанасці і супярэчлівасці гэтага працэсу. Педагагічны факультэт быў створаны ў момант, калі змест традыцыйнай педагагічнай адукацыі зведаў значныя змены. Экстраспектыва дзейнасці вышэйшай педагагічнай школы паказвала, што ўстаноўка на універсітэцкі тып педагагічнай адукацыі вядзе да перавагі агульнатэарэтычных дысцыплін у падрыхтоўцы настаўнікаў над псіхалага-педагагічнымі і метадычнымі. Галоўнымі ж функцыямі выпускнікоў факультэта былі вызначаны, як ужо было сказана, асветніцка-прапагандысцкая і навучальная. Супярэчлівасць становішча педагагічнага факультэта і лёсу яго выпускнікоў вымусіла да пошуку іншых эквівалентаў прафесійнай падрыхтоўкі настаўнікаў.

У мэтах рэарганізацыі работы педфака і распрацоўкі метадалогіі вучэбнага плана і вучэбных праграм для вышэйшых педагагічных устаноў была створана спецыяльная камісія, якая пачала працаваць у лютым 1924 г. Яна прадставіла на разгляд грамадскасці наступныя дысцыпліны: краязнаўства, марксізм і матэрыялістычную дыялектыку, тэарэтычную і практычную педагогіку, працу ва ўсіх яе формах¹². У цэнтр падрыхтоўкі настаўнікаў камісія раіла паставіць веды аб дзіцяці і педагагічным працэсе.

Агульныя прынцыпы педагагічнай адукацыі было прапанавана сфармуляваць так: першы курс – псіхалагічны; другі – педалагічны; трэці – педагагічны. Абавязковымі дысцыплінамі для ўсіх студэнтаў педфака БДУ вызначаліся анатомія і фізіялогія, педагагічная і эксперыментальная псіхалогія, педагогія, гігіена, навуковае вывучэнне метадаў выкладання, педагагічная практыка.

У сваіх распрацоўках камісія павінна была ўлічыць рэкамендацыі Ўсерасійскай канферэнцыі па педагагічнай адукацыі, якая арыентавала ВНУ на падрыхтоўку настаўнікаў па формуле: настаўнік – перш-наперш марксіст па светапогляду, калектывіст – па навыках, а затым – прадметнік-спецыяліст, знаёмы з больш ці менш шырокім колам блізкіх дысцыплін¹³.

Навуковы светапогляд, аснову якога складаюць веды аб грамадстве, чалавеку, прыродзе, тэхніцы, дзейнасці, вытворчасці, разглядаўся ў вучэбных планах як умова паглыбленай спецыялізацыі і творчага рашэння педагагічных праблем¹⁴.

Супярэчлівасць становішча студэнтаў БДУ (а таксама і іншых педагагічных вышэйшых устаноў) заключалася ў тым, што пры такім раскладзе навучальных дысцыплін ні даследніцкая дзейнасць, ні прадмет выкладання, ні педагогіка не з'яўляліся вучонымі спецыяльнасцямі. Менавіта гэтыя недахопы і выявіліся ў 1927 г. падчас праверкі якасці прафесійнай падрыхтоўкі маладых настаўнікаў.

Пачынаецца новы віток пошукаў аптымальнай мадэлі падрыхтоўкі настаўнікаў. Паступіў шэраг прапаноў: побач са спецыяльнымі факультэтамі стварыць міжфакультэцкае дадатковае аддзяленне. Для гэтага прапаноўвалася ўключыць аднагодовае вышэйшыя курсы, якія існавалі на базе

спецфакультэтаў універсітэтаў, вышэйшых тэхнічных устаноў, іншых ВНУ, у сістэму вышэйшай школы ў якасці арганізацыйнай часткі. Уся прафесійна-педагагічная падрыхтоўка павінна была весціся ў факультатыўным рэжыме, у вольны ад заняткаў на спецыяльным факультэце час. Права выбару дадатковай педгагічнай адукацыі набывалася з другога курсу. Арганізацыя дадатковай адукацыі мела на мэце забяспечыць усебаковую падрыхтоўку праз "пагружэнне студэнтаў у асобую галіну чалавечай культуры – у педагогіку"¹⁵.

Змест педгагічнай падрыхтоўкі на другім курсе складалі псіхалогія, гістарычныя ўводзіны ў педагогіку, арганізацыя народнай адукацыі ў РСФСР ці БССР, агульная педагогіка, філасофія педагогікі. На трэцім курсе студэнтаў знаёмілі з эксперыментальнай педагогікай, педагогікай характару, агульнай методыкай, мастацкім педгагічным курсам, дзяржаўнымі праграмамі. На чацвёртым курсе прапаноўвалася вывучэнне спецыяльных методык, тэхнікі маўлення, мастацкага чытання, мастацкага апавядання.

Педагагічная практыка прадугледжвалася ўлетку на кожным курсе. На чацвёртым жа курсе яна праводзілася на працягу ўсяго года і заканчвалася заліковай практыкай.

Але праект рэарганізацыі падрыхтоўкі настаўнікаў у сістэме класічнага універсітэта не быў рэалізаваны на практыцы. З 1930 г. перад універсітэтамі была пастаўлена задача падрыхтоўкі навукова-педагагічных работнікаў для вышэйшых навучальных устаноў. Арыентацыя БДУ на сярэдняю агульнаадукацыйную школу і сярэдняю спецыяльную школу адлюстравалася ў пераліку профіляў спецыялістаў з 1933 г.¹⁶

Пасля 1935 г. агульнаадукацыйны кампанент ў вучэбных планах страчвае сваё вызначальнае месца; ўсё большы ўдзельны вес набывае грамадска- і ваенна-патрыятычны кампанент цэннасна-арыентацыйнай падрыхтоўкі. Паглыбленая спецыялізацыя ў галіне навукі, асновы якой выпускнік будзе выкладаць, з'яўляецца, бадай, адзінай умовай фарміравання творчых здольнасцей будучых настаўнікаў.

К 1941 г. на Беларусі існавала 6 педгагічных ВНУ, у якіх званне настаўніка рыхтаваліся атрымаць 3723 студэнты¹⁷.

Факталагічны аналіз працэсу стварэння сістэмы вышэйшай педгагічнай адукацыі ў перыяд з 1918 па 1941 г. дае падставы для наступных высноў. Гэта быў дынамічны, складаны і супярэчлівы перыяд станаўлення сістэмы педгагічнай адукацыі, які забяспечыў вырашэнне галоўнай задачы дзяржавы – падрыхтоўку неабходнай колькасці настаўнікаў з дастаткова высокім узроўнем педгагічнай кваліфікацыі. Перыяд з 1918 па 1941 г. вызначаецца нераўнацэннасцю прапанаваных праектаў сістэмы педгагічнай адукацыі і нераўнаважнасцю часавых інтэрвалаў дзейнасці тых ці іншых педгагічных навучальных устаноў. Найбольшае значэнне для тэарэтычнай і метадалагічнай рэфлексіі мае перыяд 1918–1931 гг., калі была закладзена падстава для стварэння разнастайных тыпаў педгагічных навучальных устаноў, здольных забяспечыць рэфармаванне педгагічнай адукацыі, станаўленне новага зместу, новых тэхналогій навучання і выхавання, арыентаваных на еўрапейскія сістэмы, адначасова зацвярджаць самабытнасць нацыянальнай культуры.

Устойлівасць гэтай разнастайнасці педгагічных устаноў забяспечвала эквівалентнасць сістэмаўтваральных кампанентаў прафесійнай падрыхтоўкі будучых настаўнікаў: светапоглядны кампанент, прадстаўлены дыялектыка-матэрыялістычнай, марксісцкай і антрапалагічнай філасофіяй; краязнаўчы, этыка-эстэтычны прадстаўлены гісторыяй мастацтва, філасофіяй педагогікі, гісторыяй этычных вучэнняў, гістарычнымі ўводзінамі ў педгагічную практыку, тэхнікай педгагічнага малявання, у тым ліку – графічнай граматай, тэатральнай педагогікай, цыкламі прадметаў па працы, уключаючымі яе асноўныя віды: ручная, вытворчая праца, разнастайныя віды практык (палітэхнічная, грамадска-педагагічная, палітыка-асветніцкая дзейнасць, грамадска-карысная праца, метадычная).

Змястоўны аналіз і параўнанне дакументаў рэфармавання педагагічнай адукацыі дае права гаварыць аб навуковым плюралізме ў абгрунтаванні праектаў рэформы. Уплыў на складанне сістэмы педагагічнай адукацыі аказвалі як прадстаўнікі марксісцскага напрамку (Н.К.Крупская, А.Г.Калашнікаў, А.В.Луначарскі), так і прадстаўнікі альтэрнатыўнага кірунку афіцыйнай педагогікі (П.Ф.Капцераў, М.М.Рубінштейн і інш.).

Даследаванне першакрыніц і дакументаў сведчыць аб пераемнасці дэмакратычных ўстановак педагагічнай адукацыі, якія бяруць свае вытокі ў земскіх навучальных установах, у дзейнасці педагогаў-гуманістаў дакастрычніцкага перыяду (Н.К.Венцэль, П.Ф.Капцераў, І.М.Ульянаў і інш.).

Рэдукцыянізм прынцыпаў "школы працы", "тэхніка рашае ўсё" на дзейнасць педагагічных навучальных устаноў, якія знайшлі сваё адлюстраванне ў пастановах партыі і ўрада 1931–1932 гг., прывялі да таго, што факультэт ВНУ стаў разглядацца як "цэх завода", "вопытнае поле" сельскай гаспадаркі. У выніку гэтага знікае разнастайнасць ў сістэме педагагічнай адукацыі. У сваю чаргу, уніфікацыя абумовіла стагнацыйныя працэсы, якія не замарудзілі здзейсніцца: к 1941 г. была ўжо толькі адзіная сістэма педагагічнай адукацыі з адзінымі навучальнымі планамі, праграмамі, навучальнымі дапаможнікамі.

¹ Гл.: Луначарский А. В. Доклад на III сессии ВЦИК 7-го созыва // О воспитании и образовании. М., 1976. С.76.

² Там жа. С.75–76.

³ Гл.: Ильин Н. Н. Педагогическое образование за границей и у нас. М., 1927. С.89–90.

⁴ Гл.: Паначин Ф. Г. Педагогическое образование в России. М., 1976. С.107.

⁵ Там жа. С.86,94.

⁶ Луначарский А. В. Доклад на III сессии ВЦИК 7-го созыва. С.76.

⁷ Хрусталева А. К истории высшего педагогического образования в РСФСР (Педвузы Москвы и Ленинграда в 1918–1961 гг.) М., 1963.

⁸ Там жа. С.4.

⁹ Рубинштейн М. М. Об образовании и самообразовании педагога // На путях к педагогическому самообразованию: Сб. ст. М., 1925. С.9–10.

¹⁰ Ильин Н. Н. Педагогическое образование за границей и у нас. С.95–96.

¹¹ ЦДА РБ. Ф.205, Спр.1, адз. зак. 802, арк.24–25.

¹² Там жа. арк.24–25.

¹³ Калашников А. Г. Новый учебный план педвуза и перспективы его развития // Нар. просвещение. 1925. №7–8. С.117.

¹⁴ Учебный план, программы и методы работы АКВ на 1929/30 учебный год. М., 1929. С.7,69–70.

¹⁵ Рубинштейн М. М. Проблема учителя. М.;Л., 1927. С.85.

¹⁶ ЦДА РБ. Ф.205, Спр.1, адз. зак. 667, арк.4,12.

¹⁷ Гл.: Новик Е. Н. Формирование кадров народного образования Белоруссии. Мн., 1981. С.242–243.

В.В.БЕСПРАЗВАННЫ

АБ АКТУАЛЬНЫХ ПРАБЛЕМАХ ВАЕННА-ПАТРЫЯТЫЧНАГА ВЫХАВАННЯ СТУДЭНТАЎ БЕЛАРУСКАГА ДЗЯРЖАЎНАГА УНІВЕРСІТЭТА

Патрыятызм – гэта адзінае пачуццё і стан асобы, у якім выяўляюцца адносіны чалавека да Радзімы і гатоўнасць яе абараняць. Патрыятызм перадаецца ад бацькоў да дзяцей. Ва ўсе часы юнакоў спецыяльна выхоўвалі, навучалі і рыхтавалі да ролі будаўнікоў і абаронцаў Радзімы.

У артыкуле 57 Канстытуцыі Рэспублікі Беларусь зацверджана: «Абарона Рэспублікі Беларусь – абавязак і свяшчэнны доўг грамадзяніна Рэспублікі Беларусь»¹. На падрыхтоўку моладзі для выканання гэтага грамадзянскага абавязку накіравана наша сістэма патрыятычнага і ваенна-патрыятычнага выхавання.

У сучасных умовах, як ніколі раней, важна фарміраваць у студэнцтва патрыятызм, заснаваны на агульначалавечых і нацыянальных каштоўнасцях, светапоглядзе і адносінах асобы да Радзімы – Рэспублікі Беларусь, гатоўнасць берагчы і ўмацоўваць практычнымі справамі яе незалежнасць і суверэнітэт.

Хаця сённяшняя нявырашанасць многіх маладзёжных праблем, недасканаласць механізму ажыццяўлення адпаведнай палітыкі выклікае ў часткі

моладзі пачуцці апатыі і незадавальнення, аднак у большасці яе аптымізм і надзея на будучыню захоўваюцца, што трэба ўлічваць у выхаваўчай рабоце.

Прафесарска-выкладчыцкі састаў ваеннай кафедры пры непасрэдным удзеле ўпраўлення выхаваўчай работы і інфармацыі Міністэрства абароны Рэспублікі Беларусь, рэктарата, кіраўніцтва факультэтаў, грамадскіх арганізацый Белдзяржуніверсітэта арганізуе і вызначае сістэму патрыятычнага выхавання студэнцтва як важны рычаг навучальна-выхаваўчага працэсу. Пры гэтым вырысоўваюцца прыярытэтныя кірункі работы:

- выхаванне любові да Рэспублікі Беларусь, павагі да яе Канстытуцыі і заканадаўчых актаў;

- фарміраванне пачуццяў гатоўнасці да ўсвядомленага ўдзелу ва ўмацаванні эканомікі, дзяржаўнасці і выканання прававых норм;

- фарміраванне ў студэнтаў, будучых афіцэраў запasu, высокіх прафесійных якасцей;

- пастаяннае ўдасканаленне форм, метадаў і сродкаў выхаваўчай дзейнасці з улікам дасягненняў педагогічнай навукі і практыкі;

- узбраенне студэнцкай моладзі разам з ведамі, якія атрымліваюцца ў ВНУ па асноўнай спецыяльнасці, ведамі па ваенна-уліковай спецыяльнасці.

Стратэгію дзейнасці ваеннай кафедры вызначаюць перспектывы план ваенна-патрыятычнага выхавання студэнцкай моладзі і «Комплексная праграма-канцэпцыя выхавання грамадзянскай самасвядомасці студэнтаў Белдзяржуніверсітэта».

З улікам сучасных патрэб арміі кафедра прыступіла да падрыхтоўкі вайсковых псіхолагаў, афіцэраў па выхаваўчай рабоце і інфармацыйнаму забеспячэнню войск, афіцэраў юрыдычнай службы. У навучальнай праграме акцэнт зроблены на такіх дысцыплінах, як ваенная педагогіка і псіхалогія, методыка навучання і выхавання, прававая работа ва Узброеных Сілах Рэспублікі Беларусь.

У педагогічнай практыцы кафедры выкарыстоўваюцца як традыцыйныя, так і іншыя формы работы: навукова-практычныя канферэнцыі, дыспуты, круглыя сталы, напісанне рэфератаў і навуковых паведамленняў, работа з гістарычнымі дакументамі ў архівах па заданню кафедры, сустрэчы з ветэранамі Вялікай Айчыннай вайны і воінамі-афганцамі, наведванне музеяў і воінскіх часцей, групавыя заняткі па дзяржаўна-прававой падрыхтоўцы. У навучальна-выхаваўчай рабоце са студэнцкай моладдзю кафедра абапіраецца на карысны педагогічны вопыт вядучых ВНУ рэспублікі².

Ваенна-патрыятычнаму выхаванню ў значнай ступені спрыяе вайсковая стажыроўка. Так, у ліпені 1998 г. студэнты, армейскія стажоры, па водгуках камандавання воінскіх часцей 120-й гвардзейскай мотастралковай дывізіі, працуючы з маладым папаўненнем, праводзілі анкетаванне і інфармаванне асабовага саставу, заняткі па дзяржаўна-прававой падрыхтоўцы, індывідуальныя псіхалага-педагогічныя размовы, ўдзельнічалі ў арганізацыі навучальнага працэсу ў палявых умовах.

У патрыятычным выхаванні супрацоўнікі кафедры выкарыстоўваюць газеты «Во славу Родины», «Беларускі ўніверсітэт», часопісы «Армия» і «Веснік Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта», на старонках якіх сістэматычна друкуецца артыкулы па надзённых праблемах выхавання армейскай і студэнцкай моладзі.

Поспех работы кафедры вызначае высокі навуковы патэнцыял яе прафесарска-выкладчацкага саставу: многія дацэнты, старшыя выкладчыкі да прызначэння на ваенную кафедру займалі высокія камандныя пасады ў войсках, некаторыя маюць баявы вопыт. Сярод іх – начальнік кафедры палкоўнік В.С.Трафімычаў, палкоўнікі А.Р.Шкураў, А.Д.Міронаў, падпалкоўнікі В.А.Жалняркевіч, У.М.Кудрэйка, А.Н.Чысцякоў, А.Н.Конанаў. Усё гэта і матэрыяльна-тэхнічная база дазваляюць рыхтаваць афіцэраў запasu па трынаццаці спецыяльнасцях.

У якасці асноўных мэтавых устаноў па патрыятычнаму выхаванню будучых афіцэраў запasu можна вылучыць: фарміраванне пачуццяў грама-

дзянскага абавязку, гатоўнасці стаць абаронцам Радзімы, адказнасці за асабістую падрыхтаванасць па выбранай спецыяльнасці, упэўненасці ў неабходнасці ваеннай падрыхтоўкі. Зыходзячы з гэтых мэтавых устаноў, у пачатку 1998 г. кафедрай праведзена аператыўнае сацыялагічнае апытанне 150 будучых афіцэраў запasu.

Рэспандэнтам была прапанавана анкета, якая ўключала 10 асобасных і грамадска-значных мэтавых устаноў (ацэнка праводзілася па пяцібальнай шкале):

1. На занятках па ваеннай падрыхтоўцы даведваюся шмат пра што новае	1 2 3 4 5
2. Атрымліваю задавальненне ад ваеннай падрыхтоўкі	1 2 3 4 5
3. Разглядаю ваенную падрыхтоўку як выкананне грамадскага абавязку	1 2 3 4 5
4. Упэўнены ў неабходнасці падрыхтоўкі афіцэраў запasu	1 2 3 4 5
5. Жадаю быць карысным грамадству, калі спатрэбіцца, у якасці афіцэра запasu	1 2 3 4 5
6. Адчуваю адказнасць перад сабою за асабістую падрыхтаванасць па ваеннай спецыяльнасці	1 2 3 4 5
7. Адчуваю адказнасць перад грамадствам за асабістую падрыхтаванасць па ваеннай спецыяльнасці	1 2 3 4 5
8. Жадаю стаць кваліфікаваным афіцэрам запasu	1 2 3 4 5
9. Спадзяюся, што ў працэсе ваеннай падрыхтоўкі будуць выхаваны каштоўныя якасці асобы	1 2 3 4 5
10. Лічу прафесію афіцэра прэстыжнай	1 2 3 4 5

Асноўныя тэндэнцыі выбару мэтавых устаноў рэспандэнтамі дазваляюць зрабіць наступныя вывады. Найбольш значнай устаноўкай аказалася праекцыя будучых афіцэраў запasu на выхаванне каштоўных якасцей асобы ў працэсе ваеннай падрыхтоўкі (блізка да пяці балаў).

Настолькі ж устойлівымі (блізка да чатырох балаў) з'яўляюцца праекцыі на неабходнасць выканання грамадскага абавязку, прэстыжнасць воінскай прафесіі, імкненне атрымаць неабходныя ваенныя веды. Магчыма таму шэраг выпускнікоў ваеннай кафедры пасля заканчэння ўніверсітэта звязвае сваё жыццё з узброенымі сіламі і ўнутранымі войскамі рэспублікі.

Разам з тым прыкладна кожны пяты рэспандэнт, пры станоўчай у цэлым ацэнцы падрыхтоўкі афіцэраў запasu, не выявіў дастаткова моцных асобасных устаноў, звязаных з перспекывай атрымання той ці іншай воінскай спецыяльнасці.

Відавочна, што працэс падрыхтоўкі будучых афіцэраў запasu, выхавання патрыятычных якасцей асобы залежыць і ад таго, як праходзяць працэсы рэфармавання ў арміі, наколькі высокім у грамадстве з'яўляецца прэстыж воінскай прафесіі, якія сацыяльна-псіхалагічныя фактары вызначаюць дзейнасць і супрацоўніцтва ваенных кафедраў, навучальных устаноў узброеных сіл, воінскіх падраздзяленняў і калектываў.

Павышэнню эфектыўнасці патрыятычнай работы, на наш погляд, можа садзейнічаць вырашэнне такіх праблем, як:

- правядзенне мэтанакіраваных сацыялагічных даследаванняў па пытаннях выхавання моладзі, у тым ліку і студэнцкай, лабараторыяй грамадскага аналізу і сацыялагічных даследаванняў Ваеннай Акадэміі Рэспублікі Беларусь;

- пазбаўленне фармалізму ў гэтай дзейнасці;

- неабходнае матэрыяльна-тэхнічнае забеспячэнне мерапрыемстваў, якія праводзяцца з моладдзю, стварэнне новых фільмаў, напісанне метадычнай і навуковай літаратуры па праблемах выхавання патрыёта, грамадзяніна;

- забеспячэнне нарматыўнымі дакументамі, спецыяльнай літаратурай і перыёдыкай, што выдаюцца як у Рэспубліцы Беларусь, так і ў Расійскай Федэрацыі;

- узнаўленне дзейнасці пры ваеннай кафедры курсаў па падрыхтоўцы вадзіцелей аўтатранспарту з атрыманнем студэнтамі вадзіцельскіх правоў на льготных умовах.

Зразумела, у навучанні і выхаванні студэнцкай моладзі практычныя вынікі атрымліваюцца не адразу. Але добры маральны патэнцыял, які закладзены ў нашай моладзі, у тым ліку і ў студэнцкай, можа спрацаваць толькі пры пэўных умовах, стварэнне якіх залежыць ад усіх структур дзяржавы, у тым ліку і ад прафесійнай дзейнасці выкладчыцкага саставу ваеннай кафедры.

¹ Канстытуцыя Рэспублікі Беларусь 1994 года (са змяненнямі і дапаўненнямі). Мн., 1997. С.16.

² Гл.: Чайка С.Н. Методика воспитательной работы в Вооруженных Силах Республики Беларусь. Мн., 1997.

СЦЯПАН АНДРЭЭВІЧ УМРЭЙКА – ВУЧОНЫ І ПЕДАГОГ

19 снежня споўнілася б 90 гадоў вядомаму беларускаму вучонаму і педагогу, члену-карэспандэнту АПН СССР, прафесару, заслужанаму настаўніку Беларусі, аднаму з заснавальнікаў часопіса "Веснік БДУ" Сцяпану Андрэевічу Умрэйку.

С.А.Умрэйка нарадзіўся 19.12.1908 г. у в.Пясочнае, што на Капыльшчыне, у сялянскай батрацкай сям'і. З 1928 г., пасля заканчэння Мінскага педагагічнага тэхнікума, працаваў у Капылі настаўнікам сямігадовай школы, потым – у райкоме ЛКСМБ, затым – інспектарам райана. З 1930 г. працаваў у Мінску загадчыкам аддзела Фрунзенскага райкома камсамола, загадчыкам аддзела рэдакцыі газеты "Чырвоная змена", завучам і дырэктарам школы. З 1940 г., пасля заканчэння Мінскага педагагічнага інстытута імя А.М.Горкага, працаваў начальнікам Упраўлення сярэдніх навучальных устаноў Наркамасветы БССР.

С.А.Умрэйка ўдзельнічаў у баях з нямецка-фашысцкімі захопнікамі на франтах Вялікай Айчыннай вайны. Ён быў камісарам батальёна, камісарам палка, старшым інструктарам палітаддзела. З 1943 да 1964 г. працаваў намеснікам міністра асветы Беларусі, з перапынкам у 1948–1952 гг., калі ён кіраваў рэспубліканскім НДІ педагогікі. У 1964 г. С.А.Умрэйка перайшоў на педагагічную працу ў БДУ, дзе ўзначаліў кафедру педагогікі і псіхалогіі; з 1967 па 1974 г. быў прарэктарам універсітэта.

Валодаючы вялікім жыццёвым вопытам, адчуўшы ўсе тонкасці станаўлення і развіцця агульнаадукацыйнай школы, С.А.Умрэйка змог сабраць і кваліфікавана абагульніць вялікі фактычны матэрыял па праблемах школьнай адукацыі ў Беларусі. Ён стаў фактычна першым даследчыкам гісторыі развіцця школы і народнай асветы ў рэспубліцы. Вялікія арганізатарскія здольнасці, глыбокая эрудыцыя і веданне педагагічных праблем сярэдняй школы і ВНУ вылучылі С.А.Умрэйку ў лік вядучых вучоных педагогаў Беларусі.

С.А.Умрэйка апублікаваў звыш 100 навуковых прац, падрыхтаваў двух дактароў і 22 кандыдатаў педагагічных навук. За гэтымі лічбамі – вялікая творчая і шматгранная праца Сцяпана Андрэевіча, самага знакамітага беларускага вучонага ў галіне гісторыі педагогікі. Ураджваюць шматпланавыя і разнапланавыя вектары яго навуковых, вучэбных, педагагічных інтарэсаў і вынікі іх рэалізацыі ў практыцы народнай адукацыі.

С.А.Умрэйка належыць да ліку нямногіх педагогаў, якія ў сваёй творчасці ўдала і арганічна спалучалі ўсё новае з гістарычным і традыцыйным вопытам. Ён быў вялікім энтузіястам даследаванняў у вобласці гісторыі народнай адукацыі і педагагічнай думкі Беларусі. Менавіта па яго ініцыятыве ў 60-х гг. пачалася праца па стварэнню "Нарысаў гісторыі развіцця народнай асветы і педагагічнай думкі ў Беларускай ССР". Глыбокія веды, багаты жыццёвы вопыт настаўніка і выключная працавітасць дапамаглі Сцяпану Андрэевічу прайсці шлях ад настаўніка да члена-карэспандэнта Акадэміі педагагічных навук СССР і закласці тэарэтычную базу для развіцця гісторыка-педагагічнай навукі ў нашай рэспубліцы. Значны ўплыў аказаў ён і на развіццё універсітэцкай адукацыі. Пад яго кіраўніцтвам на кафедры педагогікі былі створаны навуковыя школы, выхаванцы якіх і сёння актыўна працуюць на ніве беларускай педагагічнай навукі.

У нашым часопісе друкуюцца артыкулы вучняў, паслядоўнікаў і саратнікаў Сцяпана Андрэевіча Умрэйкі па праблемах педагогікі, асновы якіх былі ім закладзены.

Аўтар гэтых радкоў у студэнцкія гады слухаў лекцыі С.А.Умрэйкі, якія прываблівалі студэнтаў навуковай стройнасцю, яскравасцю выкладання думкі, уменнем зацікавіць слухачоў сваім прадметам.

XII МІЖНАРОДНЫ КАНГРЭС СЛАВІСТАЎ (КРАКАЎ, 27.VII–2.IX.1998)

Міжнародныя кангрэсы славістаў праходзяць праз пяць гадоў, абавязкова ў славянскай краіне, па чарзе. Яны збіраюць даследчыкаў і выкладчыкаў славянскіх моў і літаратур з усяго свету і з'яўляюцца самымі прадстаўнічымі форумамі славістаў. У кракаўскім кангрэсе, акрамя дэлегатаў ад ўсіх славянскіх краін, ўдзельнічалі спецыялісты з 28 неславянскіх дзяржаў. Друкаваная праграма кангрэсу налічвае 1017 дакладаў і выступленняў¹; іх рэзюме змешчаны ў двух тамах, выданых напярэдадні². Згодна з правіламі славістычных кангрэсаў, усе даклады павінны быць загадзя прадстаўлены не толькі ў рэзюме, але і ў больш разгорнутым выглядзе (асобнае выданне ці артыкул у навуковым часопісу або зборніку). Беларускія славісты звычайна друкуюць свае даклады ў асобных брашурах³, расійскія і польскія – у "кангрэсаўскіх" галіновых зборніках, украінскія – у спецыяльных выпусках часопісаў. Колькасныя суадносіны дзвюх галін славістыкі і дакладаў па іх ад Беларусі і некаторых іншых краін можна бачыць па наступнай табліцы:

Навукі	Колькасць дакладаў						
Галіна славістыкі	Беларусь	Польша	Расія	Украіна	Германія	Чэхія	Славакія
Мовазнаўства	14	57	49	24	39	31	20
Літаратуразнаўства, фалькларыстыка, культуралогія	17	53	60	40	30	20	20

Для міжнародных славістычных кангрэсаў характэрна амаль неабмежаваная шырыня праблематыкі. Сёлета мавазнаўчыя тэмы групаваліся вакол шасці буйных праблем (якія далі назвы адпаведным секцыям): 1) Этнагенез славян. Палеаславістыка; 2) Моўныя кантакты; 3) Канфрантатыўныя даследаванні і тыпалогія моў; 4) Арэальныя даследаванні славянскіх моў. Сучасны стан славянскіх дыялектаў. Анамалія; 5) Моўныя змены (кантралюемае і некантралюемае развіццё); 6) Роля славянскага моўнага матэрыялу для тэорыі мовы. У гэтую секцыю былі ўключаны даклады, якія найбольш удала асвятлялі і агульнатэарэтычная, і метадалагічныя пытанні мавазнаўства, а таксама яго найноўшыя напрамкі: генератыўную граматыку, кагнітыўную лінгвістыку, лінгвістыку тэкста або сувязі лінгвістыкі з такімі інтэрдысцыплінарнымі даследаваннямі, як тэорыя інфармацыі, тэорыя камунікацыі, псіхалогія і сацыялогія мовы і г.д. Ціто да "кантралюемых і некантралюемых моўных змен" (праблематыка пятай секцыі), дык фактычна ўсе даклады гэтай секцыі тычыліся "кантралюемых" моўных працэсаў, інакш кажучы, сацыялінгвістычных пытанняў – такіх, як найноўшыя тэндэнцыі развіцця ў сучасных славянскіх мовах; сучасныя сацыяльна-палітычныя змены і мовы; інтэрнацыяналізацыя і тэрміналогізацыя літаратурных нацыянальных моў; працэсы дэмакратызацыі моў; рэформы пісьма; мова мас-медыя, рэкламы, гандлю і інш.

Своеасабліваць праблематыкі асобных кангрэсаў ствараецца не столькі тэматычнай абмежаванасцю, колькі падкрэсленай увагай да некаторых тэм, звычайна звязаных з месцам ці часам іх правядзення. Тэматычная адметнасць Кракаўскага кангрэсу стваралася, па-першае, асаблівай увагай да творчасці Адама Міцкевіча; па-другое, вылучэннем у асобныя праблемныя блокі або "круглыя сталы" такіх пытанняў, як "Біблія ў культуры славян", "Мова і нацыянальны меншасці", "Камп'ютэрна падтрыманыя даследаванні славянскіх сярэднявечных рукапісаў і старадрукаў", "Змены ў сучасных славянскіх мовах (1945–1995)", "Руская мова ў постсавецкі перыяд" (сярод дваццаці іншых праблем "круглых сталоў").

Адметнасць Кракаўскаму кангрэсу надалі таксама яго ўрачыстае адкрыццё (з прывітальным выступленнем прэзідэнта Польшы Аляксандра Квасьеўскага, у прысутнасці кардыналаў, міністраў, першых кракаўскіх вайскоўцаў), а таксама чатыры, як сказана ў праграме, "інаўгурацыйныя даклады": "Славянскія літаратуры ў лекцыях Адама Міцкевіча" (J.Maślanka, Польшча), "Славянская філалогія і параўнальнасць. Ад з'езда да з'езда" (О.Трубачев, Расія), "Дыялектная дыферэнцыяцыя агульнаславянскай мовы" (H.Andersen, ЗША), "Два славянскіх света: праблемы тэрміналогіі і праблемы ідэй" (S.Graciotti, Італія).

Наступны, XIII, Міжнародны кангрэс славістаў адбудзецца ў сталіцы новай незалежнай дзяржавы, Славеніі, – у Любляне.

¹ XII Міжнародowy Kongres slawistów: Kraków, 27 sierpnia – 2 września 1998: Program / Kraków, 1998.

² XII Міжнародowy Kongres slawistów: Kraków, 27.VIII – 2. IX 1998: Streszczenia referatów i komunikatów: Językoznawstwo / Opracowanie Jerzy Rusek, Janusz Siatkowski, Zbigniew Rusek. Warszawa, 1998; XII Międzynarodowy Kongres slawistów: Kraków, 27.VIII – 2. IX 1998: Streszczenia referatów i komunikatów: Literaturoznawstwo. Folklorystyka. Nauka o kulturze / Opracowanie Lucjan Suchanek, Lidia Macheta. Warszawa, 1998.

³ Прывядзем прозвішчы аўтараў і назвы дакладаў. Па мовазнаўству: А.Аксамітаў (Беларуска-славянскія і беларуска-неславянскія ізафраземы: падабенства і адрозненні), У.Анічэнка (Моўны ландшафт Беларусі на міжславянскім фоне), Л.Выгонная (Прасодыя мовы радзё ўсходнеславянскіх краін), С.Запрудскі (Рэформы і квазірэформы ў славянскіх мовах XX ст.), А.Кіклёвіч (Катэгорыя квантыфікацыі ў славянскіх мовах), У.Коваль (Славянская этнафразеалогія ў дэрывацыйна-дыяхранічным аспекце), Алена Лукашанец (Славянскія сацыяльныя дыялекты: кампаратыўна-тыпалагічны характарыстыкі), Аляксандр Лукашанец (Граматычны аспект славянскага словаўтварэння), В.Мартынаў (Парадзіма славян: лінгвістычная верыфікацыя), Н.Мячкоўская (Тыпалогія графіка-арфаграфічных рэформ у гісторыі славянскага пісьма: фанетыка-фаналягічныя і сацыя-семіятычныя аспекты), С.Прохарава (Аб пераходным характары беларускага сінтаксісу), Л.Рычкова (Нацыянальнае і агульнамоўнае ў пабудове лінгвістычных баз даных славянскіх моў), А.Супрун з сааўтарамі (Сістэмныя аспекты плана зместу слова ў старажытнаславянскім кантэкście), Г.Цыхун (Славянскія мовы ў святле экалінгвістыкі); па літаратуразнаўству, фалькларыстыцы, культуралогіі: П.Васючэнка (Славянскі сімвалізм: нацыянальна-адметнае і агульнае), Г.Галенчанка (Еўрапейскія сувязі Беларусі ў этнанаканфесійным і духоўным кантэкście XIII–XVII стст.), Э.Зайкоўскі (Месца Вялеса ў дахрысціянскім светапоглядзе насельніцтва Беларусі), Л.Іванова (Тыпалагічныя рысы і рэгіянальныя асаблівасці Рэфармацыі на Беларусі ў XVI–XVII стст.), К.Кабашнікаў (Месца фальклору ў сучасных славянскіх культурах: фальклор і нацыянальнае адраджэнне), А.Мальдзіс (Двухмоўная творчасць драматургаў Забэльскага калегіума XVIII ст. і традыцыі славянскай інтэрмедыі), Л.Малаш (Беларуска-польская фальклорная інтэрферэнцыя ў кантэкście культурных кантактаў), З.Мажэйка (Народнапесенная культура Беларусі ў агульнаславянскім кантэкście), А.Ніякоўская (Максім Багдановіч і славянскі кантэкст), Дз.Санюк (Мастацкія сістэмы А.Міцкевіча і Я.Купалы ў святле ідэалагемы "нацыянальныя месіянізм"), І.Саверчанка (Паэтыка хрысціянскага катэхізіса ў кніжна-пісьмовай культуры славян эпохі Адраджэння і Барока), Г.Тварановіч (Тыпалагічныя сувязі беларускай і харватскай літаратуры), А.Фядосік (Беларускі абрадавы фальклор ў агульнаславянскім кантэкście), І.Шаблюўская (Тэатр абсурду: славянскія літаратуры і еўрапейскі кантэкст), З.Шыбека (Беларусь і славянства: гістарычныя лёсы ў XX ст.), Алена Яскевіч (Спадчына Івана Ужэвіча і славянскія літаратуры), Алесь Яскевіч (Шляхі ўдасканалення біблейскага перакладу: славянамоўны вопыт).

Н.Б.Мячкоўская

Літаратуразнаўчая праблематыка на Кангрэсе ў значнай ступені адлюстроўвала магчымасці і сучасны стан вывучэння славянскіх культур. У пераважнай большасці дакладаў тэарэтычны аспект спалучаўся з канкрэтным факталагічным, асобныя творы, творчасць асобных аўтараў, нацыянальныя літаратуры ставіліся ў даволі шырокі – бінарны і мультынарны кантэкст. Гэта спрыяла асэнсаванню славянскіх літаратур у агульнаеўрапейскай літаратурнай сістэме, даследаваліся тыпалогія і паралелі, як у праблематыцы, так і ў паэтыцы, жанравыя, сюжэтныя, стылёвыя спецыфічнасць і адметнасць. Пачэснае месца занялі даклады, прысвечаныя Адаму Міцкевічу, Аляксандру Пушкіну. Пераважала традыцыйная праблематыка: генеалогія і тыпалогія, мадэрнізм, авангард, імпрэсіянізм, рускі сімвалізм, рэалізм, барока, пострамантызм, праблемы метаду і жанру (раман, санет, утопія). Значная ўвага была скіравана на постмадэрнізм, на праблему маскі, антрапалогію і этнапаэтыку, даследаванне ідэнтычнасці, інтэртэкстуальнасці, імагалогіі, суб'екта і парадэгмы, міфа і міфалагізацыі. Былі і даволі "экзатычныя" падыходы: чалавек і царпненне, семантыка чалавечага цела ў культуры народнай і масавай, яўрэйскі рытуал і савецкі кантэкст у апавяданнях Бабеля, узаемаадносіны Пушкіна і Міцкевіча як культурніцкі міф.

Тэматыку секцыі пашырылі "тэматычныя блокі", у якіх акцэнтаваліся асобныя праблемы, заяўленыя, як я бразумела, энтузіястамі. Усяго ў праграме быў 21 блок, з іх – літаратуразнаўчы значна меней, чым лінгвістычны. Назаву некаторыя: "Біблія і культура славян", "Геапалітычныя дэтэрмінанты мастацкага перакладу ў славянскім свеце", "Граматыка народнага міфа", "Проза Іосіфа Бродскага".

Вялікі рэзананс меў дыскусійны круглы стол "Эмігранталогія – навука пра літаратуру і культуру эміграцыі", які працаваў ужо ў дзень урачыстага закрыцця работы кангрэса пад кіраўніцтвам Люцыяна Суханка. Вядомы польскі навуковец, адзін з намеснікаў старшыні міжнароднага камітэта славістаў, прысвяціў свой даклад рускай эміграцыі трэцяй хвалі, зрабіўшы акцэнт на праблеме экзістэнцыі як ідэалагічнай спрэчкі. Яго ўступнае слова на круглым сталё, кароткае, насычанае ідэямі, інспіравала гарачую плённую дыскусію, у якой удзельнічалі калегі з розных краін. Прыхільна была сустрэта сама прапанова – разглядаць эмігранталогію як асобную "экзістэнцыйна-анталагічную існасць", комплексную галіну даследаванняў, якая аб'яднала б намаганні розных навук і выпрацавала новыя шляхі асэнсавання феномена, які сапраўды стаў вызначальным у развіцці славянскіх культур. Дыяпазон абмеркавання ахопліваў філасофію, псіхалогію, нават архетыпічнае: эміграцыя людзей, эміграцыя тэкстаў, дваічнасць існавання ў іншых культурах і моўных асяроддзях, уключэнне ў пэўныя культуры, ідэнтыфікацыя, вяртанне на радзіму, рэцэпцыя сваёй нацыянальнай культуры, нарэшце, альтэрнатыўнасць эмігранцкага вопыту ў тым сэнсе, што ўсе мы – нашчадкі Энэя, а значыцца, у некаторай ступені эмігранты. Узровень і шматаспектнасць філасофскага, сацыялагічнага, псіхалагічнага асэнсавання праблемы сведчыць пра тое, што дыскусія сапраўды закранула трапяткую і вельмі пакуль мала распрацаваную (менавіта ў такім, комплексным, падыходзе,

прынамсі апісальніцкіх прац нямала) праблему культуры славян. Распрацоўка яе паспрыяе стварэнню "Гісторыі літаратурнай эміграцыі славян".

Вельмі плённая работа Кангрэса навяла на роздум пра непазбежныя вынікі хранічнай недаацэнкі, з аднаго боку, і сацыялізацыі, з другога, гуманітарных навук у славянскіх краінах, перадусім – культуралогіі, мастацтвазнаўства, у тым ліку – навукі аб літаратуры, псіхалогіі, пра плёнасць лінгва-літаратуразнаўчага, шырэі, культуралагічнага, комплекснага падыходаў. Магчыма, цікавым падасца колькасны паказчык: 33 краіны, удзельніцы кангрэсу, прапанавалі ад аднаго (Грэцыя, Грузія) да 60 (Расія) дакладаў па літаратуразнаўстве, фалькларыстыцы, культуралогіі. На другім месцы Польшча – 53, наступныя: Балгарыя – 43, Украіна – 40, Германія – 30, Чэхія, Славакія, Італія – па 20, Югаславія – 17, Харватыя – 13, Македонія – 4. Не ўсе з 17 заяўленых беларускіх дакладаў былі прачытаны, бо не ўсе навукоўцы змаглі прыехаць, але даклады тых, хто прыехаў, можна без перабольшвання сцвярджаць, выклікалі зацікаўленасць, плённае абмеркаванне. Усе даклады беларускай дэлегацыі былі надрукаваны асобна, альбо ў "Кантактах і дыялогах" (1998. №7). На вялікі жаль, аўтар аднаго, бадай, з самых патрэбных у год Міцкевіча дакладаў "Пан Тадэвуш" і "Новая зямля" або дзве ментальнасці аднаго архетыпу" У.Мархель нават не трапіў у праблематыку кангрэса.

Светлым вобразам Міцкевіча была сагрэта культурная праграма Кангрэса, музыкальная вечарына і тэатральны спектакль "Дзяды". Стародаўні і сучасны Кракаў яшчэ раз пераканаў нас, што гэта сапраўды ўніверсітэцкі горад, з асаблівай культурнай прасторай. А ўніверсітэт Ягелонскі ўключае традыцыі многіх еўрапейскіх народаў ва ўніверсум сусветнай Духоўнасці. Пакідалі мы гэты, не чужы для нас, горад з пачуццём вялікай удзячнасці да арганізатараў кангрэсу, польскіх калег, з радасцю за буйны росквіт, сапраўдны рэнесанс, сучаснай польскай гуманітарнай навукі, і менавіта філалогіі, з цікавымі кніжкамі, якія шчодро дарылі ў час работы кангрэсу, з новымі ідэямі і надзеямі, што, магчыма, не так далёка той час, калі і Беларусь стане краінай-арганізатарам чарговага Міжнароднага кангрэсу славістаў.

I.В.Шаблюўская

МОВА – ЛІТАРАТУРА – КУЛЬТУРА

Лінгвістычныя сустрэчы на філалагічным факультэце Белдзяржуніверсітэта ўжо сталі добрай традыцыяй. 22–23 верасня 1998 г. тут знайшлі гасцінны прытулак удзельнікі міжнароднай навуковай канферэнцыі "Мова – літаратура – культура". Значнымі былі не толькі праблемы, прапанаваныя для навуковага абмеркавання, але і гістарычна-культурная нагода, не менш значная для вялікай сям'і беларускіх філалагаў: 55 гадоў таму (I) на станцыі Сходня Маскоўскай вобласці аднавілася дзейнасць Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта, а разам з ім і кафедры беларускай мовы і літаратуры. Таму ўзгаданая на пленарным пасяджэнні (даклад У.М.Лазоўскага) імёны К.М.Міцкевіча (Якуба Коласа), Я.Ю.Лёска, П.А.Бузука, І.В.Воўк-Левановіча, Ц.П.Ломцева, М.І.Жыркевіч, М.Р.Ларчанкі, Л.М.Шакуна, Л.І.Бурака і інш., з кім звязана гісторыя і беларускай лінгвістыкі, і кафедры беларускай мовы і літаратуры (а з 1956 г. самастойных навукова-метадычных адзінак), арганічна спалучаліся з сучаснымі мова- і літаратуразнаўчымі праблемамі.

У пэўнай ступені яны былі вызначаны ўжо на пленарным пасяджэнні ў дакладах вядомых навукоўцаў: "Сучаснае беларускае літаратуразнаўства на пераломе" (А.А.Лойка), "Аб беларускай філалогіі ў Польшчы" (А.Смуклова), "Усходнеславянская міжлітаратурная супольнасць як сістэма" (В.П.Рагойша), "Біблейскія архетыпы і хрысціянскія матывы ў беларускай літаратуры: XIX–XX стст." (У.У.Конан), "Беларуская літаратурная мова: паміж *slavia orthodoxa* і *slavia latina*" (А.Я.Супрун) і інш. А далей знайшлі свой лагічны працяг у рабоце шасці секцый: 1) Беларускі лінгвакультурны феномен. Намінацыя. Камунікацыя; 2) Структурна-нарматыўная дынаміка мовы і стылістычная палівалентнасць; 3) Нацыянальны вобраз свету ў прыгожым пісьменстве; 4) Беларуская літаратура і сусветны мастацкі вопыт; 5) Міф – фальклор – літаратура; 6) Методыка выкладання мовы, літаратуры, рыторыкі.

Агульнай тэндэнцыі пошукаў новых напрамкаў лінгвістычнага даследавання, якія адпавядаюць сучасным патрабаванням ведаў у гэтай галіне, праявіліся ў выплукненні для абмеркавання групы дакладаў, аб'яднаных праблемай узаемадзеяння культур. Дарэчы, гэта характарызуе не толькі работу асобнай секцыі – круглага стала "Моўны дыялог культур і праблемы кантрастыўнай лінгвістыкі". (Вось толькі некаторыя з дакладаў: "Аб пераходным характары беларускага сінтаксісу" (С.М.Прохарава), "Праблемы культурны мовы ў Беларусі і Балгарыі" (Надка Нікалаева, В.М.Ляшук), "Этнакультурныя і моўныя трансфармацыі нацыянальнай карціны свету ў перакладах беларускай паэзіі на балгарскую мову" (Л.Р.Супрун-Бялевіч, Красімір Іванюў) і інш.) Праблема лінгвакультурнага феномена – адлюстраванне ў мове нацыянальнай карціны свету, яго мадэлі, вобразы, трансфармацыі духоўнай культуры чалавека і духоўных магчымасцей нацыі, этнічнай свядомасці, нацыянальнага менталітэту, рэцэпцыі здымкаў сусветнай культуры (І.Ф.Штайнер, Л.І.Сямешка, М.С.Патрэба, В.П.Трайкоўская, А.А.Радзевіч, А.У.Міхайлава, А.І.Бельскі, В.М.Стральцова, С.Д.Малюковіч, І.І.Крук і інш.) – дамінавала ў дакладах і паведамленнях (а ix – з Мінска, Магілёва, Брэста, Гродна, Гомеля, Наваполацка, Варшавы, Масквы, з Балгарыі, Славакіі – было заяўлена каля 170) большасці удзельнікаў навуковай канферэнцыі. І гэта зразумела, бо ўсёдадзенае сябе часткай нацыянальнай культурнай прасторы, "укараненне" ў тэкст (а культура, па сутнасці, ёсць тэкставая дзейнасць) і рэпрэзентацыя асобы праз яго ўраўнаважваюць чалавека са светам. Сёння гэта, як ніколі, важна і надзённа, што яшчэ раз пацвердзілі ўдзельнікі міжнароднай навуковай канферэнцыі "Мова – літаратура – культура".

Мы гаворым: "Да сустрэчы! Да наступнай канферэнцыі!". А філфак заўсёды рады і гасцінна сустрэне ўдзельнікаў будучых навуковых нарад.

А.А.Радзевіч

Н.И.Толстой. Избранные труды. Том II: Славянская литературно-языковая ситуация. М.: "Языки русской культуры", 1998. 544 с.

Другі том "Выбраных прац" акадэміка Мікіты Ільча Талстога (пра першы том гл. "Вестник БДУ". Сер. 4. №1. 1998) прысвечаны пытанням развіцця славянскіх літаратурных моў. Гэтая тэматыка раней разглядалася ў яго кнізе "История и структура славянских литературных языков" (М., 1998), з 16 раздзелаў якой у "Выбраных працы" трапіла 6 артыкулаў. Усяго ж другі том змяшчае 25 прац М.І.Талстога, а таму можна гаварыць пра цалкам самастойную каштоўнасць выдання, тым больш, што два артыкулы друкуюцца ўпершыню, а 13 публікацый былі надрукаваны ў апошнія дзесяцігоддзе, часта ў цяжкадаступных вялікі спіс цытаванай літаратуры і звесткі пра першыя публікацыі змешчаных прац. Зразумела, што для беларускага чытача найбольшую цікавасць уяўляюць дзве першыя часткі, хцяг важная для беларусістаў інфармацыя ёсць у трэцяй і ў чацвёртай. Заўважым, што артыкул, у якім выказваюцца погляды М.І.Талстога на спробу стварэння паляшускай літаратурнай мовы (супраць якой выступалі некаторыя беларускія філолагі-напымнікі, у прыватнасці Ніл Глєвіч, а іншыя, напрыклад Алег Лойка, глядзелі на яе досыць спакойна, што, на мой асабісты погляд, больш абгрунтавана), відаць, трэба было перанесці з чацвёртага ў першы раздзел кнігі.

У дакладах М.І.Талстога апошніх гадоў па-новаму ўскрываюцца глыбокія сувязі паміж мовамі і культурамі, робіцца спроба пабудаваць сістэму іерархічных паралелей паміж мовамі, літаратурамі і культурамі: літаратурная мова – прастамоўе – дыялект – арго – ідыялект – (мова асобы); мастацкая літаратура – народная гарадская літаратура – агульнанародны фальклор – сацыяльны фальклор – славесная творчасць індывіда; элітарная культура – "трэцяя" (нізавая гарадская) культура – традыцыйная народная культура – традыцыйная прафесійная культура – ідыялектная (індывідуальная) культура. Адсюль Талстой прыходзіць і да ідэі аб сувязі згаданых форм культуры з самасвадомасцю (рэлігійнай – дзяржаўнаснай – агульнаплемянной – агульна-народнай – прыватнаплемянной (мясцовай) – індывідуальнай). Відаць, згаданыя думкі Талстога яшчэ доўга будуць прадметам абмеркавання і пошукаў іх паглыблення і ўдакладнення, але прадуктыўнасць гэтых разважанняў не выклікае сумнення.

Праз усе працы Талстога аб літаратурных мовах праходзіць таксама ідэя пра ролю старажытнаславянскай літаратурнай мовы, створанай Кірылам і Мяфодзіем і прадоўжанай аж да нашага часу ў выглядзе зводаў царкоўнаславянскай мовы, у развіцці славянскіх літаратурных моў. Талстой лічыць, што ў народаў, мовы якіх належаць да арэалу Pax Slavia Orthodoxa (Свет праваслаўнай Славіі), старажытнаславянская мова на працягу пэўнага часу была адзінай літаратурнай мовай, паралельна з якой у жанрах дзелавых дакументаў і прыватнай карэспандэнцыі развівалася пісьмовае выкарыстанне мясцовай народнай мовы. Старажытнаславянская мова як сакральная ўжывалася ў канфесійных мэтах. Паступова выкарыстанне старажытнаславянскай мовы распаўсюдзілася на публіцыстычную і мастацкія творы. Талстой будзе схему іерархічнага жанрава-стылістычнага размеркавання пісьмовых тэкстаў, паводле якога адбывалася і трансфармавалася прымяненне старажытнаславянскай літаратурнай і мясцовай мовы, што ператваралася ў літаратурную. Старажытнаславянская мова становілася стылем новай літаратурнай мовы (як гэта адбылося, на думку аўтара, з рускай мовай). Іначай было ў тых славян, дзе функцыя сакральнай мовы ўскладалася на

лацінскую (Pax Slavia Latina): тут літаратурная мова ўзнікала незалежна ад сакральнай, абаліраючыся на народныя гаворкі (польская, чэшская, славацкая, славенская, сербалаужыцкія мовы). Але ў некаторых мовах адбывалася ў тым ці іншым парадку сутыкненне гэтых тэндэнцый (так, у харватаў доўгі час захоўвалася і ўплывала на моўную сітуацыю ў цэлым група глагалітаў, якія захоўвалі глагалічную пісьменнасць, а з ёю і старажытнаславянскія тэксты). Асаблівай ўвага ў кнізе засяроджваецца на развіцці "заходнерускай" (стараўкраінскай і старабеларускай) літаратурнай мовы. Тут, паводле Талстога, на познім этапе адбывалася адштурхоўванне ад традыцый старажытнаславянскай літаратурнай мовы і раўненне на народную мову. І зноў паўтарае: тут патрэбна не столькі прыняцце тых ці іншых думак, колькі вялікая работа над канкрэтным аналізам тэкстаў з улікам выказаных ідэй у працэсе сучаснага асэнсавання гісторыі беларускай літаратурнай мовы. Пра беларускую і асабліва старабеларускую мову Талстой піша шмат, у прыватнасці на старонках 28, 39, 75, 78–80, 82, 102, 106, 108, 112, 114–115, 117–120, 122–131, 136, 138, 141, 150, 154, 161, 162, 164, 175, 176, 180, 445, 446, 448, 452. Я знарок прывёў гэты спіс старонак не толькі дзеля таго, каб стала ясна, што беларуская мова была аб'ектам спецыяльных разважанняў Талстога, але і для аб'ячэння карыстання томам для беларусістаў (паколькі прадметнага паказальніка ў кнізе няма).

Другі том прац М.І.Талстога – кніга сучасная і вельмі жывая. І таму ёй наканавана доўгае і актыўнае жыццё. "Выбраныя працы" выходзяць у серыі "Мова. Семіётыка. Культура", што надзвычай дакладна падыходзіць да зместу кніг. Хочацца пажадаць выдаўцу і рэдактару поспехаў ў іх высакароднай і патрэбнай рабоце.

А.А.Супрун

Т.М.Валынец. Грамматический феномен причастия. Мн.: Издательский центр БГУ, 1998. 138 с.

У манаграфіі размова ідзе аб дзеелпрыметніках сучаснай рускай мовы. Пры характарыстыцы граматычнай спецыфікі дзеелпрыметнікаў, іх месца ў сістэме часцін мовы Т.Валынец абаліраецца на вынікі сваіх назіранняў над тым, як у канкрэтных ўмовах ужывання дзеелпрыметнікі суадносяцца з фінітнымі формамі дзеяслова. Большая частка манаграфіі (с.15–96) прысвечана апісання пераўтварэнняў дзеелпрыметнага азначэння ў дзеяслоўны выказнік: аб'ектам даследавання з'яўляюцца канкрэтыя трансфармацыі "дзеелпрыметнік–прэдыкатывуны дзеясловы" (с.9). Прызнаецца, што ў трансформе захоўваецца дэнататывуны змест зыходнага сказа. Тэма-рэматычныя і стылістычныя зрухі пры гэтым апускаюцца (даданыя азначальныя, якія замяшчаюць дзеелпрыметнікі, пастаянна ўводзяцца стылістычна маркіраваным займеннікам *что*).

Хаця звесткі аб тым, што кожны дзеелпрыметнік пераўтвараецца ва ўласны дзеяслоў, адносяцца да разрада хрэстаматычных, да гэтага часу, паколькі мне вядома, не існавала прац, у якіх вывучаўся б трансфармацыйны патэнцыял

рускіх дзеелпрыметнікаў. Даследаванне Т.Валынец запалняе існуючы прабел і ўжо таму каштоўнае і нетрывіяльнае.

Эксперыментальны матэрыял разбіты аўтарам на тры часткі.

У першай прадстаўлены прыклады, у якіх граматычныя характарыстыкі зыходных дзеелпрыметнікаў і дзеясловаў у трансформах супадаюць (мы бы казалі, аднолькава названы): *солнце, освещающее Землю, – солнце, которое освещает Землю; человек, приехавший изда-лека, – человек, который приехал изда-лека*. Тут звяртаецца ўвага на тое, што ў падобных выпадках дзеелпрыметнік далёка не заўсёды пераўтвараецца ў даданы азначальны. Яму могуць адпавядаць і даданы дапаўняльны, які матывуе даданы акалічнасны, частка складанаазлучанага сказа, а таксама аднародны выказнік ускладненага сказа. У граматычных апісаннях рускай мовы гэтыя звесткі аб дзеелпрыметніках адсутнічаюць.

У другой частцы ахарактарызаваны выпадкі, у якіх граматычныя прыметы дзеелпрыметнікаў і іх дзеелпрыслоўных трансформ не супадаюць: *Фонари <...> разгорались толчками, словно раздуваемые ветром. – Фонари <...> разгорались толчками, словно (их) раздувал ветер* (с.23 і інш.).

Гэты раздзел манаграфіі асабліва цікавы. Аўтар уводзіць паняцце функцыянальна-семантычнай парадыгмы дзеелпрыметніка, што з'яўляецца новым у апісанні матэрыялу. У рабоце даецца састаў парадыгм для кожнага тыпу дзеелпрыметнікаў, выдзелены стандартныя і нестандартныя трансфармацыі, выяўлены магчымасці варыянтных пераўтварэнняў, калі адной і той жа дзеелпрыметнай форме адпавядаюць некалькі форм дзеяслова (напрыклад, дзеелпрыметнік залежнага стану прошлага часу закончанага трывання можа замяшчацца формамі прошлага часу дзеясловаў закончанага і незакончанага трывання).

Трансфармацыйны метад, прыняты за аснову аналізу, дазволіў аўтару не толькі заўважыць факты, якія звычайна выпадаюць з-пад увагі даследчыкаў, але і намеціць новы аспект вывучэння такога традыцыйнага аб'екта, як дзеелпрыметнік. Хацелася б пажадаць аўтару прадоўжыць сваё даследаванне і ў далейшым атрымаць вынікі, якія б дазволілі ад канстатацыі з'яў перайсці да абгульненняў, якія фармулююць правілы.

У трэцюю частку ўвайшлі прыклады, у якіх дзеелпрыметнік не можа быць пераўтвораны ў выказнік: *как дед Мазай вытаскивал ужасных беженцев из несущегося потока, так <...>* (с.24).

Гэтая група толькі абазначана і падрабязна не ахарактарызавана, але і вылучэнне яе з'яўляецца важным, таму што сведчыць аб неабходнасці адрозніваць сувязі дзеелпрыметніка з дзеясловам на ўзроўні моўнай сістэмы і канкрэтнага ўжывання.

Ёсць у манаграфіі тое, што прадстаўляецца мне супярэчлівым ці ва ўсялякім разе патрабуе дадатковага абгрунтавання.

Асэнсаванне аналізуемага матэрыялу прыводзіць аўтара, як думаецца, да правільнага вываду аб тым, што нестандартныя трансфармацыйныя пераўтварэнні з'яўляюцца тэкставымі рэалізацыямі "граматычнага (семантычнага) зместу

дзеепрыметнікаў" (с.96). Гэта вывад, аднак, не стасуецца з думкай аўтара аб тым, што нестандартныя пераўтварэнні адрываюць дзеепрыметнік ад зыходнага дзеяслова. Два раздзелы працы так і названы: "Разбурэнне трывальна-часавай суадноснасці дзеепрыметнікаў і прэдыкатных форм дзеяслова", "Разбурэнне станавай і трывальна-станавай суадноснасці дзеепрыметнікаў і прэдыкатных форм дзеяслова".

Назіранні, якія тычацца трывання, вельмі цікавыя. Яны сведчаць аб тым, што рэлізацыя семантыкі трывання ў дзеепрыметніках можа быць прадметам спецыяльнага даследавання. Разважанні аўтара здаюцца неспаслядоўнымі там, дзе нестандартныя (і варыянтныя) пераўтварэнні матываваны спецыфікай альбо дзеепрыметных, альбо дзеяслоўных (у цэлым) катэгорый і, такім чынам, не сведчаць ні аб "разбурэнні", ні аб "расшырэнні". Напрыклад, залежны стан у дзеепрыметніку і прэдыкатыўнай форме мае адзін і той жа, інтэрпрэтацыйны, змест. Гэта азначае (па логіцы рэчаў), што дэнататыўны змест залежнага дзеепрыметніка павінен адпавядаць і залежнай, і незалежнай прэдыкатыўнай канструкцыі (ненармальна, калі такога паралелізму няма). Дарэчы, незразумела, чаму не ўлічваецца аналітычная форма залежнага стану дзеясловаў закончанага трывання.

Адзначым яшчэ час. "*Чітаецца*" і "*чытаюцца*" аднолькава называюцца формамі цяперашняга часу. Але дзеепрыметны час прынцыпова адрозніваецца ад часу фінітнай формы тым, што ён не валодае ўласцівасцю часовай лакалізацыі выказвання, ён рэлятывіўны па сваёй граматычнай прыродзе, яго намінацыі змест заўсёды вызначаецца па сінтаксічнай аснове, па кантэксце

і ў выніку можа быць розным, а значыць, можа перадавацца рознымі часавымі дзеяслоўнымі формамі. Іншымі словамі, тое расшырэнне дзеепрыметных сувязей, аб якім даволі шмат гаворыцца ў манаграфіі, у многіх выпадках абумоўлена ўнутрыдзеяслоўнымі адносінамі.

Не вельмі зразумелыя разважанні аб зрухах у мадальным змесце дзеепрыметнікаў: уласнай жа мадальнасці ў дзеепрыметнікаў няма. Ствараецца ўражанне, што вывады аб расшырэнні і разбурэнні сувязей дзеепрыметніка маюць патрэбу ў некаторай карэкцыі і асцярожнасці.

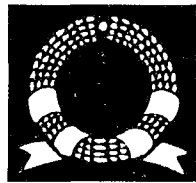
Застаецца незразумелым, якое разгортванне тэксту мае на ўвазе аўтар, калі апісвае свае трансфармацыйныя структуры: пралапаваныя трансформы зусім не ўлічаюць моўных сказаў катэгорый.

Прыцягваюць разважанні аўтара аб тым, што вынікі праведзенага даследавання не рашаюць пытання аб часцінамоўным статусе дзеепрыметнікаў. Гэтай тэме прысвечаны апошні пасаж работы. Можна згадзіцца з азначэннем (яно не новае) дзеепрыметнікаў як сінтаксічных дэрыватываў. Але пры гэтым прыходзіцца мець на ўвазе, што паняцце аб сінтаксічным дэрыватыве (калі азначаць яго па Е.Курыловічу) не з'яўляецца адказам на пытанне аб катэгарыяльнай прыналежнасці дзеепрыметнікаў.

У заключэнне яшчэ раз адзначым, што манаграфія Т.Вапынец – гэта цікавае і карыснае даследаванне, якое, несумненна, садзейнічае разуменню такога граматычнага феномена, як сучасны рускі дзеепрыметнік, у аспекце яго функцыянальна-тэкставай парадыгмы.

А.А.Камыніна

Нашы юбіляры

ІВАН ІВАНАВІЧ САЧАНКА

Споўнілася 60 год з дня нараджэння доктара гістарычных навук, прафесара, лаўрэата прэміі Саюза журналістаў СССР, заагчыка кафедры замежнай журналістыкі і літаратуры Івана Іванавіча Сачанкі.

І.І.Сачанка нарадзіўся 8 лістапада 1938 г. ў сяле Вялікі Бор Хойніцкага раёна. У часы Вялікай Айчыннай вайны фашысцкія захопнікі прымусова вывезлі яго ў Германію. З чэрвеня 1942 г. па студзень 1945 знаходзіўся ў канцэнтрацыйным лагеры ў Дахаў. На чужыне прыйшлося спазнаць шмат пакутаў. У маі 1998 г. споўнілася 65 год з дня заснавання першага канцэнтрацыйнага лагера Германіі. Па запрашэнні Іван Іванавіч пабываў у месцы зняволення. Тут засталася ўсё, як і раней, у тыя жудасныя часіны. На могілніку (тут пахаваны 33 тысячы рускіх, беларускіх і польскіх дзяцей) былым вязням дазволілі пасадыць тры бярозкі і дубок, ахвяраваць нябожчыкам нарачанскі хлеб. Зараз Іван Іванавіч узначальвае Мінскае гарадское аб'яднанне няпоўналетніх вязняў фашызму, якое займаецца іх сацыяльнай абаронай. Раны, атрыманыя ў дзяцінстве, не толькі не зацягнуліся з цягам часу, а, наадварот, з узростам ныюць усё болей.

Пасля заканчэння сярэдняй школы І.І.Сачанка служыў у радах Савецкай Арміі. У 1960 г. паступіў на аддзяленне журналістыкі філалагічнага факультэта Белдзяржуніверсітэта, звязаўшы з ім свой далейшы лёс. Ужо з пятага курса сумяшчаў вучобу з работай адказнага сакратара газеты "Беларускі ўніверсітэт".

У 1968 г. паступіў у аспірантуру, а ў 1971 г. датэрмінова абараніў кандыдацкую дысертацию і быў залічаны выкладчыкам кафедры гісторыі журналістыкі.

Іван Іванавіч Сачанка вельмі працаюбівы, дапытлівы вучоны. Ём апублікаваны каля 200 навуковых работ, у тым ліку 7 манаграфій, 8 брашур. Сярод іх "Публіцыстыка беларускіх пісьменнікаў у гады Вялікай Айчыннай вайны" і "Публіцыстыка і вайна". За фундаментальныя вучэбны дапаможнік "Гісторыя беларускай журналістыкі" (у сааўтарстве з прафесарам Р.В.Булацкім і дацэнтам С.В.Говіным) І.І.Сачанка ўдасцены высокага звання лаўрэата Усесаюзнага конкурсу на лепшую работу па гісторыі, тэорыі і практыцы друку.

У 1982 г. Сачанка паспяхова абараніў доктарскую дысертацию на тэму "Публіцыстыка ў барацьбе супраць фашызму і неанацизму: гістарычны вопыт, традыцыі, практыка". З 1985 г. ён – прафесар.

І.І.Сачанка зарэкамендаваў сябе кваліфікаваным выкладчыкам: на высокім навуковым і метадычным узроўні чытае студэнтам лекцыі па крытыцы тэорыі і практыцы замежнай журналістыкі, вядзе спецкурсы і спецсемінары. За ўдалую лекцыйную прапаганду ўзнагароджаны ганаровай граматай Міністэрства народнай асветы БССР. Іван Іванавіч Сачанка чытаў лекцыі работнікам сродкаў масавай інфармацыі і прапаганды, а таксама студэнтам Сафійскага ўніверсітэта імя Клімента Ахрыдскага і студэнтам Свабоднага нямецкага ўніверсітэта (Заходні Берлін). Ём падрыхтаваны для абароны кандыдацкіх прац 15 аспірантаў. Зараз рыхтуюцца да выдання яго вучэбны дапаможнік па ўвядзенні ў міжнародную журналістыку, а таксама манаграфія па сучаснай міжнароднай інфармацыйнай і камунікацыйнай прасторы.

У гэтым годзе на факультэце адкрылася новае аддзяленне – міжнародная журналістыка. Здзейснілася даўняя мара як І.І.Сачанкі, так і ўсяго факультэта журналістыкі. Шмат прыйшлося пааббіваць парогам розных міністэрстваў, шмат яшчэ прыйдзецца, але калі ёсць жаданне ды яшчэ засталіся сілы, дык – наперад! У гэтым і бачыць Іван Іванавіч Сачанка сэнс сваёй працы на факультэце. Калегі і сябры жадаюць яму моцнага здароўя, шчасця і плённай творчасці.

А.Г.Кібкала

ПРАВИЛЫ АФАРМЛЕННЯ АРТЫКУЛАЎ

1. Артыкул павінен быць надрукаваны ў двух экзэмплярах на камп'ютары ў рэдактары Word 6.0 (7.0) для Windows (Winword 6.0). Арыгінал рукапісу друкуецца на прынтэры праз чорную стужку сярэдняй тлустасці машынапісным шрыфтам праз два інтэрвалы і аддаецца ў рэдакцыю на дыскеце 3,5" з файлам артыкула. Рукапісы, падрыхтаваныя ў другіх рэдактарах, прымаюцца толькі ў фармаце txt. Аб'ём артыкула не павінен перавышаць 8 старонак тэксту (уключаючы дадаткі).

2. Формулы і літарныя абазначэнні велічынь трэба ўпісваць чорным чарнілам альбо тушшу і размячаць сінім чарнілам, грэчаскія літары абводзіць чырвоным, лацінскія – падкрэсліваць хвалістай лініяй.

3. Малюнкi, табліцы, графікі, схемы, фатаграфіі, адсканіраваныя ці падрыхтаваныя ў другіх дадатках Windows, прадстаўляюцца ў двух экзэмплярах як на паперы (цвёрдая копія), так і ў выглядзе асобных файлаў на дыскеце аўтара ў фарматах, сумяшчальных з Winword 6.0.

4. Табліцы (абавязкова з загалоўкамі) і подпісы да малюнкаў трэба друкаваць на асобных аркушах. Месцы для табліц і малюнкаў указваюцца на палях рукапісу.

5. Спасылкі на літаратурныя крыніцы даюцца ў парадку цытавання (упамінавання) – парадкавы нумар спасылкі даецца ў верхнім індэксе. Спісак скарыстанай літаратуры даецца ў канцы артыкула. Ён павінен афармляцца ў адпаведнасці з ГОСТам 7.1-84 наступным чынам:

а) для *кніг*: прозвішча і ініцыялы аўтара, поўная назва кнігі, месца і год выдання, старонка;

б) для *артыкулаў* часопісаў (зборнікаў і г. д.): прозвішча і ініцыялы аўтара, пасля двух "касякоў" – прынятая скарачаная назва выдання, год, том, нумар выпуска, старонка.

6. Да артыкула прыкладваюцца: рэкамендацыя кафедры, рэцэнзія (водзлы) навуковага спецыяліста; звесткі пра аўтара (месца работы, адрас, службовы і хатні тэлефоны).

7. У выпадку вяртання артыкула аўтару на дапрацоўку першапачатковы тэкст яго трэба зноў аддаць у рэдакцыю.

8. Карэктура артыкула павінна вяртацца ў рэдакцыю не пазней, чым праз тры дні пасля атрымання яе аўтарам. У карэктуры дапускаецца выпраўленне толькі друкарскіх памылак.

9. Артыкулы, у якіх дапушчаны парушэнні Правілаў, рэдакцыяй не прымаюцца. Рэдакцыя таксама можа адхіляць артыкулы, якія не адпавядаюць вызначанаму навуковаму ўзроўню.